

AKADEEMIA

5. AASTAKÄIK 1993 NUMBER 6

Ühest vastupanurühmast Saksa ajal	Kaljo Villako
Nõukogude õõnestustegevus Eestis	Silvia P. Forgus
Theodor Adorno	Jaan Ross
Minima moralia	Theodor Adorno
Ilu-armastus ja jumala-armastus	Werner Beierwaltes
Igaviku ajalugu	Jorge Luis Borges
Luulet	Jorge Luis Borges
Kaks eesti luule antoloogiat	Mart Velsker
Eesti kliimavaldkonnad	Kaarel Kirde
Kaarel Kirde	Aldo Kals
Valitseja	Niccolò Machiavelli

Kolleegium

Igor Cernov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
universalia Eduard Parhomenko
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
keeletoimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Haljasorg
sekretär Tiiu Jõgi
raamatupidaja Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

31 373, 31 117

Fax:

31 373

Arveldusarve nr 12301797 ERA-Pangas

Account no 5201-8506696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM/000 001 113 (for USD) with Stadtparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia* in ERA-Bank.

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 2. VI 1993. OÜ «Greif» trükkikoda.
Tartu, Olikooli 17/19. Trükiarv 3200. Tell. nr 1425.

© AKADEEMIA 1993

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

5. AASTAKÄIK 1993 NUMBER 6 (51)

- Ühest rahvuslikust vastupanurühmast saksa ajal
Kaljo Villako 1123
- Nõukogude õõnestustegevus iseseisvas Eestis (1918–
1940)
Silvia P. Forgas 1142
Tõlkinud Ene-Reet Soovik
- Theodor Adornost ja tema *Moodsa muusika filosoofiast*
Jaan Ross 1166
- Minima moralia*: Valimik
Theodor Adorno 1178
Tõlkinud Mari Tarvas
- Ilu-armastus ja jumala-armastus
Werner Beierwalter 1190
Tõlkinud Marju Lepajõe
- Igaviku ajalugu
Jorge Luis Borges 1211
Tõlkinud Maarja Kaplinski
- Luulet
Jorge Luis Borges 1229
*Tõlkinud Asta Põldmäe ja
Ain Kaalep*

Kuidas tehti parnassi: Kaks eesti luule antoloogiat. II	
	<i>Mart Velsker</i> 1232
Kliimavaldkondade piiritlemine Eestis	
	<i>Kaarel Kirde</i> 1259
Lisandusi Kaarel Kirde eluloole	
	<i>Aldo Kals</i> 1279
<i>Arvustus: Kas ajalugu on elu õpetaja? August Reinart. Märkmeid põllumajanduse arendamisest Eestis. (ÜS "Liivika" toimetised nr. 13.) Toronto, 1992.</i>	
	<i>Jaan Lepajõe</i> 1287
Editorial note. Summaries	1299
Valitseja (<i>Il Principe</i>). II	
	<i>Niccolò Machiavelli</i> 1309
	<i>Tõlkinud Toivo Tomson</i>

ÜHEST RAHVUSLIKUST VASTUPANURÜHMAST SAKSA AJAL

Kaljo Villako

Vähe sellest, et 1940. a suve sündmused pöörasid segamini igapäevase elamise ja olemise, nad purustasid ka kindlaks kujunenud seltskondliku tegevuse. Süstemaatiline lammutamine toimus Moskvast valminud kava järgi ja taotles kindlat eesmärki. Näiteks hajutati Tartu vaimuelus tähtsat osa etendanud üliõpilasorganisatsioonid ja nende vilistlaskogud, suleti peaaegu kõik ühingud. Sellega takistati oluliselt informatsiooni liikumist ja ühisaktsioonide ettevalmistamist. Segadust suurendas mitme kaaslaste ja hea tuttava liitumine uue korra loojatega juba augustis-septembris. Inimeste kadumine ja vangistamine tekitas üldise usaldamatuse õhkkonna.

Noored, kes olid kasvanud ja hariduse saanud Eesti Vabariigis ning kelle hulgast oleks normaalsetes tingimustes järgmise kümne aasta jooksul hakanud sirguma uue põlvkonna rahvajuhid, ei olnud sellistes tingimustes tegutsemiseks ette valmistatud. Vanemaid juhte jäi väheseks. Hakati õppima enda kogemustest ja maksti sageli selle eest kallist kooliraha.

Tartu noorte suurem demonstratsioon toimus juba juunis 1940. a. Suurturule kokkuaetud kommunistide miitingu ajal korraldas Eesti Üliõpilaste Seltsi liige Andres Raska Barclay platsi ümbruses soovijatele rindakinnitatavate sini-must-valgete lindikeste jagamise (väikesteks tükkideks lõigatud EÜSi värvipaelad). A. Raska ja ta kaaslasted kandsid varem tänavakorjandustel kasutatud, riidega ületõmmatud vineerist kilpe, millele olid kinnitatud pakutavad lindikesed. Soovijaid oli palju, kilbid tühjenesid kiiresti. Täiendust saadi lähedastest pudukauplustest ja loomulikult

tasuta. Miitingupidajatest võistlejatel, kes hakkasid samas piirkonnas ja samal moel pakkuma oma punaseid lindikesi, polnud sellist edu. Niisugusel spontaanselt tekkinud omapärasel rahvahääletusel võitsid meie rahvusvärvid, mis tõstis tartlaste meeoleolu. Kuid lühiajalise ja lokaalse efekti hinnaks oli A. Raska vangistamine ja hilisem hukkumine Venemaa vangilaagris.

Eelmine sündmus on laiemalt teada, ent järgnevalt kirjeldatavast on aimu ainult vähestel. Septembri lõpus või oktoobris aeti Aia tänava suurde ringauditooriumi kokku mitme teaduskonna üliõpilased. Kuulajaid oli palju, kõik istekohad täidetud. Esines Venemaalt kohale toodud ja ülikooli prorektoriks määratud Kristjan Kure, kes püüdis üliõpilastele selgitada mõningaid Eesti ajaloo seiku uutes ja "õiges" valguses. Auditoorium oli rahulik, nagu ülikoolis tavaks. Kui aga lektor nimetas Vabadussõjast kõneldes Soome vabatahtlikke "Soome lihunikeks", tekkis alul kahin ja kohe jalgadega trampimine, mis summutas kõneleja hääle. K. Kure reageering üllatas kuulajaid. Ta sirutas end nii pikaks, kui tema ümmargune keha vähegi võimaldas, ja karjus: "Tapke mind ära! Laske mind maha! Olid jah lihunikud!" Loengust ei saanud enam suurt asja.

Üliõpilaste protestiavaldus oli muidugi ette valmistamata. Järgnes siiski uurimine ja kuuldavasti kadus mõni nendest, keda peeti algatajaks. Järelikult oli üliõpilaste sekka imbunud punastele kuulekaid silmi ja kõrvu. Vanemad ning elukogenumad inimesed soovitasid säärastest avalikest tegudest hoiduda. Soovitus oli muidugi asjalik ja õige.

Esimese sõbraliku hoiatuse sain aga hoopis varakult. 30. juuli hommikul lugesin *Postimehest*, et uueks Tartu prefektiks on nimetatud Arved Kansvei. Tundsin teda hästi — olime kursusekaaslased. Kuidagi ei tahtnud pähe mahtuda mõte, et punased asjamehed andsid nii tähtsa ametikoha äsjasele Noorte Kotkaste Tartu maleva ühele juhile. Kesklinnas kohtasin koolivenda, kes ka A. Kansveid hästi tundis. Jälle käisid mõtted üht- ja teistpidi. Tagatipuks saime Aia ja Võidu tänava nurgal kokku kõnealuse endaga.

Alustasime lõõpivalt. Soovisime demonstriativselt õnne kõrge ameti puhul. Meie vestluskaaslasel ei olnud naljataju. Ta püüdis meile seletada, kuidas just temale too töökoht kaela lan-

ges, ei maininud aga sõnagagi enda aktiivset tegevust juunipöörde ettevalmistamisel. Ta lõpetas oma jutu umbes nii: "Teate, poisid! Minuga võite siin praegu lõõpida, kuid ma soovitan edaspidi suu hoolega kinni hoida, sest Eestis ei ole kunagi inimese elu nii odav olnud, kui lähemal ajal saab olema." Miks ja millal Arved Kansvei Arved Kalvoks muutus, on mulle tänaseni teadmata.

Järgnevad nädalad ja kuud näitasid korduvalt otsese avaliku võimuvastase tegevuse vähest efektiivsust. Selle lõpptulemuks oli alati enesehävitamine. Mõistlikum tundus olevat vaikne, varjatud vastupanu, mis muidugi nõudis konspiratsioonireeglite järgimist. Enamikul noortest oli neist üsna ähmane ettekujutus. Üldises lootusetus meeleolus jäid püsima väikesed ustavate sõprade rühmakesed. Ühest sellisest tulebki järgnevalt juttu.

Pessimismiks oli põhjust küllaga. Läänes käis sõda, milles ülekaal näis kalduvat sakslaste poolele. Viimastelt polnud abi loota, sest neil oli N. Liiduga sõlmitud ju Molotov—Ribbentropi pakt, millest mõlemad pooled näisid hoolega kinni pidavat. Et maailm meid siiski päriselt unustanud pole, sellest andis tunnistust mu kunagise pinginaabri Toomas Hellati paarikuine viibimine Eestis.

T. Hellat, kelle isa oli endine siseminister ja Eesti saadik Soomes, viimati riigikohtunik Aleksander Hellat, läks 1939. a sügisel Soome, töötas Talvesõja ajal Soome ringhäälingus eestikeelsete saadete diktorina ning ilmus Tartusse 1940. a novembris. Ta oli mootorpaadiga toodud kuhugi põhjarannikule ja liikus usaldusväärsete kooli- ning ülikoolikaaslaste ringis. Korraldasin tema kohtumise dr. Leo Orasega, kes töötas I Sisehaiguste Kliinikus assistendina ja oli seal minu juhendajaks, samuti meie usuõpetajaga Treffneri gümnaasiumist Elmar Salumaaga. See lähendas mind viimasele ja tema kaudu üliõpilaste rühmale, mis koosnes 1940. a kevadel H. Treffneri Gümnaasiumi (HTG) lõpetanutest. Rühma hoidis koos Leo Nõges ja sinna kuulusid Harald Malin (võttis Rootsisis uueks perekonnanimeks Keiland), Arvo Raidal, Ulo Torpats, tõenäoliselt ka Heino Alari.

See seltskond kuulus 1941. a juunis Eesti Tervishoiu Muuseumi võitlusrühma ja oli palavatel päevadel Tähtvere mõisa all Emajõe ääres rindel.

Saabuvad Saksa üksused võeti rõõmuga vastu. Lühikese aja-
ga oli meile idast kaela langenud mõistusevastane meeletuse ja
julguse laine summutanud saksavastased tunded. Loodeti, et
oleme sedapuhku pääsenud: varsti asub tegevusse meie valitsus
ja taastub Eesti iseseisvus.

Paraku oli rõõmuageg üürrike. Prof. Jüri Uluotsa ja tema ümber
koondunud meeste katse luua rahvuslikku valitsust ebaõnnestus.
Sakslased lihtsalt ei lubanud seda teha. Augusti lõpus, kui Tal-
linn oli sakslaste käes, ilmnes, et neid, keda eestlased usaldavad,
ei lasta maa valitsemise ja juhtimise lähedalegi. Juba selle tõttu
hakkas esmalt haritlaskonnas ning varsti laiemates rahvakihtides
Saksa võimu populaarsus kiiresti vähenema. Saksamaa esinda-
jad kohapeal aitasid omapoolse mõtlematuse ja lausrumalusega
eestlasi endast veel enam eemale tõrjuda.

Tüüpiliseks näiteks oli Saksa välikomandantuuri (*Feldkom-
mandantur*) paigutamine ülikooli peahoonesse. Sissekäigu kohal
rippus tolle asutuse tähistamiseks suur Saksa sõjalipp. Osa ruume
jäeti küll ülikoolirahva kasutada, kuid neisse pääses kohvikupool-
sesse otsa akna asemele raiutud väikese ukse kaudu. Tolle ukse
juurde viis laudadest kokku klopsitud trepp. Tartlastele, eriti aka-
deemilisele perele, võrdus see pühaduse rüvetamisega ja tundus
samasuguse häbematusena nagu punaste korraldatud tantsuõhtud
aulas. Veelgi enam — võõras haakristilipp peahooneel lehvib silme
ees iga päev. Suuremat rumalust päästjaoreooli hävitamiseks ei
oskaks küll soovitada.

Septembri alguses kutsuti Leo Nõgese algatusel kokku toosa-
ma HTG vilistlaste rühm, mis oli juba eelmisel aastal tegutsenud,
ning jätkati tööd. Eesmärgiks oli endi poliitiline ja kultuuriline
harimine ning sel moel iseseisvuse taassaabumiseks ettevalmistu-
mine. Lisaks püüdsime tuttavate seas levitada mõtet, et sakslaste
suhtes peaksid eestlased kasutama passiivse vastupanu taktikat.
Silme ees hõljus meil Mahatma Gandhi vaim. Kui hakati eesti
vabatahtlikke värbama idapataljonidesse ning saatma neid Vene-
maale, oli meie seisukoht järgmine. Me oleme viimase aasta
jooksul kandnud suuri kaotusi. Suurrahvaste heitlusest peame
eemale hoidma. "Uue Euroopa" idee teostamiseks pole meil mõ-
tet ohvreid tuua. Lühidalt — eestlased võivad sõjaga minna Eesti
piirini, mitte sammugi kaugemale.

Meie rühma koosseis muutus mõnevõrra. Eemale jäid Arvo Raidal ja Ülo Torpats, kuid lisandus HTG nooremaid vilistlasi. Püsivaks jäi järgmine koosseis: Heino Alari, Silver Koppel, Harald Malin, Ülo Mathiesen, Ilmar-Vello Novek, Leo Nõges ja Kaljo Villako. 1942. aastal tuli juurde veel Ülo Lepik ja rühma-kaaslaste nõusolekul kutsusin sinna kursusekaaslase ja hea sõbra Jaan Riivi, kes oli meist ainus mittetreffoonlane. Rühmas olid enamuses arstiteaduskonna üliõpilased. Ü. Lepik õppis matemaatikat ja Ü. Mathiesen metsandust.

Et vähem tähelepanu äratada, käidi koos vaheldumisi eri kaaslaste pool. Rühma liikmed esinesid referaatidega, kord või paar tegi seda E. Salumaa ja üks kord Oskar Loorits. 1941. a sügistalvel korraldasime hõimuaatest ajendatuna soome keele lühikursuse, õpetajaks Valter Niilus. Nähtud vaev tasus end ära mitmel rühma liikmel (S. Koppel, H. Malin, I.-V. Novek, L. Nõges), kes 1943. a kevadel ja suvel põgenesid Soome.

1942. a alguses pidime tõdema, et meie senine tegevus ei ole andnud märgatavaid tulemusi ja et peaksime midagi laiemalt ette võtma. Rahva hulgas levis käegalöömise meeleolu. Üha rohkem tekkis neid, kes hakkasid õhinal sakslastega koostööd tegema. Samal ajal levis üliõpilaskonnas jutte sellest, kui agaralt tegutsevad Norra vastupanurühmad. Eeskuju väärts meie arvates järgimist. Vestlesime Eestis valitsevast olukorrast vanemate meestega. L. Nõgesel oli sidemeid ÜS "Liivika" vilistlastega. Mina püüdsin nõu hankida esiteks Olev Reintalult, keda 1941. a juulipäevadest alates ümbritses õrn sangari nimbus, teiseks endiselt Sõjavägede Staabi II (luure-) osakonna ülemalt kolonel Villem Saarsenilt. Koos L. Nõgesega käisime prof. Julius Margi juures. Nende suhtumine ei olnud otse tõrjuv ja meie teotahet ei taunitud. Siiski mingeid kindlaid soovitusi me ei kuulnud.

Täielikku mõistmist leidsime nendest nooremate juures, kellega sõandasime ajada täiesti selget, otsest ja usalduslikku juttu. Tutvusin I Sisehaiguste Kliinikus assistendina töötava Liidia Mägi kaudu lähemalt tema abikaasa Arvo Mägiga (samuti HTG vilistlasega), L. Nõgesel olid sõbramehesuhted V. Niilusega. A. Mägi ja V. Niilus töötasid mõlemad *Postimehe* toimetuses ja olid omavahel vanad head tuttavad. Nendega koos püüdsime moodustada akadeemilises ringkonnas laiemat võrku eestimeelsetest inimes-

test, järgides muidugi konspiratsioonireegleid. Sellest kõigest ei saanud ega tohtinudki kõnelda meie väikese rühma teistele liikmetele. Sidepidamine jäi L. Nõgese ja minu hooleks ning ainult meie teada.

Ilmselt määras nüüd juba laienuvad ringi tegevuse üsna juhuslik seik. 1942. a alul sattus L. Nõgese kätte saksakeelne määrus, milles lubati Baltikumis kohalikest elanikest raudteetöölisi tööalaste eksimuste eest karistada ihunuhtlusega. Arutasime seda väikese rühma koosolekul ja otsustasime saksakeelset teksti masinakirjas paljundada ning levitada. Varsti taipasid sakslased ise oma jämedat viga ja tühistasid tolle määruse. Meile piisas esialgsest faktist. Seejärel hakkasime saama ja levitama uusi sakslaste Eestisse ning eestlastesse suhtumist näitavaid andmeid. Ühel heal päeval sain A. Mägilt tihedas masinakirjas lehe, mille ülaservale oli suurte tähtedega trükitud "VÕITLEV EESTLANE". Sama nime all hakkas selletaolisi lehti ilmuma reeglipäraselt. Arvasin, et neid koostavad A. Mägi ja V. Niilus. Alles palju hiljem kuulsin kolmandast autorist, kelleks oli Eerik Laid. Kogu lool oli väike võllanalja maik juures: tasalülitatud *Postimehe* hõlma all koostati, paljundati ja levitati saksavastaseid lendlehti.

Mina paljundasin neid kliiniku arstide toa kirjutusmasinaga. L. Nõgesel oli kodus isiklik masin, mille kirjapilti SDI kindlasti ei olnud. Nõnda oli paljundajateni raske jõuda.

Meie toonane tegevus oli üsna eripärane. Seda ei saa võrrelda vastupanuliikumiselega sakslaste poolt okupeeritud Norras, Taanis või Prantsusmaal. Seal oli vaenlasi üks. Meie olime kahe tule vahel. Sakslaste lahkumine oleks tähendanud Punaarmee tulekut ja uue terrori algust. Ent me ei soovinud ka Saksamaa lõplikku võitu, mis poleks töötanud Eestile midagi head. Kuuldavasti kavatsesid sakslased pärast sõja võidukat lõppemist asustada eestlased ümber Peipsi taha ja siia tuua Saksa koloniste. Suurem osa eestlastest otsis kolmandat võimalust. Paguluses avaldatud memuaaridest selgub, et seda eesmärki taotlemaid rühmitusi oli tookordses Eestis palju. Meiegi kätte jõudis Tallinnast mitmeid *Vaba Eesti* numbreid, mille koostajaid ma ei tea.

Kolmanda tee taotlemine kajastus "Võitleva Eestlase" sisus. Püüti hõõgvel hoida demokraatlikke tõekspidamisi, soovitati end mitte liialt siduda Saksa võimudega, rõhutati vajadust säilitada

estlaste rahvuslikku väarikust, sisendati lootust, et sõja lõppedes saavutab Eesti endise iseseisvuse. Jäeti ütlemata, et iseseisvus saavutatakse loodetavasti lääneliitlaste abil. Kordagi ei kutsutud üles otse ja avalikult sakslaste vastu välja astuma. Teiste tollal ringelnud lendlehtedega võrreldes tundub mulle nüüd, et "Võitlev Eestlane" oli paremini argumenteeritud ja lõõvamalt koostatud.

Meie rühmake jätkas endiselt kooskäimisi ja eneseharimist 1943. a kevadeni, kui sakslased kuulutasid välja nooremate aastakäikude mobilisatsiooni. Meie sõpruskond ei tahtnud siis veel Saksa mundrit selga tõmmata ning L. Nõges, H. Malin, I.-V. Novak ja S. Koppel põgenesid Soome. Seal astusid nad kohe Soome sõjaväkke.

J. Riivil ja minul olid jäänud sooritada ainult eksamid, ja nagu suur osa kursusekaaslasti, hankisime endale jaoskonnaarsti kohusetäitja koha. J. Riiv kolis Tamsallu, mina asusin 12. mail 1943. a tööle Mehikoormas. Kontakt allesjäänud rühmaliikmetega katkes. Järgneva kolme kuu jooksul sain Tartus käia ainult kaks või kolm korda. Ühendusepidamist V. Niilusega jätkas H. Alari.

17. augusti hommikupoole saabus mulle Tartust külla O. Reintalu. Muude Tartu uudiste hulgas kõneles ta mingi üliõpilasarühma arresterimisest seoses lendlehtedega. Kes kinnivõetud olid, ta ei teadnud. Mul tekkis kahtlusi ja põletasin kõik ohtlikud paberid. Ettevaatus oli õigustatud. Ohtul tuli auto kolme SD-mehega. Olev Reintaluga mind enam kokku ei lastud. Kogu mu maine vara puistati hoolikalt läbi. Midagi huvitavat loomulikult ei leitud, kuid õhtuhämaruses algas sõit julgeolekuteenistusse, mis asus Aia tänaval endises kohtuhoones.

Esimene ülekuulamine toimus samal ööl. Istusin üsna suure toa keskel minule suunatud tugevajõuliste elektrilampide valguses, ümberringi varjus mitu meest. Peamiseks küsiteljaks oli Veskimets, kurja kärkimist ja ähvardusi küllaga. Nagu hiljem kuulsin, olid kõik meie rühma mehed sama protseduuri läbi teinud. Muidugi küsiti, kas olen lendlehti näinud, kelle käest neid saanud, kellele edasi andnud, kes neid valmistas jne. Mõni küsimus pudenes ka meie kooskäimiste kohta, kuid see ei näinud neid väga huvitavat.

Sellises olukorras oleks loomulikult olnud hädasti vaja teada, mida on kõnelnud teised. Kahjuks ei jaga ülekuulajad kunagi ülekuulatavatega sedalaadi informatsiooni. Varem kokkulepitud versiooni lendlehtede postkastist leidmise kohta ma targu ei esitanud, sest nüüd, kui mitu meest oli enne juba üle kuulatud, oleks see tundunud enam kui ebausutav. Teadsin, et L. Nõges jõudis Soome. Teda kahjustamata võisin kogu süü ajada tema kaela. Sama olid teinud ka rühma teised liikmed. Tõenäoliselt jäi uurijatele mulje, et üks juhtidest on Soomes ja neile kättesaamatu.

Veskimets püüdis ainult korraks mainida meie võimalikku seost punase põrandaalusega. Pidasin seda solvamiseks ja reageerisin endalegi üllatava ägeduse ja kiirusega. Rohkem niisugusest võimalusest enam juttu ei tehtud. Polnud ka põhjust, sest V. Niilus ja suur osa meie rühmast oli võidelnud 1941. a suvel metsavendade poolel. J. Riiv toodi Tartu SDsse viimasena ja tema ülekuulamine piirdus rahuliku vestlusega.

Mõni päev hiljem kuulas mind üle Kübarsepp, kes oli "Sakala" vilistlane ja seepärast teadis-tundis hästi mu 1941. a juulis kommunistide poolt Tartu vanglas mõrvatud tädipoega. Vestlus oli rahulik, vaidlusi enam ei tekkinud. Kübarsepp püüdis vabandada Veskimetsa jämedat käitumist sellega, et tema ja ta perekond oli punasel aastal rängalt kannatanud.

Meid hoiti julgeolekumaja keldrivangla üksikkongides. Minu uus eluase oli sissepääsu juurest esimene. Kongi ukse kohal oli läbi paksu seina ulatuv ava, milles rippus ruumi valgustav elektripirn. Taburetile tõustes ulatusin läbi ava vaatama, mis koridoris toimub. Nii võisin näha kõiki vahialuseid, kui neid käimlasse ja pesuruumi viidi. Õnneliku juhuse tõttu saime hakata J. Riiviga isegi kirju vahetama. Mul oli kaasas paks raamat, pliiatseid ja paberit. Sellistes tingimustes on üksikvangistus vähemalt lühikest aega üsna talutav. Neile, kel selliseid mugavusi polnud, oli nelja seina, raudkuse ja trellide vahtimine masendav.

Mõne aja pärast viidi meid Tartu vanglasse Ülikooli tänaval ning jaotati ühekaupa laiali suurematesse kambritesse. Siin olid meie patud ja teod juba teada ning vangid ja valvurid hakkasid meid nimetama "ajakirjanikeks". Siis juhtus midagi imelikku. Vanglaülema asetäitja Nigul Lõhmus määras mind vangidele raamatute laenutajaks. Tundsin N. Lõhmust nägupidi. Oli teine

jällegi "Sakalast". Mõnel korral oli L. Nõges temast juttu teinud. Nähtavasti teadis ka tema minust rohkem, kui arvata oskasin. Uue ameti tõttu sain vanglas vabamalt liikuda ja kõigi sõpradega raamatukoguruumis kohtuda ning vestelda.

Valvurid kohtlesid meid palju viisakamalt kui teisi vange. Erandiks oli üks elupõline "must" (vangivalvur). Tema jutust selgus, et ta kaks poega olid samuti HTG lõpetanud. Tundsin mõlemat hästi. Mõnusast jutust hoolimata märkasin vanamehe silmis kahtluse varju: tema pojad on sõjas, meie oleme vangis. Vana valvuri varasemate elukogemuste järgi ausaid inimesi vangi ei panda. Järelikult pidi meil ikka mõni kuritegu hingel olema.

Oktoobris pidime veel kord jalutama Aia tänavale *SD*sse. Käisime kordamööda viieliikmelise komisjoni ees. Komisjoni liikmed olid *SD* mundris ja vähemalt eesistuja sakslane. Jutt oli selge ja lühike: kui tahate vanglast vabaneda, siis peate samas paigas esitama kirjaliku avalduse vabatahtlikuna sõjaväkke astumiseks. Kuigi meil polnud võimalust eelnevalt kokku leppida, käitusime kõik ühtemoodi. Esiteks nõudsime küsimuste ja vastuste tõlkimist, et saada veidi aega järelemõtlemiseks ning vastuse formuleerimiseks. Teiseks palusime võimalust mõne kuuga ülikool lõpetada, misjärel meid saaks palju paremini rakendada igas kohas, kus meid vajatakse. Tõlgi nõudmine ärritas sakslasi, sest nad teadsid, et oskame saksa keelt. Sõjaväkke minekust loobumine ilmselt vihastas neid samuti. Kõigest hoolimata meiega eriti ei kurjustatud. Ja oligi kohtus käidud, kuid otsust meile ei teatatud.

N. Lõhmus kutsus mind aeg-ajalt enda juurde vestlema. Neil puhkudel sain kuulda linnauudiseid, pealegi selliseid, mida ajalehtedes ei avaldatud. Mu vestluspartner polnud kaugeltki rumal. Küllap ta teadis või vähemalt aias, et saan kaaslastega raamatukogus kokku. Järelikult oli informatsioon mõeldud ka neile. Nii sain teada, et V. Niilus viidi Tallinna Patarei vanglasse juba enne meie ületoomist Tartu vanglasse. Kuulsin, et meie kooli võimlemisõpetaja Karl Hintzer oli saadetud Soome, kus ta pidi sealses sõjaväes teenivaid eestlasi tagasi kodumaale meelitama. Huvitaval kombel ei puudutanud N. Lõhmus pikemalt meie kohtuskäimist. Jäi teadmata, kas ta pidas meie käitumist seal õigeks või mitte. Mul tekkis temaga üsna usalduslik vahekord. Kui N. Lõhmus teatas, et lähematel päevadel (20. oktoobril) saadetak-

se kogu meie seltskond rongiga Tallinna, söandasin küsida, mida ta arvab sellest, kui mõned meist teel ära kargavad. Ta palus tõemeeli jätta see tegemata, sest ta andvat meile saatjaiks väga heatahtlikud valvurid ning neile põhjustaks meie jalgalaskmine väga suuri pahandusi. Patareis olevat rahuldavad elutingimused. Nii jõudsimegi kõik sinna kohale.

Kirju sain Tartu vanglasse ja sealt välja saata Naistekliiniku assistendi dr. Rein Laube kaudu, kes oli vangla arstiks. Temalt kuulsin, et sakslasest SD ülemus pidas meid defetistideks, s.t nendeks, kes ei usu käimasolevas sõjas Saksamaa võitu. Saksamaal oleks defetism olnud surmapatt, meile tähendas see vangistust Tallinna Töö- ja Kasvatuslaagriks ümber nimetatud Keskvanglas.

Patareist vabanesime 3. veebruaril 1944. a ja siis kohtusin üle pika aja V. Niilusega. Meie grupist jäi ainult ärimees Kronström teadmata põhjusel veel kroonuleivale ja tema edasine saatatus on mulle teadmata. Vanglas arutasime pikalt-laialt meie sissekukkumist, kuid mõned üksikasjad selgusid siiski alles pärast vabane-mist.

Äpardumine algas mitmest üksteisele järgnevast juhusest. Ü. Lepik andis mõned lendlehed oma kooliaegse pinginaabri Paul Alvre kätte, kes enne Soome minekut andis lehed oma vennale ja palus need Ü. Lepikule tagastada. Õnnetuseks tõi vend lendlehed lahtiselt ja mis veel halvem — Ü. Lepikut ei olnud kodus ning tooja andis saadetise tema vanemate kätte. Need olid alguses pahased, et poeg nii plahvatusohtlike asjadega tegeleb, kuid lõpuks palus isa mõnda lehte endale, et neid ühele oma tuttavale näidata. Selleks tuttavaks oli ärimees Kronström, kes talitas äärmiselt rumalalt, liputades lendlehti päris avalikult kohvikus. Nii hakkaski konspiratsioonisüsteem käriseb. Kronström vahistati ja arvatavasti polnud SDI kuigi raske Ü. Lepiku isani jõuda, kes vangistati samuti. Kui esimesel ülekuulamisel selgus, et mehel on üliõpilasest poeg, keskendati tähelepanu Ülo Lepikule. Nähtavasti oli SDI juba varem aimu, et lendlehed liiguvad peamiselt ülikooli ringkondades. Ü. Lepiku isa vabastati peale meie "koh-tus" käimist.

Läbiotsimisel leiti Ü. Lepiku juurest mõned lendlehed, aja-lehest väljalõigatud Hermann Göringi kõne Ü. Lepiku kommentaaridega ja päevik. Päevikus poliitilisi arutlusi polnud, oli ainult

juttu meie kooskäimistest ja seal ettekantud referaatidest. Täielikke nimesid tekstis ei olnud, märgitud olid vaid mõned initsiaalid. SD vanemreferent Pääsuke muidugi ei jäänud uskuma juttu sellest, et lendlehed olid postkastis. Öö läbi kestnud ülekuulamisel töötles Pääsuke Ü. Lepikut nii rusikate kui ka jalgadega. Hommikuks tegi Ü. Lepik teatavaks L. Nõgese ja mõne teise meie teada juba Soome jõudnud koolivenna nime.

Kulus mitu päeva, enne kui SDle sai selgeks, et nimetatud mehed on Eestist lahkunud. Pääsuke hakkas uuesti ähvardama sõjakohtu ja mahalaskmisega. Nagu hiljem selgus, võeti luubi alla Ü. Lepiku kogu tutvusringkond. Päevikut oli põhjalikult uuritud ja mõned kohad punasega alla kriipsutatud. Pealegi oli Ü. Lepik lendlehti paljundanud matemaatika instituudi kirjutusmasinal, mille kindlakstegemine oli aja küsimus. Initsiaalidest sai tutvuskonda teades hõlpsasti konstrueerida täielikud nimed. See kõik oleks võinud tähendada liiga suurt arreteerimiste lainet. Suurema kaotuse vältimiseks teatas ta meie rühma nelja liikme nimed, kelle initsiaalid ka päevikus esinesid. Nendeks olid H. Alari, Ü. Mathiesen, J. Riiv ja K. Villako.

Kahjuks ei piirdunud kinnikukkunute arv sellega. Valuvõetega saadi H. Alarilt teada veel kaks isikut: V. Niilus, kellelt ta lendlehti oli saanud, ja HTG abiturient René Aero, kellele oli neid edasi andnud.

V. Niilusel oli E. Laidiga kokkulepe juhuks, kui üks neist kinni võetakse. Arreteeritu peab esimese nädala ülekuulamistel vastu. Selle aja jooksul põgeneb vabadesse jäänu Soome ning siis võib ajada süü või peamise osa sellest Maarjamaalt lahkunu kaela. E. Laid jõudiski õnnelikult Soome. V. Niilus pidi siiski asjasse segama veel Enn Järveli "Liivikast". Üheksa mehe kättesaamine rahaldas ilmselt SDd. Pärast vabanemist külastasin O. Looritsat. Jutustasin meie loo ja sain tema käest hurjutada. Tema arvates rääkisid meie mehed ülekuulamistel liiga palju. Rühma liikmete enda hinnangu järgi toimisid kõik SDs õigesti, just nii, nagu olukord nõudis. Keegi polnud mõne teise peale pahane. Isegi R. Aero ja E. Järvel ei nurisenud, ehkki olid kogu looga olnud vähe seotud. Sissekukkunute arv oli üsna väike kõigi nendega võrreldes, kes "Võitleva Eestlase" ja lendlehtede levitamisega üht- või teistpidi seotud olid.

Ühest saksaägsest vastupanurühmast

1943. aastal Saksa *Sicherheitsdienst*'i ning 1945.–1946. a Nõukogude julgeoleku vangina saadud kogemuste põhjal võin öelda, et tavalisel ülekuulamisel on vastamisi kahe inimese, ülekuulaja ja ülekuulatava vaimsed võimed. Pikema jutuajamise jooksul võib enamasti kuulda vihjeid sellele, mida uurija juba teab või oletab. Kui pole kindlaid tõendeid, mängib teise üle see, kes on targem, tähelepanelikum, vaimselt tugevam. Tõendite esinemise puhul tuleb püüda uurijat "abistada" nende interpreteerimisel. Nagu elus ikka, aitavad ka ülekuulamisel kogemused paremini hakkama saada. Teatavasti on peksmise ja piinamisega võimalik välja pressida igasuguseid tunnistusi, ka sääraseid, mis tõest ja tegelikkusest väga kaugel asuvad. Nii on võimalik murda isegi hästitreenitud tugevaid mehi, kogenematutest noorukitest rääkimata.

Trükis on ilmunud põgusaid vihjeid meie rühma tegevusest ja saatusest. Esitatud kirjeldus püüab anda sellest täpsema ülevaate ja siluda ebakohti. Me ei tea, millised olid tolle vaevanägemise tulemused ja kas neid üldse oligi. Osavõtjaid rahuldab teadmine, et kõike tehti ausalt ning oma parema äratundmise järgi. Tehti seda, mida antud ajal ja tingimustes peeti enda kohustuseks.

*

SD saavutas oma eesmärgi — "Võitleva Eestlase" ilmumine lõppes. Eerik Laid oli jõudnud Soome. Arvo Mägi järgnes talle 1943. a hilissügisel. Pärast vanglast vabanemist läksid ülejäanute teed lahku. Millal Valter Niilus Eestist lahkus, ma ei tea.

Heino Alari mobiliseeriti (nüüd ei keelanud töökspidamised meil enam Saksa mundrit kanda), läks taganevate üksustega Saksamaale. Jõudis läänetsooni, lõpetas ülikooli, sai arstidiplomi. Elab USAs.

Silver Koppel tuli Soomest kodumaale, lõpetas 1948. a TRÜ arstiteaduskonna. Töötas mõnda aega TPedIs õppejõuna. Elab Tallinnas.

Ülo Lepik mobiliseeriti, kuulus Piirikaitse tagavararügementi, mille koosseisus taganes Saksamaale ja sattus Tšehhis vangi Punaarmee kätte. Vabanes Klaipeda lähedal asunud sõjavangilaagrist 1946. a, lõpetas TRÜ matemaatika-füüsikateaduskonna 1948. a. Praegu Tartu Ülikooli professor, verivärske Eesti TA akadeemik.

Harald Malin-Keiland lahkus tervislikel põhjustel Soome armeest ja siirdus Rootsi, kus lõpetas arstiteaduskonna. Elab Stockholmis.

Ülo Mathiesen pääses mobilisatsioonist. Põgenes 1944. a Rootsi, kus on jäänud truuks metsamehe ametile.

Ilmar-Vello Novek tuli 1944. a suvel JR 200 lipnikuna kodumaale. Pärast sõda üritas jätkata õpinguid arstiteaduskonnas. Kui soomepoisse hakati vangistama, varjas ta end mitu aastat ja töötas poollegaalselt. Lõpetas siiski 1960. a TRÜ arstiteaduskonna ja töötas elu lõpuni (10. 01. 1991. a) Tartu Kliinilises Lastehaiglas röntgenoloogina.

Leo Nõgese saatus oli meie rühma liikmetest kõige vaevarikam. Ta saabus Soomest samuti lipnikuna ja lähetati Narva rindele. Kohe pärast sõda ta vangistati. Süüdistuseks oli kuumine Soome Armeesse ja tegutsemine Omakaitstes. Vabanes laagrist 1954. a, lõpetas 1965. a TPI õhtuse osakonna ja töötas "Talleksis" peametallurgina. Organiseerijavaim ei jätnud teda maha ka vanemas eas. Ta moodustas enda ümber töökaaslastest kodu-uurijate ja loodusesõprade ringi. Uuris ise innukalt kodukihekkonna Rannu ajalugu. Suri 03. 04. 1990. a.

Jaan Riiv küll mobiliseeriti Saksa armeesse, kuid haigestus ja mundrit selga ei saanudki. Lõpetas TRÜ arstiteaduskonna 1945. a. Töötas Tartu Ülikooli sisehaiguste professorina. Kui vanglas viibisin, varustas tema pere mind toidupakkidega.

Selle loo kirjapanija täitis 4. piirikaitserügemendi III pataljoni arsti kohuseid. 1944. a septembris taganes koos väeosaga Narva jõe äärest. Oli Porkuni lahingu pealtnägijaks. Töötas Haapsalu Linnahaiglas, arreteeriti 1945. a veebruaris ja vabanes 1. novembril 1946. a.

Meie rühma viimasest koosolekust on möödunud pool sajandit. Sellest hoolimata on suurema osa liikmete vahel sõprusuhted säilinud.

VÕITLEV EESTLANE

10. 3. 43

10. 3. 43

Eestlaste au

Meile öeldakse täna: Teil on võimalik otsustavalt kujundada oma maa saatust, liitudes aktiivselt, relv käes, bolševismivastase võitlusega. Eesti rahva au on kaalul. Mis nüüd tegemata jääb, on siduva tähendusega rahva tuleviku seisukohalt. Paljud mehed on juba järgnenud sellele kutsele, teised on seda teemas. Kes ei tahaks olla oma maa, oma ühiskonna ja oma rahva järeltulevate põlvete sepp. Parool näib olevat antud. Mehed tõmbuvad rakkesse. Maa tulevik näib olevat ohustatud.

Aga ometi on sel tuel, mis ajuti läheneva idahädaohu tõttu näib olevat haaramas meie maa kainemaidki meeli, meie rahva tõelise tuleviku seisukohalt ainult kulutule väärtus, tungival kutsel osa võtta võitlusest teiste eluruumi pärast ainult petliku käokutse tähendus. Bolševismi vastu oleme meie kõik. Mida bolševismi tagasitulek meie maale tähendaks, on meile pikemate sõnadetagi selge. Kuid kui meie maa on tõelikult hädaohus (praegu toimuvad võitlused õnneks veel väljaspool meie maa piire), miks lepitakse selle kaitse organiseerimisel ainult poolikute abinõudega? Miks ei võimaldata selle tõsise hädaohu tõrjumisele juhtida eestlaste kogu jõud, tahe ning oskuslik ettevalmistus? Miks pole seni veel unesti ellu kutsutud eesti omariiklikud organid, eesti oma territoriaalne kaitsevägi? Miks pole Eesti Vabariigil seni võimaldatud asuda kasutama oma seaduspäraseid suveräänseid

Need "Võitleva Eestlase" numbrid leidis Mart Orav Tartu Ülikooli Raamatukogu erifondist. Praegu asuvad nad käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas.

õigusi tema territooriumil, kuigi maa on juba pikemat aega vaba vaenlase vägedest? Arvestades eestlaste iseloomu, haridustaset ning senist riiklikku ja ühiskondlikku traditsiooni, on vastuvaidlematult kindel, et meie täielikku rakendumist eelseisvasse saatuslikku võitlusesse oma maa tuleviku pärast saab teostada ainult meie oma võimu vahendite ja organisatoorsete korralduste kaudu. Ainult Eesti oma riik on suuteline usalduslikult siduma ja kasutama meie rahva kõiki jõude.

Kahjuks puuduvad need olulised eeldused eestlaste kogu jõu koondamiseks maad ähvardava hädaohu vastu praegu pea täielikult. Meilt nõutakse venepoolsest küüditamisest veel alles jäänud parimate meesaastakäikude ohverdamist ning kogu töövõimelise elanikkonna pingset töö protsessi rakendumist mille eest, mis nimel? On ainult üldsõnaliselt öeldud, et meie panus sündivat eesti meele ja eesti keele tuleviku pärast. Aga mis uut toob see tulevik meile võrreldes praeguse, meid oluliselt mitterahuldava olukorraga? Kõigile eestlasile tähtsamas küsimuses, millest ei saa meie poolt ühtlasi olla mingit kõrvalekaldumist, meie omariikluse n.ö. praegusest seisaku olukorrast uuesti ellu rakendamise kohta pole aga seni ametlikult poolt antud vähematki lubadust või kindlustust. Valitsev mentaliteet ja mõned teostatud tegelikud korraldused näivad töötavat hoopis vastupidist. Idaalade riigikomisar Lohse kirjutab "Eesti Sõnas" 1943, nr. 45 äratoodud artiklis: "olid need Maailmasõjas ja pärast tsaristliku Venemaa kokkuvarisemist Saksa sõjaväeüksused ja vabakorpused, mehed nagu von Golz ja Mantuffel, kes selle maa jällegi enamlastest vabastasid." Kui juba meie Vabadussõda võidakse, eesmärgiga end vabastada siduvast moraalsest kohustusest mineviku vastu, asetada sellisesse valgusse, missugust realset tunnustust võime siis tulevikus oodata eestlaste praegusele osavõtule võitlusest Saksa sõjaväeridades? Eesti Leegion on ju ka ainult saksa sõjaväe ja nimelt ühe selle kõige markantsema, poliitiliselt meelestatud osa, n.ö. alaüksuse nimetuseks. Sel, ekslikult eesti rahvusväeosaks kuulutataval saksa võit-

lusüksusel pole õieti mingit ei juriidilist ega ka tõsisemat ideoloogilist sidet Eesti Vabariigi territooriumi ja selle rahva suveräänse endakorraldusega. Kas arvate, et eesti võitlusvõimeliste meeste juhtimine Saksa sõjaväkke Eesti Leegioni nime all on ainult juhuslik, mitteoluline vormiküsimus suures võitluses, mis riivab ka meie kodumaad? Kas sama mitteoluline kui keeld pühitseda Eesti Vabariigi 25-at aastapäeva ning selle päeva vastu ülesnäidatud väga tagasihoidlikkudele poolehoiuavaldustele järgnenud politseilised karistused? Peatu eestlane ja mõtle, enne kui valid Sulle sihiteadliku propaganda poolt soovitatud tee!

Eestlaste ülesandeks pole rakendada võõra eluvõitluse teenistusse, ilma igasugu kindlustuseta oma maa tuleviku kohta. Meie oleme võinud 24. veebruaril veenduda, et puudub isegi soov mõista, veel vähem tunnustada eestlaste ausaid ning õigustatud rahvalikke püüdeid. Pidage alaliselt meeles: igäüks kes pole Eesti Vabariigi poolt, on meie vastu! Kes teist tahaks kaalumata ning moraalselt valesti põhjendatud käitumisega olla oma maa rahvuslike huvide pillajaks ja kahjustajaks. Iga eestlase au ja eesti rahva elulised huvid kohustavad teda võitlema ainult oma suveräänse riigivõimu poolt selleks kutsutuna, omades territoriaal-rahvuslike vaeosades, oma maa piiride kaitseks. Vabadussõja jätk on paratamatu, see pole enam kaugel, see seisab otse meie ees, kuid see pole ka veel saabunud. Kellegil meist pole antud kahete elu, millest üht võiks tuua kujuteldava tänuvõlana võõrastele, vaid meie kogu elu, meie kogu tahte ja meie kogu jõu nõuab meie oma isamaa, Eesti Vabariiki! Oma jõudu hoida pole praegu argus, vaid rahvuslik kohustus.

Paljunda see eesti omariiklikkudest ringkondadest tulev tekst ning anna edasi oma ustavatele sõpradele. Ära kunagi nimeta allikat kust Sa teksti oled saanud, sest sellega Sa asetad tõsisesse hädaohtu enda mõttekaaslasi.

VÕITLEV EESTLANE

29. 3. 43.

HJALMAR MÄE MOBILISEERIB

On avaldatud dr. Mäe arg, ebaaus ning salakaval korraldus ohvitseridele ja allohvitseridele Eesti Legionis astumiseks. Arg sellepärast, et asja ei nimetata õige nimega, sest tegemist pole korraldusliku küsimusega, vaid katsega, teostada Eesti sõjajõudude osalist mobilisatsiooni. Ebaaus seepärast, et dr. Mäe ei oma Eesti Vabariigi maa-alal mobilisatsiooni väljakuulutamiseks mingit õigust, selle õiguse tahab ta rahva ees endale välja petta. Salakaval seepärast, et mobilisatsioonikäsk püütakse anda ametialalise alluvuse korras, lootuses, et vähemalt osa ametnikke selle vale distsipliinitundes täidab.

Rahvusvahelise õiguse järgi ei või ükski riik tema poolt vallutatud territooriumil teostada sundmobilisatsiooni. Seda vormilist nõuet tahetakse ka antud korral silmakirjaliselt täita, sest korralduses puudub nimetus "mobilisatsioon" ja selle andjaks pole maad tegelikult valitsevad Saksa riigi organid, vaid "Eesti Omavalitsuse juht". Kes on siis see isehakanud "juht"? Ja missuguseid suveräänseid õigusi ta omab nii kaugeleulatuvate sammude teostamiseks? See paks mees on vormilt ja sisult ainult üks Saksa tsiviilvalitsuse ametnikke, õieti sedagi mitte täielikult, vaid Saksa tsiviilvalitsuse juures töötava tehnilise ning propagandakomisjoni esimees. Tema eestikeelne ametinimetuski "Eesti Omavalitsuse juht" on ainult müstifikatsioon, mõeldud lihtsameelsete mõjustamiseks, sest selle vähe kadedust äratava ametikoha õigeks ametlikuks saksakeelseks nimetuseks on õiguslikult täiesti ebanäärane "der erste Landesdirektor". Kas saab Saksa tsiviilvalitsuse tehniline ametnik esindada maa suveräänseid õigusi. Mitte mingil määral. Mis õigus on sellisel isikul teostada maa sõjajõudude mobilisatsiooni? Mitte mingisugust. Samasuguse õigusega võis seda teha Kambja köster või Mustvee vanausuliste papp. Tegemist on ainult labase petmise üritamisega. Sõ-

jajõudude koondamisele tahetakse anda vabatahtlikkuse ilmet, sest vabatahtliku kaasabi maavallutajaile ei saa muidugi keelata ka rahvusvaheline õigus. Sellelt seisukohalt on ka mõistetav vahe, mis esineb "Revaler Zeitungis" 1943, nr. 71 saksakeelse ja sama korralduse mujal avaldatud eestikeelse teksti vahel. Kuna on arvestatud, et "Revaler Zeitung" on loetav ka välismaal, ei seisa seal midagi korraldusest, mis on sunduslik vorm, vaid ainult üleskutsest, mis on vabatahtlik vorm.

Millise õigusliku jõu omab siis dr. Mäe korraldus asjastpuudutatud, praegu tsiviilteenistuses või reservis viibivate, sõjalist väljaõpet omavate isikute kohta? Mitte mingit. See on oma õiguslikult kohustuselt võrdne ajalehes avaldatavale üleskutsele annetada või müüa vanu riideid või ka kutsele osa võtta laulupeost või kiriku nõukogu loteriist. Mis karistuse võib kaasa tuua selle korralduse mittetäitmine? Erasteenistuses seisjatele mitte mingit, nad võivad sellele rahulikult vaadata nagu kinokuulutusele või muule reklaamile, mis neid millekski ei kohusta. Avalikus teenistuses seisjat ei saa korralduse täitmatajätmise eest karistada, sest selleks puudub igasugune alus. Kõige enam, mida "juht" võib teha, on "sunduslikultvabatahtlikult" Leegioni mitteastujaid kohalt vallandada. Ametikoha ajutine kaotamine praegu, kus tööjõududest igal alal on tungiv puudus ja eriti maa nõuab rohkesti lisatööjõudu, pole siiski ülepääsmata raskuseks.

Aga asja sisuline külg? Kas see pettuse kujul üritatav rahva sõjajõudude mobilisatsioon pole siiski suunatud ühise vaenlase, bolševismi vastu? Kas on seepärast tarvilik niipalju rõhku panna vormilisele küljele? Mis takistab aga mobilisatsiooni teostamist avalikul, ausal, seaduspärasel viisil ning rakendamist meie rahva kogu jõudu võitluseks tõsise vaenlase, bolševismi vastu?

Meie rahva tahtmine ei ole siin igatahes mitte takistuseks. See oleks teostatav ühel ainsal eeldusel: tuleb võimaldada Eesti Vabariigil ise oma seaduspäraseid õigusi kasutada ning oma riiklikke funktsioone täita. Seda aga, nagu ilmneb paljudest muudestki as-

jadest, ei taheta kindlakujuliselt ei nüüd ega veel vähem peale sõja lõppu.

Kes pole Eesti Vabariigi poolt, see on meie vastu.

Kas saab meilt keegi nõuda vereohvrit võitluseks, mis on suunatud peale meie ühise vaenlase hävitamise ka otse meie vastu. Ärgu hinnatagu meie rahva poliitilist arusaamist alla. Kõigile varjamis- ja ilustamiskatsetele vaatamata, meie teame väga hästi, mille ümber käib tegelik võitlus meie maal. Niikaua kui meie maa iseseisvust ähvardatakse kahelt poolt, on meie ainus õige tee hoida maksimaalselt jõudu oma rahvuslike õiguste kaitseks ja maksmapanekuks tulevikus. Eesti sõdurit pole tema ainuke kohustaja, Eesti Vabariik, veel võitlema kutsunud. Kes vale kutsele järgneb, kahjustab tõsiselt ja saatuslikult oma maa huvisid. Iga eestlane on omaette suveräänne ja otsustab ise maa ja rahva tõelistes huvides oma sõdurikohustuse üle.

Paljunda ja anna edasi. Ära nimeta nimesid, sest sellega ohustad sa tõsiselt oma mõttekaaslasi.

KALJO VILLAKO (sünd. 1919. a), lõpetas TRÜ arstiteaduskonna 1947. a. Tartu Ülikooli radioloogia ja onkoloogia professor. *Akadeemia* kolleegiumi liige, Eesti Kirjanduse Seltsi esimees. *Akadeemias* avaldanud arvustuse P. Bogovski, G. Loogna ja M. Rahu raamatule *Vähk: Põhjused, levik, profülaktika* (nr 1, 1991, lk 177–180).

NÕUKOGUDE ÕÖNESTUSTEGEVUS ISESEISVAS EESTIS (1918–1940)

Silvia P. Forgus

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

SISSEJUHATUS

Eesti iseseisvuse väljakuulutamine 24. veebruaril 1918 toimus hetkel, mil Venemaa püüdis meeleheitlikult Saksamaaga rahu sõlmida. Lenin mõistis, et rahu tähendab Eesti kaotamise riski (mida Brest-Litovski rahulepinguga tõepoolest nõuti), kuid pidas seda ebaoluliseks (Clemens 1991: 25). Pealegi polnud ta sugugi loobunud plaanidest Eestit hiljem sovetiseerida: novembris saatis ta jõudu kogunud Nõukogude armee üle piiri ja detsembris püüdsid Eesti kommunistid Tallinnas võimu haarata. Isegi pärast piiri taganemist 1919. a märtsis ja Tartu rahulepingu allakirjutamist Eestiga 2. veebruaril 1920 ei jätnud Lenin pingutusi noore Eesti riigi õõnestamiseks ja kukutamiseks (Clemens 1991: 25). 22 aasta jooksul mobiliseerisid Nõukogude valitsus, Vene bolševike partei ja Komintern (Kolmas Internatsionaal) finants- ja inimressursse ning katsetasid kõikvõimalikke õõnestustegevuse viise. Nad levitasid propagandat; organiseerisid streike ja meeleavaldusi; imbusid sisse legaalsesse organisatsioonidesse ja ühendustesse;

Soviet subversive activities in independent Estonia (1918–1940). — *Journal of Baltic Studies*, vol. XXIII, no. 1 (Spring 1992), pp. 29–46. © 1992 by the Association for the Advancement of Baltic Studies, Inc.

kasutasid spionaaži, altkäemaksu, väljapressimist ja šantaaži; lõpuks võtsid nad kasutusele ähvardused ja sõjalise jõu. 18. oktoobril 1939. a veeresid Nõukogude tankid üle Eesti piiri, tähistades Eesti iseseisvuse lõppu.

Bolševike revolutsiooni ajal oli kommunism märkimisväärselt populaarne (Haav 1990: 40).¹ Seda peeti progressiivseks ja demokraatlikuks liikumiseks, mis suudab parandada korrumppeerunud ning tagurliku tsaarivalitsuse tehtud kurja. Lisaks oli ta rahvuspoliitika näiliselt ligitõmbav: 15. novembril 1917 andis komissaride nõukogu Petrogradis dekreedid, milles kuulutati kõigi Venemaa vähemusrahvuste õigust enesemääramisele, kinnitati eraldumise ja iseseisva riigi loomise õigust; kontrastina sellele oli Kerenski valitsus lubanud Eestile ainult autonoomiat. Sellest lubadusest lähtudes kuulutas Eesti Maapäev end kiiresti kõrgeimaks võimuorganiks ning määras kindlaks Asutava Kogu valimiste kuupäeva. Peaaegu samaaegselt püüdsid Eesti kommunistid bolševistlike jõudude toetusel võimu haarata (Clemens 1991: 25). Selle tulemusena võõrdusid kommunistidest nii talupojad ja töölised kui ka sõdurid. Noored astusid Eesti väeosadesse, et võidelda rahvusliku sõltumatuse eest.

3. ja 4. veebruaril 1918 toimunud valimised näitasid, et esialgne kommunismivaimustus on Eestis taandumas. Esimesel valimispäeval sai kommunistide partei ainult 35,5% häältest ning loobus häbistavat lüüasaamist kartes valimisvõitlusest. Siiski jäi alles hulgaliselt veendunud kommuniste. Lõppude lõpuks oli marksistlik mõttelaad ju sügavalt juurdunud ning revolutsioonärid ei suutnud kauaaegseid ideaale ja eesmärke nii hõlpsasti sinnapaika jätta. Pealegi ei soodustanud poliitiline kliima kuigivõrd vaikset ja korralikku debatti. Võõrväed viibisid ikka veel riigis ning paljud sotsialistid ja kommunistid uskusid, et maailmarevolutsioon on juba käimas. Tegelikult näis ajalugu soosivat sovettide vägesid kuni Varssavi lahinguni (1920. a augustini) ja oli neid, kes uskusid, et ka see on vaid ajutine tagasilööki; kindlasti saadab revolutsiooni varsti ka Saksamaal edu. Kõigi maailma

¹1926. a oli kommunistide protsent kõige kõrgem lätlaste seas, 9%. Eestlased olid 2,3 protsendiga viiendal kohal ning venelased ja grusiinlased jagasid 0,88 protsendiga 14.–15. kohta.

maade intelligents oli endiselt armunud marksistlikesse töötustesse ja marksismi kui ühiskonnaprobleemide uurimise vahendisse. Selle tulemusena on mõistetav, et sajad Eesti kommunistid läksid Nõukogude Venemaale ja isegi võitlesid Punaarmees Eesti iseseisvuse vastu. Samuti toetasid Nõukogude Venesse jäänud Eesti asunikud sovettide kontrolli all olevat Eesti Tööraha Kommuuni, mis kuulutati välja 29. novembril 1918. a, ning unistasid Eesti ühendamisest Nõukogude Venemaaga. Eesti kommunistid nagu Hans Pöögelmann ja Otto Rästas lülitusid sovettide Eesti vastasesse kampaaniasse (Uustalu 1968: 11–12).²

ÕÕNESTUSTEGEVUSE KORRALDAMINE

Nõukogude õnnestustegevuse kaks närvikeskust paiknesid Kominternis ja VK(b)Ps. 1919. a rajatud Komintern suunas väga mitmesuguste legaalsete ja illegaalsete kommunistlike organisatsioonide tegevust.³ Sealt anti instruksioone kommunistlikele aktivistidele ja finantseeriti demonstratsioone, streike, terrorismiakte ja mõrvu. Komintern juhendas ka silmapilkse tegetsemisvalmidusega "löögirühmade" moodustamist, väljaõpet ja relvastamist (Fr(eiberg) 1925a: 11).

Ehkki Komintern võis näida vägevana, kuulus tema võimkond VK(b)P seatud piiridesse. Lenini poolt 1918. a rajatud VK(b)P otustas, kus, millal ja kuidas kommunismiõhutamise ja sovetiseerimise peab toimuma. Revolutsiooniliseks kihutustööks ning Eesti riigivõimu lõplikuks kukutamiseks organiseeris VK(b)P Eesti

²Eesti Tööraha Kommuuni tunnustas Venemaa Rahvakomissaride Nõukogu 7. detsembril 1918. (*Ajalugu...* 1976). Kommunistid väidavad isegi tänapäeval, et 1940. aastal taaskehtestati nõukogude kord Eestis, viidates sellega, et Eesti Tööraha Kommuun 1918–1919 oli tegelikult legaalne režiim.

³(H(erbert) Fr(eiberg) (1925b: 38) selgitab, et kogu ühiskonna läbilõikeliseks kaasamiseks kommunistlikku liikumisse ja proletariaadi rahvusvaheliste kogemuste ärakasutamiseks asutas Komintern mitu allosakonda: Profinterni (Rahvusvahelise Ametiühingu), Kresinterni (Talupeogade Internatsionaali), Kiminterni (Kommunistliku Noorsoointernatsionaali), Sportinterni (Spordiinternatsionaali) ja MOPRi (Rahvusvahelise Revolutsioonivõitlejate Abistamise Organisatsiooni). Lähemalt Kominterni kohta vt McKenzie 1964.

kommunistid Nõukogude Venemaal EKPks (Eestimaa Kommunistlikuks Parteiks) ning muutis selle tõhusaks konspiratiivse tegevuse mehhanismiks. EKP seisis relvastatud mässuplaanide, Eesti sõjaväe kommunistlikult meelestatud kutsealustele relvade ja laskemoona jaotamise ning kommunistliku tegevuse juhendamise taga Eestis. EKPst sai VK(b)P tegelik asendaja, tema teenuseid kompenseeriti Nõukogude valitsuse fondidest N. Liidu Tallinna saatkonna ja kaubandusesinduse kaudu. (*Records...* 1981: 1920. a detsembri ettekanne).⁴

EKP tegeles Eesti ametiühingutesse imbumise ja nende kaasa-tõmbamisega põrandaalusesse tegevusse. Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu oli tihedas kontaktis kommunistlike põrandaaluste organisatsioonidega ning allus nende juhtnõõridele. Kaugeleulatuvamaid otsuseid langetas aga EKP Keskkomitee Petrogradis (Leningradis), mille eesotsas olid Eesti kommunistid Johannes Käspert, Hans Pöögelmann, Rudolf Vakmann ja teised (T(am)m 1938b: 80).⁵ Nende elluviimine usaldati EKP põrandaalusele komiteele Tallinnas, mida juhtisid Viktor Kingissepp ja Otto Rästas.

1921. a andis Kominterni Eesti seksiooni üksikasjalised juhtnõõrid kommunistliku võrgu, selle salajasuse, anonüümsuse ja kuulekuse kehatuse organisatsioonilise ülesehituse kohta. Nende järgi pidi iga allüksus, vähemalt põhimõtteliselt, moodustama kollektiive ja rakukesi ning meelitama töölisi, sõdureid ja prole-

⁴Seda allikat nimetatakse edaspidi *RDS*iks ning ta toetub suurel määral eesti-, vene- ja saksakeelsetes ajalehtedes avaldatud informatsioonile. *Riigi Teataja* ja *Päevaleht* olid valitsuse häälekandjad, *Vaba Maa* Töerakonna ajaleht, *Kaja* esindas põllumehi ja *Rahva Sõna* parempoolseid sotsialiste. *Postimees* ja *Teataja* olid laia lugejaskonnaga ajalehed. Veel üheks informatsiooniallikaks oli Eesti valitsuse (välisministeeriumi) informatsiooni- ja propagandabüroo. *Revaler Bote* ja *Revalsche Zeitung* väljendasid saksa vähemusrahvuse arvamust. Arvukate, kuid lühiealiste kommunistlike ajalehtede seas oli Eesti ametiühingute *Tööraha Hääl* ning tööliste ajalehed *Võitlus*, *Punane Täht* ja *Säde*. Edasit anti välja Nõukogude Liidus. Nõukogude ametlikke seisukohti avaldasid *Izvestija*, *TASS*, *Pravda* ja *Segodnja*. (Siinkohal autor eksib: *Segodnja* oli Riias ilmuv Vene pagulaste ajaleht. — *J. I.*) Tallinna USA saatkond võttis intervjuusid ka mitmelt Eesti ministrilt.

⁵*Politseileht* oli Eesti politseialituse ajakiri.

taarset noorust õõnestustegevuses osalema. Sõjaväe-ealisi noormehi õhutati teenistuskutseid eirama. Teistele pakuti raha ning tööd Nõukogude Venemaal vastutasuks terrorismiaktides osalemise või kaevanduste ja tehaste hävitamise eest (T(am)m 1938b: 147–148). Mõned suunati luureteenistusse. Kogu põrandaaluse tegevuse juhendamine usaldati ühele Kominterni poolt valitud agendile.⁶ Esimene agent oli Viktor Kingissepp, kes saadeti Eestisse 1918. aastal organiseerima illegaalset kommunistlikku tegevust ja osalema Eesti Tööraha Kommuuni tegevuses; seejärel juhendas ta legaalsete ametiühingute tegevust ning kommunistliku kirjanduse ebaseaduslikku trükkimist. Kingissepa ülesandeks oli jälgida “löögirühmade” juhte, hinnata nende käitumist ja edusammudest ning ebaõnnestumistest kanda ette Kominternile.

Sidepidamine Eesti kohalike organisatsioonide ja Leningradis (Petrogradis) asuva EKP vahel toimus erikullerite kaudu, kelleks olid näiteks Aleksander Mets, Fromhold Veidenberg ja Leopold Paabo (T(am)m 1938b: 469). Neil sageli legaalseteks reisijateks maskeerunud kullereil olid valepassid jm illegaalsed dokumendid. Mõned esinesid N. Liidu saatkonna jt nõukogude asutuste töötajatena. Teised kasutasid konspiratiivkortereid “põrandaaluste raudteejaamadena”, et politsei haardeulatusest pääseda. Konspiratiivkorterite omanikke valiti ja varjati hoolikalt. Nad ei tohtinud olla töölisorganisatsioonide liikmed ning neil oli keelatud alkoholi kasutada ja suurt sõpruskonda pidada. Konspiratiivkorterites või kindlaksmääratud kohtades toimuvatest koosolekutest teatati ajalehtede kaudu, kasutades eelnevalt kokkulepitud koode.⁷

Kõik kommunistlike funktsionääride, nende hulgas EKP agentide, spioonide ja teiste kaastööliste kulud kaeti ning neile maksti teenete eest rahaga, mida saadeti Nõukogude Venemaalt või saadi kohapeal kogutud annetustest (RDS. 1981: 8. III ja 14. III 1921). Näiteks nõuti, et EKP parlamendisaadikud annaksid oma palga üle nõukogude võimuorganitele. Osaliselt kompenseeriti neid

⁶ Esimeseks selliseks agendiks oli tuntud Eesti kommunist Viktor Kingissepp (*Eesti Nõukogude...* 1971: 551). Kingissepale järgnesid Jaan Kreuks ja Jaan Anvelt. Kingissepp ja Kreuks lasti Eestis maha, Anvelt hukkus parteipuhastuses Nõukogude Liidus 1937. aastal.

⁷ Teadaandeid koosolekukohtadest avaldati sageli Leningradi ajalehes *Külva* (RDS. 1981: 1. VII 1929).

kulusid rublades, Eesti kroonides või välisvaluutas. Mõnikord võimaldasid Nõukogude saatkond ja kaubandusesindus kasutada oma fonde kommunistidest aktivistidele tasumiseks (T(am)m 1938b: 147).

Kominterni II kongressil 1921. a rajati uus organisatsioon *MOPR* (Rahvusvaheline Revolutsioonivõitlejate Abistamise Organisatsioon), mille eesmärgiks oli jagada toetussummasid poliitvangide perekondadele. Vahetevahel maksti väikest toetust veel vangis viibivatele isikutele või neile, kes olid minevikus vangis olnud (T(am)m 1938b: 174). Materiaalset lisaabi poliitvangidele, kannatanutele ja nende perekondadele jaotas Ametiühingute Kesknõukogu patronaazi all "Punase Abi Komitee" (T(am)m 1938b: 205).

Lisaks kommunistlike aktivistide heaolu eest hoolitsemisele tõmmati ametiühinguid üha rohkem kaasa kommunistide poliitilisse missiooni. 1924. aastal avastas politsei, et 229 mitmesuguse kutseorganisatsiooni olemasolu peamiseks eesmärgiks oli valitseva riigikorra kukutamine (T(am)m 1938b: 206). Kuigi need organisatsioonid olid seaduslikult registreeritud, kajastas nende tegevus Kominterni ja sellele alluva Profinterni poliitikat. Kõik nad tegid koostööd pörandaaluste Eesti kommunistide Tööraha ja Ühise Väerinnaga, mille peamine eesmärk oli asendada Eesti valitsus proletariaadi diktatuuriga ning ühineda Nõukogude riigiga. Sellised organisatsioonid nagu Maatöölise Ametiühisuste Liit (99 ühisust), Eestimaa Töölisühingute Üldliit (20 ühingut), spordiselts "Spartakus" (51 osakonda), Eestimaa Tööraha Partei (105 osakonda), lisaks mõned noorsoo-organisatsioonid e troikad ja kommunistlikud kollektiivid sõjaväes, olid kõik pühendunud kommunismi edendamisele. Nad korraldasid kongresse ja avalikke koosolekuid, levitasid Eesti-vastaseid lendlehti ja toetasid KP kandidaate kohalikel ja parlamendivalimistel (T(am)m 1938b: 206). Tööraha Ühine Väerind suleti Eesti-vastase tegevuse tõttu siseministri määrusega (20. märtsil 1924), sundides seega Kominterni oma taktikat revideerima.

Kominterni V kongressil 1924. a võeti vastu resolutsioonid väikestes rühmades tegutsemise otsustava laiendamise, olemasolevate valitsuste kukutamiseks ette nähtud revolutsiooniliste sõjaliste organisatsioonide moodustamise ja kommunistlike organi-

satsioonide juhtkondade edutamise kohta (T(am)m 1938b: 261). Valitud kandidaadid, nagu tagaotsitav poliitiline kurjategija Aleksander Leiner (1924) ja põrandaalust tegevust korraldanud põgenik Feodor Okk (1932), võeti erikursustele Leningradi Lääne Vähemusrahvuste Ülikooli juures, et nad tõstaksid oma taset spionaaži, agitatsioonitöö ja instrueerimise alal (RDS. 1981: 153 (Päevaleht, 9. VI 1928)).⁸ Pärast kooli lõpetamist ning lühikest internatuuri lähetati väljaõppe saanud Eestisse või saadeti teistesse riikidesse. Värskeid lõpetanuid õhutati võimalikele koostöö tegijatele isiklikult lähenema. Mõnele anti juhtnõore sõbrunemiseks noorte ohvitseridega, et saada teada sõjaväelisi saladusi. Teistele avaldati survet, et nad uuriksid uusi võimalusi, kuidas muuta EKP tegevus Eestis legaalseks pärast partei keelustamist Eesti riigivõimude poolt 1924. a 1. detsembril ülestõusu järel (T(am)m 1938b: 261).

VÕITLUSORGANISATSIOONID

Rohkem kui kahe aastakümne vältel viidi N. Liidu Eesti-vastast kampaaniat ellu kolmel tasandil, kasutades seaduslikke, poolseaduslikke ja põrandaaluseid kanaleid. Eelistatuimaks seaduslikuks kanaliks oli Riigikogu, kus osaleti mitmesuguste parteide sildi all. Ametiühingud ja nende organisatsioonid võimaldasid poollegaalset tegevust, kuna kõige ebaseaduslikumad ettevõtmised omandasid õõnestusliku iseloomuga propaganda ja spionaaži kuju. Ükskõik, kas tegevus oli legaalne, poollegaalne või illegaalne, igal juhul kontrollis seda Nõukogude võim.

Eesti põhiseadus lubas kommunistidel asutada parteisid ning rajada spordi-, majandus- ja kultuuriühinguid. Lisaks võis KP kandidaate valida Riigikogusse ja kohalikesse omavalitsustesse. Nende privileegide abil võisid nad rahvani jõuda ja masse mõjutada. Riigikogus võisid nad laimata kehtivat korda ja siiski nautida isikupuutumatus privileegi (RDS. 1981: 13. X 1921). Arupärimisõigust kasutades tõkestasid KP saadikud seadusandlikku tegevust ja püüdsid tahtlikult leida võimalusi riigi majandusliku ja

⁸Teised erikoolid eestlastele Leningradis olid Eesti Tööliskolled Pedagoogilise Instituudi juures, Eesti Tehnikakool, Poliitiline Sõjaakadeemia ja Punaarmee Rahvusvaheline Sõjakool.

sotsiaalse stabiilsuse kõigutamiseks. Mõned olid eelarve vastu, teised soovitasid välislaenude tühistamist, mis oli olnud bolševike poliitikaks Vene revolutsiooni järel (Raun 1987: 114; RDS. 1981: 8. V 1921). Alles siis, kui kommunistid avalikult kutsusid üles kehtivat korda kukutama või selles suunas tegutsesid (RDS. 1981: 8. V 1921), andis siseministeerium loa nende arreteerimiseks ja kohtulikuks vastutuselevõtmiseks (RDS. 1981: 23. X 1921). Igal juhul tagasid Riigikogu liikmete välispassid neile põgenemisvõimaluse üle Nõukogude piiri (RDS. 1981: 18. V 1921).⁹

Tavaliselt püüdsid kommunistide kandidaadid oma parteilist kuuluvust varjata ja kandsid oma nimed ametiühingute valimisnimekirja. Viis KP kandidaati, kes valiti esimesse Riigikogusse 1920. aastal, said kohad Eesti Töölise Partei* esindajatena (RDS. 1981: 7. XII 1920).

1920. a parlamendivalimiste pettumust valmistavad tulemused ei kõigutanud Nõukogude plaani Eesti riigikorra kukutamiseks. Kominternilt saadud juhistes kästi seadusliku tegevuse baasi laiendada, sealhulgas paremini ära kasutada ametiühinguid, ja ühendada kõik legaalselt tegutsevad ametiühingud ühe, "Tööraha Ühiseks Väerinnaks" kutsutud mütsi alla (RDS. 1981: *Revaler Bote* 31. I 1924, 1. II 1924). Järelikult lähenesid kommunistid põllutöölisele ja ametiühingute noorliikmetele (T(am)m 1938b: 205). Need pingutused koos Eestimaa Töölisühisuste Üldliidult, Eestimaa Tööraha Parteilt** ja Ametiühingute Kesknõukogult saadud abiga ning iseseisvate sotsialistide mõningasel toetusel kahekordistasid kommunistide kohtade arvu 1923. a Riigikogu valimistel. Ent nende ebaprofessionaalne ülalpidamine Riigi-

⁹Järna, Allikso, Vanja, Kaaver ja Käär põgenesid Nõukogude Liitu, nagu ka iseseisev sotsialist Bleimann.

*I Riigikogusse valiti kommunistid Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu nimekirja järgi (sai põhiliselt Tallinnas ja Harjumaal 24 849 häält). Riigikogus hakkasid nende esindajad end nimetama "kommunistlikuks tööliste fraktsiooniks". *J. I.*

**1923. a juunis asutati kommunistide legaalse organisatsioonina Eestimaa Tööraha Partei. II Riigikogusse valiti kommunistid Tööraha Ühise Väerinna nimekirjade järgi (said 10 mandaati). Riigikogus moodustasid nad taktikalistel kaalutlustel kaks fraktsiooni: "kommunistliku tööliste rühma" ja ETP fraktsiooni. *J. I.*

kogus ja käredate valitsusvastased sõnavõttud jätsid üha rohkem plekke kommunistide kunagi positiivsele mainele. Näis, et suur osa elanikkonnast tundis kergendust, kui 1924. a detsembris kõrvaldati Riigikogust kogu kommunistlik blokk ja kohalikest omavalitsustest Tööraha Ühise Väerinna saadikud (T(am)m 1938b: 237–238). Pärast lindpriiks kuulutatud Tööraha Ühise Väerinna ümberkorraldamist Eesti Töölise Parteiks ja töhusa abiga Grimpele sotsialistidelt 1926. aasta ning Kaaveri sotsialistidelt 1929. a Riigikogu valimistel õnnestus kommunistidel Riigikogus enda kätte jätta 6 kohta (*The Baltic...* 1970: 46). Viimastel korralistel Riigikogu valimistel 1932. aastal säilitas KP 5 kohta.

Varsti pärast 1932. a valimisi keelas valitsus fašistliku Vabadussõjalaste Liidu esilekerkimise tagajärjel kõik erakonnad peale Isamaaliidu.^{***} Riigikogu lakkas elujõulise poliitilise institutsioonina olemast (Rauch 1974: 115–123; Raun 1987: 115–123; *Põhiseadus...* 1937: 47–48; Lipping 1974: 209–216). Kuigi kommunistidel puudus kuni 1940. aastani võimalus kanda oma kandidaatide nimesid “seaduslikesse” valimisnimekirjadesse, ei olnud

^{***}Soovimata autori teksti muuta, peame siiski meenutama, et V Riigikogu valimised toimusid mais 1932 ning rahvahääletustel augustis 1932 ja juunis 1933 lükkas rahvas tagasi Riigikogu poolt esitatud põhiseaduse muutmise ettepanekud, võttis aga 14.–16. oktoobril 1933 suure hääleenamusega vastu Eesti Vabadussõjalaste Liidu muudetud põhiseaduse kava. Põhiseadus hakkas kehtima 24. jaanuaril 1934, s.a 12. märtsil kasutas üleminekuaja riigipea, peaminister riigivanema kohustes Konstantin Päts talle põhiseadusega antud kogu võimutäiust, peatas ettevalmistatavad valimised, kehtestas kaitseisukorra kogu riigis, keelas ära EVL tegevuse ning piiras teiste erakondade poliitilisi õigusi. Riigikogu kiitis need sammud heaks, sattus aga oma sügisistungjärgule kogunenuna valitsusega konflikti ja saadeti 2. oktoobril 1934 koju tagasi ilma tema volitusi siiski lõpetamata. Isamaaliit asutati 22. veebruaril 1935 ning poliitiliste erakondade tegevus lõpetati riigivanema dekreediga s.a 5. märtsil. 1936. a 23.–25. veebruari rahvahääletusel kiideti heaks Rahvuskogu kokkukutsumine uue põhiseaduse vastuvõtmiseks, mis hakkas kehtima 1. jaanuaril 1938. Selle põhjal valitud Riigivolikogu astus kokku 21. aprillil 1938. Kuigi parteide tegevus oli endiselt keelustatud, moodustusid Riigivolikogus nn “töörühmad” ja nende hulgas “töötava rahva ühtlusrühm”, millesse kuulus mitu pärastist okupatsiooniaegset kommunistlikku aktivisti. *J. I.*

sellest suuremat kahju: Kominterni programm konstitutsioonilise valitsuse õõnestamiseks nägi diktatuuri ja fašismi tärkamist samana revolutsiooni suunas. Mida halvemaks olukord muutus, seda parem see oli.

SAMMUD REVOLUTSIOONI SUUNAS

Iseseisvusvastases tegevuses ei piiratud Riigikoguga. Ühiskondlikus sfääris kasutati kommunistide patroneeritud demonstratsioon, streike ja propagandat, et levitada pahasoolikust riigi vastu ja muuta üldsuse mõttelaadi revolutsiooniliseks. Tööraha Ühine Väerind ja selle järeltulija Eesti Tööliste Partei säilitasid tiheda kontakti kommunistlike organisatsioonidega ja edastasid Kominterni juhtnöore (RDS. 1981: 3. I 1920). Neil organisatsioonidel kästi Nõukogude üritust edendada levitades kommunistimeelseid ajalehti, brošüüre ja lendlehti, mida rahaliselt toetas Komintern ja mis enamasti olid trükitud Nõukogude Venemaal.

Et riigivastaste materjalide levitamine oli seadusega keelatud, sattusid KP ajalehed pidevalt politsei rünnakute objektiks. Nii kommunistid kui politsei näitasid üles järjekindlust. Niipea kui üks ajaleht kinni pandi, tuli selle asemele teine. Näiteks ajaleht *Kiir* hakkas uuesti ilmuma pealkirja all *Uus Kiir*, seejärel *Meie Kiir*, *Tööliste Kiir*, *Tallinna Kiir*, *Oktoobri Kiir* ja *Tööraha Kiir* (T(am)m 1938b: 311).

Enamik illegaalseid raamatuid, brošüüre ja ajalehti trükiti Nõukogude Venemaal ja toimetati salaja Eestisse erikullerite või Nõukogude luure teenistuses olevate N. Liidu ja Eesti diplomaatide poolt. Tüüpiline oli, et poliitilistel ja majanduslikel kriisiperioodidel ujutasid avalikkuse üle lendlehed.

Propagandalendlehti toodeti sageli kohapeal kirjutusmasinate ja konspiratiivlamutes paiknevates trükikodades. 1920. a oktoobris avastas kaitsepolitsei hästi sisustatud illegaalse trükikoja, millega töötas KP Tallinna põrandaalune organisatsioon, kohalikule vallavanemale kuuluvast talust. Talu täitis ühtlasi ka kommunistide koosolekukoha ülesandeid (T(am)m 1938b: 175).

Trükitud propagandamaterjali ilmumine kuulutas demonstratsioonide ja streikide algust. Sageli andis nendeks tõuke kommunistide juhtide aresteerimine, kohtuprotsessid ja hukkamine Eesti

võimude poolt. "115 protsessi" vastu protesteeriv demonstratsioon lõppes Kingissepa arreteerimise ja mahalaskmisega. Teisele Eesti kommunistile Jaan Tombile mõistetud kohtuotsus põhjustas protestimarsse Eestis ja mujal. Et sellised demonstratsioonid ja streigid olid mõistagi emotsionaalsed ja viisid klassivõitluse õhutamisele ning isegi inimeste üleskutsumisele relvastatud vastuhakule, muutusid ka majanduslikud streigid kiiresti poliitilisteks meeleavaldusteks. Need olid populaarsemad, arvestades riigikorra võimetust tulla toime majandusprobleemidega (millele, tuleb märkida, ükski kaasaegne valitsus tulemusrikkalt ei reageerinud).

1922. a varasuvel toimus rida streike vabrikutes, mis tootsid kaupu Nõukogude Venemaa jaoks (RDS. 1981: 9–10 (1922. a juuli ettekanne)). Niihästi streik "Dvigateli" lennukitehases, teine "Teguri" masinatehases, kui ka osaline streik Balti Manufaktuuris ilmutasid keskse organiseerimise tunnuseid. Streikijate nõudmised kordasid Petrogradi eesti ajalehes *Edasi* avaldatud propagandat.¹⁰ Ajaleht õhutas streikijaid endale kindlaks jääma ja laskma majanduskriisil omasoodu areneda. Kontrastina näib, et kommunistid tahtsid Eesti majandust nõrgendada ja Eestit N. Liidust sõltuvamaks muuta. Streigid Vene-Balti laevatehases, mis sel ajal oli renditud Anglo-Balti Korporatsioonile, näitasid N. Liidu kavatsusi lõigata läbi Eesti majandussidemed Suurbritanniaga.¹¹ Inglisele oli antud kontsessioon põlevkivi kaevandamiseks 5 000 hektaril Kirde-Eestis ning antud samasugune lubadus tulevikuks (RDS. 1981: 6 (jaanuari ettekanne)). Olles pahane põlevkivitehingu pärast, kus Eesti Nõukogude Venemaale eelistas Suurbritanniat, korraldas Nõukogude pool majandusstreike ja meeleavaldusi. Jaan Tombi poliitiline kohtuprotsess (mida on eespool kirjeldatud) ajendas valitsuse vasakpoolseid ja mõõdukaid vastaseid koonduma. Uskudes, et töölised on valitsevast korrast piisavalt võõrdunud, et kiita heaks tugevaid meetmeid, püüdsid nad seejärel võimu üle võtta jõumeetodil.

¹⁰*Edasi* oli Venemaa Kommunistliku (b) Partei Leningradi Oblastikomitee Eesti Osakonna häälekandja.

¹¹Üks võimalusi Eesti majanduse õnnestamiseks oli pankade, näiteks Harju Panga ja G. Scheel ja Co. tegevuse katkestamine. Vt *Segodnja*, 8. X 1925; *Revaler Bote*, 6. V 1925, 7. V 1925 ja oktoober 1925; RDS. 1981: 26. IV 1922. Vt ka Hiden 1988: 371–378.

Kominterni agendi Jaan Anvelti juhtimisel rajati uusi konspiratiivkortereid, koguti relvi ja organiseeriti "löögirühmi" juhtivate valitsus- ja sõjaväeametnike ning bürokraatide mõrvamiseks (*Võitleja*, nr 1, 1990, lk 6). Kokku saadi võitlusrivvi 275–280 kommunisti, k.a 40–50 kommunisti Nõukogude Liidust (*RDS*. 1981: 15. VII 1925).¹² Vähemalt 45 neist tulevastest mässajatest oli pärit mitmesugustest nõukogude asutustest ja ettevõtetest, 33 oli "Dobrofloti" teenistuses ja 6 töötas N. Liidu saatkonnas. Riigipöörde eelõhtul kõeti parteivaimu üles sobivaks tuhinaks tööliste meelevaldustel Petrogradis ja Jamburgis (*RDS*. 1981: 25. X 1924, 15. X 1924),¹³ kus protesteeriti 149 kommunisti kohtuprotsessi ja nende juhi Jaan Tombi hukkamise vastu.

1. detsembril 1924. a varsti pärast kella 5 hommikul liikusid väikesed inimirühmad, mõned Eesti armee vormiriietuses, Tallinna strateegiliselt tähtsamate punktide poole — Balti jaama, Tondi sõjakooli, autotankidivisjoni kasarmute, kesktelegraafi ja lennuvälja suunas. Põhirünnak suunati valitsushoonele Toompeal, kus riigivanem Akel vaevu mõrvamisest pääses. Teedeminister Karl Kark lasti raudteejaamas maha (Rebas 1985: 161–200).

Valitsus reageeris otsustavalt. Keskpäevaks oli linnas kord taastatud. Sõjakohus mõistis 30 mässajat surma ja need hukati sealsamas. Anvelt põgenes Nõukogude Liitu, kus ta hukkus stalinistlikus parteipuhastuses 1937. a. Kõige olulisem on see, et KP keelati, nii et kogu vahejuhtumist sai N. Liidule kalliks maksuma läinud eksitus.¹⁴ Nõukogude pool mõistis, et neil polnud õnnestunud sõjaväe ja rahvahulkade liikumist koordineerida ning et nad olid ekslikult lootnud ametiühingute toetusele. Eelkõige polnud nad suutnud luua revolutsioonilise vaimustuse meeoleu

¹²Pange tähele nimetust "Nõukogude Liit" "Nõukogude Venemaa" asemel alates 30. detsembrist 1922.

¹³*Izvestija* (7. III 1922) teatas protestimeelevaldustest Eestis Kingissepa hukkamise puhul. Punaarmee protesteeris Jamburgis (*RDS*. 1981: depešš 2566 (15. XII 1924)).

¹⁴*Pravda* (20. V 1925) avaldas Eesti kommunisti Kõvamehe Leningradis peetud kõne, kes toetas resolutsiooni vastuvõtmist, milles nõutaks, et Eesti valitsus vabastaks kõik poliitvangid või N. Liit katkestab diplomaatilised suhted Eestiga (Rauch 1974: 112–116).

ja tekitada kriisi, mis oleks inimesed revolutsiooni puhkemisele vastuvõtlikumaks muutnud (*Revalsche Zeitung*, 31. I 1930).

Tuli astuda samme massidele uue elu sisse puhumiseks, põrandaaluse liikumise taaselustamiseks, proletaarse nooruse mobiliseerimiseks ja rahvarinde loomiseks.¹⁵ Paraadid rahvusvahelisel tööpühal (1. mail), oktoobrirevolutsiooni aastapäeval (7. novembril) ja sõjavastasel päeval (1. augustil) pidi muudetama kaupluste rüüstamiseks ning anarhistlikeks väljaastumisteks (*RDS*. 1981: 6. III 1930). Uued juhid asendasid 1924. a äpardunud mässu tõttu ametist kõrvaldatuid, väryati juurde naisagente, et tõsta naistöölise klassiteadlikkust, ja proletaarne noorus seati maailma revolutsioonilise liikumise esirinda. Naistöölisele ja noorsoole lähenemist kroonis mõõdukas edu: 1929. a lõpuks olid mitmed naisagitatorid uuristanud tee ka Eesti noorsoo-organisatsioonidesse, kus nad aktiivselt osa võtsid kommunistlikust kihutustööst trükisõna kaudu kommunistlikes ajalehtedes *Kiir* ja *Noorproletaarlane* (T(am)m 1938b: 412–413).

Katsed jõuda töölisteni avalike ülesastumiste, streikide ja demonstratsioonide kaudu olid edukad ainult töötute seas. Pealegi polnud tulemused ka seal julgustavad: 1931. a 25. veebruariks (töötute päevaks) planeeritud suurest demonstratsioonist ei saanudki asja (*RDS*. 1981: 15. II 1931). Kommunism oli üha rahvuslikumaks muutumas Eestis oma usaldusvääruse kaotanud. Valitsuse toetatavat patriotismi pooldasid kõik ühiskonnaklassid ja suhtuti üldise vastumeelsusega karmisse “kommunistlikku kõnepruuki”, mida valitseva korra pihta sihiti. Oluline oli see, et 64% majanduslikult aktiivsetest inimestest olid ise ettevõtjad, nii et efektiivse poliitilise liikumise jaoks oli liiga vähe “eksploateeritavaid töölisi”, ja 1919. a maareformiga oli mõisnike maavalduste laialijagamise suuorelt osalt kõrvaldatud talupojarahutuste võimalikkus (Kuddo 1990: 26).

¹⁵*Edasi* (30. I 1930) teatas Leningradis, et Eesti ja Pihkva kommunistlikud noored tegid koostööd noorte organiseerimisel rahvusvaheliseks revolutsiooniliseks sõjaks. (*RDS*. 1981: 15. II 1931). August Riismann (*alias* Tuisk või Storm) saadeti rahvarinde liikumist organiseerima, kuid arreteeriti 26. aprillil 1926 koos vasakpoolse sotsialisti Paul Abramsoniga (T(am)m 1938b: 310–311).

Pealegi oli partei teovõimsus nõukogude võimude poolt korraldatud suurpuhastuse ("pesupäeva") tagajärjel tugevasti vähenenud. Lisaks muutus Eesti poliitilise poliitsei valvsus üha tõhusamaks: kaitseseisukorra seaduse põhjal keelas kohtu- ja sise-ministeerium kõik poollegaalsed kommunistlikud institutsioonid. Tallinna linnavalitsus võttis üle "Töölise Keldri", mida sageli olid külastanud kommunistlikud agitaatorid. Eesti Tööraha Ühise Väerinna mahasurumine kahandas veelgi N. Liidu kontrolli Eestis toimuva üle, jättes kommunistid juhtnöörideta (RDS. 1981: 31. I 1939).

Tagantjärele vaadates võib kommunistide järgnev näilise tegevusetuse periood tunduda petlikuna. Hilisematest allikatest on selgunud, et Komintern ei laiselnud kunagi (T(am)m 1938b: 468). Tegelikult õnnestus kommunistidel luua funktsioneeriv organisatsioonidevõrk, millest oleks palju tüli tõusnud, kui need oleksid rahule jäetud (RDS. 1981: 13. V 1939). Poliitsei avastas Tallinnas ja ümbruskonnas hulga vastorganiseeritud vabrikukollektiive, rakukesi ja illegaalseid trükikodasid. Krulli tehase ja Balti Manufaktuuri konspiratiivsete rakukeste juhtide arreteerimine ühes kavatsetavate poliitiliste mõrvade, kaasa arvatud omaenda kommunistidest liitlaste tapmiste, nimekirjade avastamisega, ainult kinnitas, et aktiivne pörandaalune töö oli tavalisele kodanikule teadmatuna jätkunud (*Vesti Dnja*, 21. VII 1932).¹⁶ Juhusliku kokkusattumisenähtena trükkis Eesti legalne ajaleht *Postimees* ära artikli, milles paljastati Nõukogude järkjärguline plaan Eestis võimu haaramiseks (RDS. 1981: 20. I 1932). Plaan õhutas koostööle Saksamaaga ajal, mil Nõukogude Liit ja Saksamaa end surmavaenlasteks kuulutasid. Ilmselt olid kommunistid kavatsenud oma huvides ära kasutada vabadussõjalaste liikumist, sokutades organisatsiooni ridadesse oma agente. Plaani elluviimine lükati edasi, kui Eesti valitsus ise vabadussõjalaste tegevust ründama hakkas.

¹⁶"12 aasta jooksul Eestis paljastatud 10 Nõukogude salaluure organisatsiooni." Poliitseihaarang Illegaalsele Büroole andis tulemuseks eesti kommunisti Krulli arreteerimise (*Revalsche Zeitung*, 13. VI 1931, T(am)m 1938b: 468).

SPIONAAŽ

Võib-olla kõige huvipakkavam komponent N. Liidu õõnestuspoliitikas oli spionaaž. See läbis kõiki ühiskonnakihte, tungides ühtviisi nii kõrgetesse valitsusasutustesse kui üksildastesse talumajadesse. Varasematel aastatel, kui armeed ikka veel Eestis ja selle ümber võitlesid ja põgenikke oli kubinal, varjasid Nõukogude spioonid end tavaliselt edukalt Eesti repatriantidena, juhureisijatena või seaduslike Nõukogude valitsusasutuste töötajatena (*RDS*. 1981: 15. I 1924, 19. XII 1924). 11 990 Eesti repatriandi seas, kes 1920. aastatel Eestisse elama asusid, osutus 105 seotuks spionaažiga. Mõned Vene emigrandid olid tegelikult maskeeritud Tšekaa agendid, kes olid saadetud looma laiaulatuslikku spioonide võrku.

1921. a rajasid kommunistid "Sanitarija", sõjalise ja poliitilise välisluure eriosakonna. Selle peakorter asus Tallinnas ja allüksused kõigis linnades ning tal oli liikmeteahelik piki Eesti piiri, et hõlbustada piiriületajate Eestisse tulekut. Kogu operatsiooni juhtisid endine Vene mereväeluure agent Sergei Kalakutski ja tema asetäitja, Ülevenemaalise Tšekaa agent Nikolai Salin (*RDS*. 1981: 3. II 1921).

Kohalike kommunistide abil tungis Kalakutski välisluureorganisatsioonidesse, halvates nende tegevust, ning kogus informatsiooni Eesti sõjaväe ohvitseride ja kõrgetel ametikohtadel asuvate isikute kui võimalike terrorismiaktide märklaudade kohta. Kalakutski, keda heldekäeliselt toetati 50 000 kuldrubla ning Tšekaa korrapäraste saadetistega, palkas agente ning ostis ära vanu tuttavaid Vene mereväeohvitseride seast, kavatsusega pääseda ligi valgete (nõukogudevastastele) organisatsioonidele (*RDS*. 1981: 10. II 1921). Eesti võimude poolt kinnipeetud kirjad sisaldasid Kalakutski teenistuses olevate ingllastest, itaallastest, šotlastest, ameeriklastest jt rahvustesse kuuluvate agentide nimesid (*RDS*. 1981: 3. I 1921). Need diplomaatiliste passidega varustatud (*RDS*. 1981: 7. II 1921) spioonid imbusid Eesti poliitilisse ja kriminaalpolitseisse (*RDS*. 1981: 19. IV 1921), Eesti sõjaväeluuresse ja tungisid valitsusametnike ringkondadesse (*RDS*. 1981: 31. I 1924, 1. II 1924). Nõukogude kaubandusesindus, laevaäri "Dobroflot" ja Nõukogude saatkond olid kõik N. Liidu põrandaaluse tegevuse varjajaiks.

Nõukogude saatkonna ja valitsuse segatuse kohta 1924. a mäs-su oli ohtralt tõendeid. Järelikult oli Eesti võimudel raske tagasi hoida oma pahameelt. Sellest hoolimata sundis *Realpoliitik* neid leppima Nõukogude selgitusega, et kõigis Eesti riigi vastu suu-natud häbitgedes tuleb süüdistada Kominterni ja mitte valitsust ennast.¹⁷ Sellele vaatamata keelati Eestis kommunistide tegevus ilma ühegi vabanduseta.

Nagu oligi oodata, andis EKP likvideerimine löögi üldtuntud inimeste kasutamisele spionaažis N. Liidu kasuks ajal, mil kom-munistide read arreteerimiste ja vangistuste tõttu hõredaks jäid. Olles kitsikuses kollaborantide leidmisega, hakkasid kommunistid lõksu meelitama täiesti pahaaimamatuid inimesi ja perekondi (T(am)m 1938a: 16). Polnud harvad juhud, kui nad lähenesid inimestele, kellel oli kogemusi sekretäritöö, raadioparandamise ja morsetähestikuga töötamise alal. Vahel küsitlesid nad Vene emigrante ja Eesti repatriante Vene monarhistide kontrevolutsioonilise tegevuse kohta (T(am)m 1938a: 16). Lisaks olid ole-mas spioonid, kes tegid koostööd poliitiliste veendumuste tõttu ja vahendasid sõjalist informatsiooni eesmärgiga hõlbustada Nõu-kogude kallaletungi Eestile.

Politseitoimikutest ilmneb, et ajavahemikus 1930–1933 kas-vas spionaaži eest arreteeritute arv kiiresti (*RDS*. 1981: 17. IV 1930). Tippaastal 1933 avastas politsei 23 spionaažijuhtumit ning arreteeris 51 oletatavat spiooni. Asjaolu, et arreteerimised toimusid ülekaalukalt Eesti—N. Liidu piiril, põhjustas Eesti ja Nõukogude kõrgema taseme suhetes pingeid ja Nõukogude kalla-letungi kartuse levimist. Eriti otsusekindlalt näis N. Liit püüdvat lõigata kasu vabadussõjalaste liikumisega käivitatud poliitilisest kriisist ja Eestit põlvili suruda.¹⁸

¹⁷Nõukogude ajakirjandus avaldas kahetsust, et ülestõus ei õnnes-tunud ning ennustas samaaegselt, et NSVL ja Kominterni hakatakse põhjendamatult süüdistama (*Izvestija*, 4. XII 1924). Ajaleht *Izves-tija* (5. XII 1924) algatas Eesti ülestõusu ohvrite heaks korjanduse. 12. veebruariks oli ajaleht kogunud 9 778 rubla ja 91 kopikat (*RDS*. 1981: 19. II 1924).

¹⁸Kommunistid kasutasid fašismiga hirmutamist, et Eesti üle kont-rolli saavutada. Vt *Pravda* (15. III 1934): "Eesti fašismimeelseks muu-

POLITSEI TEGEVUS

Eesti valitsus võitles Nõukogude õõnestustegevusega vastuluure kaudu, kommunistide kontrolli all olevatesse organisatsioonidesse omapoolse sisseimbumise teel ning kommunistlike konspiratooreid arreteerides, kohtu alla andes ja vangi pannes.¹⁹ Politsei oli teadlik ametiühingute, karskusseltside, Töölisteri, Eesti Laste Sõprade Ühenduse ja Tööliste Haridusliidu ärakasutamise võitlusorganisatsioonidena (T(am)m 1938b: 78) ning oli arreteerinud nendesse rühmitustesse kuuluvaid kommuniste juba Eesti iseseisvuse esimestest aastatest saadik.

Kommunistlike aktivistide massilisel arreteerimisel 1922. a tuli ilmsiks, et kahtlusalustel on võltsitud Eesti passid ja nad on Petrogradi EKP teenistuses. Nende kohtuprotsessid tähistasid peaaegu 20 aastat kestnud jälitamise algust. Kohtumõistmisel Viktor Kingissepa üle (1922) ja 149 kohtuprotsessil (1924) oli eriline tähendus, sest need tähistasid pöördepunkte kommunistlikus õõnestustaktikas.

Kingissepp viidi kohtu ette, mõisteti surma ja hukati 3. mail 1922 (T(am)m 1938b: 174–175). Ülekuulamisel tunnistas Kingissepp üles, et ta oli olnud Eesti kommunistide peamine organisator kolm ja pool aastat. Kominterni agendina oli ta püüdnud valitsevat korda kukutada ja seda proletariaadi diktatuuriga asendada.

Kingissepa surm sisendas vasakpoolsetele rühmitustele kättemaksukavatsusi. See hõlbustas kommunistlikel agentidel koolidesse ja sõjaväeasutustesse sisseimbumist; vahepeal tegid KP saadikud riigikogus avalikku kihutustööd kehtiva korra kukutamise

tumine”, *Izvestija* (21. III 1934): “Rahvusvaheline ülevaade”, *Moscow Daily News* (17. III 1934): “Fašism Eestis”.

¹⁹*Pravda* (2. II 1926 ja 27. II 1926) teatas: “Spionaažis süüdistatavate kohtuprotsessid Leningradis. Eesti I diviisi oletatav spionaažisorganisatsioon, juht Eesti kindralstaabi luureülem Martin. Kokku kohtu all 48 Eesti ja Briti kodanikku.” Vt ka *Izvestija* (6. II 1926; 7. II 1926; 20. II 1926).

seks.²⁰ Sedamööda, kuidas agitaatorite ja propagandistide hääled valjenesid, kasvas Eesti võimude hirm riigi julgeoleku pärast.

30. juulil 1924 avastati vandenõu, mis taotles Eesti valitsuse vägivaldset kukutamist. Selle täideviijad, kel kõigil oli kriminaalne minevik ja kes nimetasid end "Eesti Päästmise Komiteeks", lubasid võimu haaramise korral kehtestada igati demokraatliku režiimi.^{****} Kui nende elukohtade läbiotsimisel tuli välja kavatsitava ülestõusu üksikasjaline plaan, järgnes üleriigiline politseihaarang, mille käigus arreteeriti 182 inimest, nende seas noori poisse, Venemaa kaubandusesinduse liikmeid, "Dobrofloti" teenistuses olevaid Vene kodanikke ja mitu Kommunistlikku Parteisse kuuluvat Tallinna linnavolikogu liiget. 149 arreteeritud toodi kohtupidamiseks Tallinna, kus kehtis kaitseseisukord.

Järgnev 149 kohtuprotsess kestis 10. kuni 27. novembrini. Kohtuprotsessi käigus leiti 129 kaebelust süüdi olevat. Üks kaebelustest, Jaan Tomp, käitus oma kohtuotsust kuuldes solvavalt. Ta mõisteti sõjakohtu otsusega surma. Tombi surmamõistmine tekitas proteste nii kodu- kui välismaal. Meeleavaldajad Petrogradis avaldasid au Tombile ja mõistsid Eestit hukka. Punaarmee Jamburgis lavastas protestimeeleavalduse ja Komintern töotas²¹ "Eesti timukatele" kätte maksta. Kiiresti järgnes 1924. a 1. detsembri relvastatud rünnak Tallinnas.

Ei politsei valvsus ega karmid kohtuotsused suutnud kahan-dada N. Liidu Eesti-vastase liikumise sügavust ja ulatust. Eesti

²⁰Kommunistliku Partei ajaleht Leningradis *Edasi* jätkas solvavate artiklite avaldamist Eesti valitsuse kohta ja nõudis kommunismivastase tegevuse lõpetamist Eestis. Vt ka *RDS*. 1981: 5. V 1925 ja 12. V 1922.

^{****}Eduard Reinkubjase, Leonhard Tombi jt asutatud "Päästeorganisatsiooni" kohta vt Mart Raudsaare artiklit "Riigipöörjad ei-tea-kust" *Vikerkaares*, nr 2, 1993, lk 30–45. *Toim.*

²¹Moskva *Pravda* juhtkiri (3. XII 1924): 275 "provotseeritud ülestõusust" osavõtjat väitsid, et ülestõusu provotseeris Jaan Tombi hukkamine Eesti režiimi poolt. *Izvestija* (4. XII 1924) pani ülestõusu Eesti valitsevate ringkondade ebainimliku diktatuuri arvele. Eesti Telegraafi-agentuur (ETA) (10. VI 1921) teatas Baltikumi-vastastest meeleavaldustest Leningradis. ETA (5. VI 1921) teatas ka Baltikumi bolševike konverentsist Leningradis. *Pravda* andis ülevaate "Eesti timukatest" ja "Briti imperialismi ketikoertest" (*RDS*. 1981: ettekanne 1925. a juulis).

võimude rakendatud karistusmeetmed ei ulatunud õõnestusettevõtmiste südameni, mis oli varjul Nõukogude Liidus ja mida sealt ka finantseeriti. Lisaks suhtusid Eesti võimud kõhklevalt kohtuprotsesside ärakasutamisesse üldsuse valgustamise ja Nõukogude septsuste tõelise olemuse paljastamise võimalusena (Ant 1990: 48). Stalin oli nüüd liiga tugev, et tema solvamisega riskida. Inglismaa, Prantsusmaa ja Ameerika ei saanud aidata. Hitlerilt abi palumine ei tulnud kõne allagi. Ilmselt võitlesid eestlased igasuguse võidulootuseta.

HITLERI—STALINI PAKT

Nõukogude võimud, kes pärast kahte aastakümnet tühja tööd haistsid võiduvõimalust, korraldasid kampaania õhutamaks Eesti-vastaseid hoiakuid nende eestlaste seas, kes ikka veel elasid Nõukogude Liidus: nad töötlesid ja keelitasid eestlastest ajateenijaid Punaarmees,²² nad hirmutasid tõenäolisi Eestisse repatrieerujaid,²³ nad keeldusid andmast väljasõiduviiasid tuhandetele eestlastele Nõukogude Venemaal, kes soovisid emigreeruda (viisa saanute osaks sai nälg ja kogu vara kaotamine) (RDS. 1981: 18. IX 1923) ning sulgesid Siberis mitu Eesti repatrieerumiskomiteed ja arreteerisid sealsed ametnikud (*Vaba Maa*, 21. IX 1920). Veel kästi eestlastel osa võtta Eesti riigi vastastest meelevaldustest (RDS. 1981: 18. IX 1923). Üldjuhul viibisid sellistel Eesti-vastastel meelevaldustel kohal kõrged parteiametnikud ja neid toetasid sõjaväeüksused. *Pravda* artiklid kutsusid üles boikoteerima "ebaõiglast" režiimi ja töötasid kodanliku korraga võitlevatele Eesti seltsimeestele sõjalist toetust.²⁴ Moskva ja Leningradi radiojaamad saatsid eetrissse kuulujutte Lääne suurriikide õhutatavast sõjast ja väitsid, et Balti piiriirike muudetakse Suurbritan-

²²*Päevaleht* (9. II 1921) väitis, et eestlased ei usu kommunistlikku müüti paradisist Nõukogude Venes. Vt ka RDS. 1981: 18. IX 1920.

²³*Vaba Maa* (21. IX 1920) teatab Eesti repatriantidest Moskvast ja nende kohtlemisest Nõukogude võimude poolt. *Vaba Maa* (12. XI 1920 ja 20. XI 1920) loetleb Eesti repatriantide kannatusi. Vt ka RDS. 1981: ettekanne 1925. a juulis ja 29. XI 1924.

²⁴*Leningradskaja Pravda* (18. XI 1924) kutsus Eesti proletariaati üles kodanlusel päid maha raiuma (kr. 1925: 11–14).

nia jt lääneriikide sõjalisteks baasideks.²⁵ Et oma Lääne-vastast propagandat usaldusväärsemaks muuta, paigutati Nõukogude torpeedopaate, allveelaevu ja lahingulaevu Eesti vetesse. Üha enam tõi Nõukogude Liit kuuldavale varjatud ähvardusi ja andis märku oma valmisolekust sekkuda Eesti siseasjadesse.

See valmistas ette tegevuslava Nõukogude ootamatule lähene-misele Kolmanda Reich'iga ja selle tagajärjeks olevale lepingule, mis tõi kaasa Saksa huvide tühistamise Baltikumis. Molotovi—Ribbentropi mittekallaletungilepinguga (23. VIII 1939) anti Balti riigid üle Nõukogude mõjusfääri ja kõrvaldati viimane tõke Nõu-kogude territoriaalse ja poliitilise kontrolli teelt Eesti üle (RDS. 1981: 11. VIII 1939; Arjakas 1989: 31).

22. septembril 1939 sõitis Eesti välisminister Karl Selter Moskvasse, et kirjutada alla Nõukogude Liidu ja Eesti vahelise-le kaubanduslepingule. Saabumisel esitati Selterile ultimaatum: Nõukogude Liit nõudis vastastikuse abistamise pakti sõlmimist, mis volitaks neid Eestisse õhu- ja merevägede baase rajama (Johan Laidoner. 1953: 175–177; *Baltic Times* (20. IX 1939); *Parming* 1968: 55–56; *Estonian...* 1939: 941–942; Krepp 1973: 48–51). Läbirääkimiste jooksul suurendas Nõukogude Liit oma nõudmisi. Kuigi oli ilmne, et Stalinil ei olnud kavas vastastikuse abistamise paktist kinni pidada, ei näinud Eesti võimud selle allakirjutamisele alternatiivi. Allakirjutamine toimus 28. septembril 1939. 18. ok-toobril ületas Nõukogude armee Eesti piiri (Arjakas 1989: 31–32; Laar, Vahtre, Valk 1989: 46).

1940. a kevadel andis Nõukogude pool käsu taastada ametli-kult kaotatud EKP. Partei väiksus, kokku 133 liiget, polnud olu-line, sest Eestisse oli teel 90 000 Nõukogude sõdurit. 16. juunil 1940 anti Eesti juhtidele käsk moodustada “usaldusväärne valit-sus”. Järgmisel päeval, 17. juunil, saabus Tallinna Nõukogude valitsuse emissar Ždanov uue valitsuse kommunistlike kandidaa-tide valmis nimekirjaga (Laar, Vahtre, Valk 1989: 48).

²⁵*Izvestija* ja *Pravda* hoiatasid, et Eestist saab imperialistide hüppe-laud ning tõid ära ülevaate Briti spioonide kohta Tallinnas (RDS. 1981: 17. VIII 1927). Leningradi kommunistid (24. VI 1924) instrueerisid artiklis “Ole valmis” Eesti kommuniste, kuidas käituda fašistliku mässu puhul. Vt ka RDS. 1981: 23. V 1928.

Võimu ülevõtmine läks libedalt, sest kõigile Eesti sõjaväeüksustele ja valitsusametnikele oli antud käsk kaasa aidata. 21. juunil oli uus "rahvavalitsus", mille liikmetest enamik olid pahempoolsed sotsialistid, kindlalt paigas. Kuid kõik olulised käsud ja määrused valmistas ette Nõukogude saatkond, mitte uus valitsus. Et tagada käskude täitmine, pani NKVD, mis oli Eestisse siseneanud Punaarmee kiiluvees, juba toime arreteerimisi (*RDS*. 1981: 20. VII 1940).²⁵ Farsi viimaseks vaatuseks olid 14.–15. juuli valimised. Kommunistid kasutasid uut parteid, Töötava Rahva Liitu, rahvast koondava organisatsioonina ja andsid opositsioonile vaevalt aega organiseeruda — kui keegi olekski sõandanud Punaarmee kohal viibides vastupanu avaldada. Selle partei võidu tähistamise ajal oli esimest korda kuulda hääli, mis nõudsid ühinemist Nõukogude Liiduga.

21. juulil kogunes Eesti vastselt valitud parlament Riigikogu saali, mida nüüd kaunistasid Lenini ja Stalini portreed, endist valitsust teotavad loosungid ja Punaarmee vahipostid eeskojas. (Raun 1987: 145; Laar, Vahtre, Valk 1989: 51). Koosoleku käigus esitas Eesti kommunist Johannes Lauristin nõudmise, et Eesti kuulutataks sotsialistlikuks vabariigiks. Järgmisel päeval, 22. juulil, hääletas parlament petitsiooni poolt Eesti vastuvõtmiseks Nõukogude Liitu. Seejärel toimusid sündmused väga kiiresti: 6. augustil 1940 sai Eestist formaalselt Nõukogude Liidu liige, 24. augustil võeti vastu uus konstitutsioon, millega anti võim Eestis üle Kommunistlikule Parteile, mida abistasid Nõukogude "spetsialistid" ja kontrollis Punaarmee.

KOKKUVÕTE

Nõukogudel ei õnnestunud iseseisvuse kahe aastakümne vältel rahvahulki Eestis revolutsiooniliselt meelestada. Mõnele õnnestunud streigile ja boikotile vaatamata ei suutnud kommunistide kontrolli all olevad ametiühingud töötavat rahvast ühendada kehva korra kukutamiseks. Vahepeal sai valitsusele selgeks, millal teha järeleandmisi ja millal vankumatuks jääda. Vaenulik propaganda, spionaaž ja terrorismiaktid tekitasid rahva seas hirmu

²⁵Arreteeriti kindral Johan Laidoner ja tema naine ning teisi prominentseid eestlasi.

kommunismi ees ja süvendasid patriootilisi tundeid. Lõplikult saabus kommunism Eestisse alles siis, kui Nõukogude Liit selle suhteliselt pisikese Balti riigi sõjalise jõu ähvardusel alla neelas.

Kirjandus

- Ajalugu kõneleb*. 1976. — *Meie Tee*, nr 9–10, lk 129
- A n t, Jüri 1990. *Eesti 1920. Iseseisvuse esimene rahuaasta*. Tallinn: Olion
- A r j a k a s, Küllö 1989. Ajalooteaduse ärkamine. — *Mõtisklusi Eestimaast*. Toim. A. Unt. Tallinn: Eesti Raamat
- The Baltic States*. 1970. Westport, Connecticut: Greenwood Press
- C l e m e n s, Walter Jr. 1991. *Baltic Independence and Russian Empire*. New York: St. Martin's
- Eesti Nõukogude Entsüklopeedia*. 1971. 3. köide. Tallinn: Valgus
- E s t o n i a n Minutes (27/28. IX 1939). — *Foreign Relations. Soviet Union (1933–1939)*. U. S. Department of State
- F r (e i b e r g), Herbert-Voldemar 1925a. Ülevaade 1. detsembri sündmustest Tallinnas. — *Sõdur*, nr 51/52
- F r (e i b e r g), Herbert-Voldemar 1925b. Kommunistiliste mässuliikumiste õhutamise ja korraldamine Nõukogude Venemaa poolt. — *Sõdur*, nr 51/52
- H a a v, Kaarel 1990. J. Stalin ja rahvusküsimus. — *Eesti rahvus ja stalinlus*. Koostanud Kaarel Haav ja Rein Ruutsoo. Tallinn: Olion
- H i d e n, John 1988. From War to Peace: Britain, Germany and the Baltic States 1918–1921. — *Journal of Baltic Studies*, vol. 19, no. 4 (Winter 1988)
- k r. 1925. Millest jutustavad meie naabritriigi ajalehed enne esimest detsembrit. — *Sõdur*, nr 1/2
- K r e p p, Endel 1973. *Security and Non-Agression. Baltic States and U.S.S.R. Treaties of Non-Agression*. Stockholm: Estonian Information Centre and Latvian National Foundation
- K u d d o, Arvo 1990. Rahvastiku sotsiaalne areng Eestis. — *Eesti Vabariigi suhted Nõukogude Liiduga*. Tartu: Eesti Rahvarinne
- L a a r, Mart, Lauri V a h t r e, Heiki V a l k 1989. *Kodu lugu*. II. Tallinn: Perioodika
- L i p p i n g, Imre 1974. The Emergence of Estonian Authoritarianism. — *Baltic History*. Eds. Arvid Ziedonis Jr., William L. Winter, Mardi Valgemäe. Columbus, Ohio: The Ohio State University

Nõukogude õõnestustegevus iseseisvas Eestis

- M c K e n z i e , Kermit E. 1964. *Comintern and World Revolution 1928–1943*. London, New York: Columbia University Press
- P a r m i n g , Tõnu 1968. Negotiations in the Kremlin: The Estonian Experience of 1939. — *Lituanus*, vol. 14 (Summer)
- P õ h i s e a d u s ja Rahvuskogu. 1937. Tallinn: Rahvuskogu Üldkoosoleku Juhatuse Väljaanne
- R a u c h , Georg von 1974. *The Baltic States: The Years of Independence 1917–1940*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- R a u n , Toivo Ülo 1987. *Estonia and the Estonians*. Stanford: Hoover Institution Press
- R e b a s , Hain 1985. Probleme des Kommunistischen Putschversuches in Tallinn am 1. Dezember 1924. — *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat 1980–1984*
- R D S . 1981 = *Records of the Department of State Relating to the Internal Affairs of Estonia*. (The National Archives and Records Service General Service Administration)
- J o h a n L a i d o n e r . 1953. Toim. V. Saarsen. Stockholm. (Käsi-kiri)
- T (a m) m , V (i l l e m) 1938a. Võitlemine salaluure vastu Eestis. — *Politseileht*, nr 1
- T (a m) m , V (i l l e m) 1938b. Ülevaade Eesti riigivõimude võitlusest riigivastaste elementidega Vabariigi iseseisvuse kestel. — *Politseileht*, nr 3–18
- U u s t a l u , Evald 1968. *Eesti vabariik 1918–1940: Ajalooline ülevaade sõnas ja pildis*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv

SILVIA PARVEI-FORGUS (sünd. 1922. a), ajaloolane. Õppinud Tartu ja Pennsylvania ülikoolis, *B. A. Lake Forest College*'is 1961, *Ph. D. Illinoisi ülikoolis* 1973. *Appalachian State University* ajaloo professor. Töid rahvusküsimusest ja Ida-Euroopa maade ajaloost.

Peeter Allik. MÜR
(1991)

THEODOR ADORNOST JA TEMA

Moodsa muusika filosoofiast

Jaan Ross

Täpsemat statistikat tegemata julgeksin puhtintuitiivselt oletada, et inimõtte ajaloo on kunstiloomingu mõtestamisel pööratud muusikale suhteliselt vähem tähelepanu kui näiteks kirjandusele või kujutavale kunstile. Muusika ja filosoofia vahelist võõrandumist võiks seletada sellega, et esmapilgul on traditsioonilised esteetilised kategooriad halvasti rakendatavad muusikateosele kui objektile. Tõepoolest, mis on siis muusikateose sisu? Süžee kui sellise olemasolu võime muusikas täheldada võrdlemisi harva, seda kas siis tema kokkupuutel sõnakunstiga (ooperis ja oratooriumis) või helikunsti perifeersemates, nõndanimetatud programmilistes avaldumisvormides (mille näiteks sobiks kasvõi Richard Straussi *Symphonia domestica*). Püüded rakendada sisu kategooriat analoogiliselt kirjanduse või kujutava kunstiga ei vii meid lähemale puhtinstrumentaalse muusikalise suurteose dramaturgia mõistmisele. Enamgi veel, juba muusikateose enese piiritlemisega võib tekkida raskusi. Kas teos kui selline eksisteerib noodi või helidekogumi kujul? Kui tahaksime teoseks pidada noodijoonestikul asetsevaid graafilisi märke, siis sobib vastuväiteks, et kõlamata partituur pole veel muusika. Teiselt poolt ei võimalda ühe ja sama teose interpretatsioonide vahelised erinevused muusika akustilisele olemisviisile rakendada teose invariantse printsiipi. Selline vastuolu on näiteks poola filosoofile Roman Ingardenile andnud põhjust postuleerida ideaalse muusikateose olemasolu, mida ei esinda ei partituur ega mitte ka ettekanne. Ingarden kirjutab: "Teos ise asub teatavas ideaalses kauguses, millele helilooja kavatsuslik loominguline tegevus läheneb nagu kuulaja tajugi. [...] Selles ideaalses kauguses on teos muutumatu, erinevalt tema konkreetsetest realisatsioonidest, mis väljenduvad

üksikute ettekannete kujul. [---] Muusikateose identiteeti puudutav küsimus on, kas üksikettekandel või ka teose kuulamisel iial ületatakse see ideaalne vahemaa [---].” (Ingarden 1986: 119.)

Raskusi muusikaga pole üksnes filosoofidel, vaid ka kirjanikel. Isegi kui jätta kõrvale mõnede meie oma eesti kirjanike suust või sulest pärinevad lamedavõitu avaldused ooperis puumõõkadege vehklevate paksude tenorite kasuteguri kohta, leidub terves maailmakirjanduses üllatavalt vähe näiteid, mis tõendaksid, et kirjanik on aimanud muusikateoses peidus olevaid kunstiloomingu sügavamaid hoovusi. Uuemast kirjandusest meenuvad kaks väljapaistvat erandit — need on Marcel Proust ja Thomas Mann. Kui esimesena nimetatud meistriga seoses tasuks viidata tema tekstide hiljutisele käsitelule muusikasemiootilisest aspektist meie põhjanaabrite tuntud muusikateadlase Eero Tarasti poolt (1992), siis teisena mainitud literaadi suhe muusikaga võiks kultuurihuvidega lugeja jaoks olla teadvustatud eelkõige ta romaani *Doktor Faustus* kaudu. Siit jõuamegi Theodor Adorno isikuni, kelle osa nimetatud romaani valmimisel on teatavasti olnud tähelepanuväärne.

Thomas Mann ja Theodor Adorno olid mõlemad pagulased Euroopast, kes pärast Teise maailmasõja lõppu juhtusid Kalifornias elama peaaegu et üleaedsetena. Lähenedamisinitiatiiv tuli Adornolt, kes pakkus Mannile lugemiseks *Moodsa muusika filosoofia* käsikirja. Thomas Manni reaktsioon Adorno tekstile on dokumenteeritud romaani *Doktor Faustus* loomisloos: ta leidis Adorno teksti olevat “ülimalt edumeelse, peene ja sügava kunsti-sotsioloogilise situatsioonikriitika”, mida *Doktor Faustuse* ideega “seob iseäralik sugulus. Minus küpses otsus: “See mees sobib mulle.”” (Mann 1955: 205.)

Thomas Manni otsusega tuleb nõustuda: Theodor Adorno eruditsioon nii muusika kui ka sotsioloogia vallas on kadestamisväärne. Mis puutub esimesse, siis selle kujunemisel olid kahtlemata olulised ta kompositsiooniõpingud uusviinlase Alban Bergi juures aastatel 1925–1926. Need õpingud on hiljem andnud ainet Adorno Bergi-monograafiale (Adorno 1991), mida vaatamata selle raamatu tagasihoidlikule mahule tuleks soovitada igale uusviini koolkonnast huvitatule. Näib olevat põhjust järeldada, et Adorno on küllalt jõuliselt ihaldanud Bergi lemmikõpilase positsiooni, mida viimane aga Adornole eriti meelsasti võimaldada pole soovi-

nud. Raamatust läbi kumav Adorno-poolne hoiak maestro suhtes on just nagu "pühendatu" oma, samal ajal mõjub kõnekana tõsiasi, et õpetaja ja õpilane ei hakanud teineteist kunagi sinatama.

Kord filosoofiks, kord sotsioloogiks nimetatav ning 20. sajandi ühiskondliku mõtte arengus eelkõige nn Frankfurdi koolkonnaga seostatav Theodor Wiesengrund-Adorno sündis 11. septembril 1903. aastal Maini-äärses Frankfurdis. Theodori isa oli juut, ema päritolu aga oli keerulisem: Thomas Manni andmetel oli filosoofi emapoolne vanaema saksa lauljanna, vanaisa aga itaalia päritolu prantsuse ohvitser. Adorno on Theodori ema neiu põlvnimi. 1921. aastast õppis Theodor Adorno Frankfurdi ülikoolis, kus ta Paul Tillichi juhendamisel kaitses 1931. aastal väitekirja "Konstruktion des Ästhetischen". Nii mõnigi sõlmpunkt Adorno elus on seotud Frankfurdi koolkonna teise tuntuma esindaja Max Horkheimeri saatusega, kelle eeskujul Adorno 1934. aastal siirdub Inglismaale (õpetab Oxfordi ülikoolis), 1938. aastal aga Ameerika Ühendriikidesse. Aastatel 1938–1941 teeb ta uurimistööd Princetoni raadio juures, 1941–1948 töötab aga Kalifornia ülikoolis Berkeleys. 1949. aastal naaseb Adorno (jällegi koos Horkheimeriga) Frankfurti, kus nad koos hakkavad juhtima Sotsiaaluuringute Instituuti (*Institut für Sozialforschung*). Adorno sureb 6. augustil 1969. aastal Šveitsis.

Theodor Adorno filosoofia lätetena nimetavad teatmeteosed saksa idealismi (Kant ja eriti Hegeli dialektika), marksismi ning psühhoanalüüsi teooriat. Adornot huvitavad eeskätt regressiivsed sotsiaal-antropoloogilised nähtused, see, kuidas ehe inimtunnetus asendub stereotüüpide ja klišeedega, millest omakorda juhtub meid ümbritseva elu standardiseerumine. Adornot on peetud 20. sajandi suurimaks hegeliaaniks ning leitud, et ta püüdis taas elustada Hegeli dialektikat eesmärgiga lahendada kaasaja ühiskonna aktuaalseid sotsiaalseid probleeme. On samuti märgitud, et Adorno teisendas Hegeli dialektika omamoodi "negatiivseks dialektikaks", mida iseloomustab sügav pessimism ning "sünteesi" puudumine. Teoses *Valgustuse dialektika* (*Dialektik der Aufklärung*, 1947; koos Max Horkheimeriga) tuleb Adorno järeldusele, et Euroopa tsivilisatsiooni ajalugu alates valgustusajastust on olnud nurjunud tsivilisatsiooni ajalugu. Adorno osalusel valminud kollektiivses monograafias *Autoritaarne isiksus* (The

Authoritarian Personality, 1950) käsitletakse konservatiivsuse kategooriat, mida autorid seostavad mõnede teiste üldiselt negatiivset pitserit kandvate sotsiaalsete nähtustega nagu rassism, fašism, vöörandumine ja jäärapäisus. On tähelepanuväärne, et *Autoritaarses isiksuses* tehtavad järeldused ei rajane pelgal introspeksioonil, vaid tulenevad sotsioloogilise küsitluse teel saadud andmetest, ehk teiste sõnadega, olemuselt loodusteadusliku meetodi rakendamisest ühiskonnateaduses (verifitseeritav eksperiment) — midagi, mille vastu, nagu me edaspidi näeme, Frankfurdi koolkond üldiselt välja astub. Sotsioloogilise küsitluse tulemustest lähtudes kirjeldatakse *Autoritaarses isiksuses* seost religioossuse ja konservatiivsuse vahel: liberaalid kas käivad regulaarselt kirikus või ei käi üldse, konservatiivid käivad juhuslikult.

Mida siis kujutab endast Frankfurdi koolkond, millele eelnevas tekstis on jõutud paar korda viidata? Järgnevad konspektiivsed märkmed on tehtud ühes filosoofiaentsüklopeedias sisalduva lühiülevaate põhjal (Lesnoff 1988). Lisaks Adornole ja Horkheimerile nimetatakse Frankfurdi koolkonnaga seoses Herbert Marcuse ja Jürgen Habermasi nime, kelle viljeldud filosoofilise mõtte suunda määratletakse ka kui vasakradikaalset "kriitilist teooriat". "Kriitilise teooria" positiivset rolli on märgitud Teise maailmasõja järgse Saksamaa intellektuaalsel taassünnil. Refereeritagu allpool lühidalt Habermasi käsitlust teadust liikumapanevate jõudude kohta, millel ei puudu seosed tänapäeva Eesti teaduses jälgitavate protsessidega.

Jürgen Habermasi jaoks on loodus- ja ühiskonnateadused (*Natur- und Geisteswissenschaften*) kaks täiesti ise asja. Inimkonna teadmised ei peegelda mitte niivõrd tegelikkust kui lähuvad inimlike huvide rahuldamise vajadusest. Loodus- ja ühiskonnateadusi juhivad erinevad huvid. Loodusteaduste eesmärk on saavutada kontrolli reaalsuse üle, mida võimaldavad teaduse avastatud põhjuslikud seaduspärasused. Viimaste tähtsus ongi kontrolli võimaluses, nende tõeväärtus on teisejärguline. Siit järeldub, et loodusteadused ei sobi mudeliks ühiskonnateadustele. Kui looduse valitsemine võib olla moraalselt aktsepteeritav, siis liigne võim inimeste üle mitte. Just loodusteadusliku paradigma mehaaniline ülekandmine ühiskonnateadustesse on sünnitanud 20. sajandit painavad sotsiaalsed hädad nagu manipulee-

rimine suurte inimrühmadega ning repressioonid nende kallal. *Homo faber* (see, kes teeb) on asendunud *homo fabricatus*'ega (see, kellega tehakse).

Kui öelda, et loodusteadusi kannustab maailmavalitsemisiha, siis mis on ühiskonnateaduste arengu ajendiks? Habermasi arvates paneb viimased liikuma spetsiifiline arenemisele suunatud tunnetuslik huvi, teiste sõnadega vabadus, mis on suuteline muutama ühiskondlike struktuure nende kriitilise mõtestamise kaudu (siit ka "kriitilise teooria" määratlus). Ainus võimalus sotsiaalseid struktuure adekvaatselt tunnetada on neid muuta (!), muutused teeb aga võimalikuks arusaam, et inimkond tervikuna võidab nende läbi. Kirjeldatud mehhanism on omane demokraatlikele ühiskonnale, samal ajal kui totalitaarses ühiskonnas autoritaarselt rakendatakse kausaalseid, olemuselt tehnoloogilisi seadusi, mis võtavad üle ideoloogia funktsiooni.

Siinkohal kipuvad pähe kommentaarid seoses Ida-Euroopa hilitelgelikkusega. Liberaalse ajakirjanduse tulvas, mis saatis viimase Suur-Vene impeeriumi kokkuvarisemist, on eredamalt meelde jäänud vist ühest Moskva ajalehest ka eesti keelde tõlgitud pikem Andrei Nuikini kirjutis pealkirjaga "Ideaalid või huvid?", mis (mõistagi) oli pühendatud kommunistliku partokraatia tõelise palge paljastamisele. Viide Habermasile on ehk üleliigne, nii nagu lugeja ilmsesti *homo fabricatus*'es tunneb ära meile tuttava *homo soveticus*'e. Teiseks, industriaalühiskonnas on teadlased (ja sugugi mitte ainult parteiajaloolased) pretendeerinud teatavale ülempreestri rollile (vrd levinud repliikidega *à la* "küsigem teadlastelt") ning tihtilugu selle positsiooni ka saavutanud. Ühiskondlike rikkuste voluntaristliku ümberjagamise tingimustes tähendas see ebaproportsionaalselt suurte rahade kulutamist uurimistöö otsustarbeks, mis kommunistliku ühiskonna tingimustes kombineerus ebaharilikult madala tööviljakusega. On ilmne, et praegu eesti teaduse ümber toimuv võitlus peegeldab esmajoones totalitaarse ühiskonna teisenemist demokraatlikuks, mille käigus võimuküsimus selgelt domineerib tunnetuslike huvide üle.

Adorno raamat *Moodsa muusika filosoofia* (Philosophie der neuen Musik) on niisiis valminud Kalifornias ning ilmunud saksa keeles 1948. aastal. Selle kirjutise aluseks kasutatud ingliskeelne tõlge (*Philosophy of Modern Music*) on esmakordselt ilmu-

nud 1953. aastal. Teose kompositsiooniliseks aluseks on kahe 20. sajandi muusika suurmehe, Arnold Schönbergi ja Igor Stravinski vastandamine. Muusikaajalukku on Schönberg jäädvustatud eelkõige uue kompositsioonitehnika loojana, mida nimetatakse *kaksteisttoontehnikaks* ehk *dodekafooniaks*. Dodekafoonia hülgab tonaalsetel ehk helirea astmete omavahelistel seostel tuginevad kompositsiooniprintsiibid ning asendab need ühes oktaavis sisalduva kaheteistkümnest kromaatilises helist (mustad ja valged klahvid klaviatuuril ühe oktaavi piirides) moodustatava reaga. Põhimõtteliselt ei tohi ükski heli kaheteistkümnest korduda varem kui on kõlanud teised üksteist heli. (Adorno arvates väljendab viimati mainitud printsiip iga helilooja instinktiivset püüdlust vältida juba kasutatud heli liig varast kordamist.) Kogu dodekafooniline muusikateos ehitatakse üles rea ning tema kolme teisenduse — vähikäigu, inversiooni ja vähikäigus inversiooni — läbimineku-tele (vt nt Laul 1991). Adorno on öelnud, et dodekafoonia olemus seisneb helilooja poolt ühise nimetaja otsimises kõigi muusikaliste dimensioonide tarvis, mis peatab Lääne muusikakultuurile Bach'i-järgsel perioodil omase põhikontrasti toime — kontrasti polüfoonilise fuuga ja homofoonilise sonaadivormi vahel (Adorno 1973: 53–54).

Adorno ei pea juhuslikuks, et dodekafoonia kui matemaatiline kompositsioonitehnika sai alguse Viinist. “Viini intellektile on mäng arvudega sama iseloomulik kui kohvikus malemängki. Sellel on ühiskondlikke põhjusi. Intellektuaalne produktiivsus arenes Austrias kõrgemale kui kus tahes mujal kapitalistlikus ühiskonnas, kuid sellega ei pidanud sammu materiaalne baas. Just samal põhjusel muutus Viini intelligendi jaoks ideaaliks omamoodi kontrolliv kalkulatsioon. Kui Viini haritlane tahtis tegelda tootmisega, pidi ta otsima kohta Saksamaa tööstuses. Koju jäädes pidi ta õppima arstiks või advokaadiks või siis asendas mäng arvudega talle seda võimu, mille annab kapital.” (Adorno 1973: 62.)

Igor Stravinski nimi seostub 20. sajandi muusikas eelkõige ta loomingus aset leidnud põhjalike stilistiliste pööretega. Alustanud enne Esimest maailmasõda Venemaal omamoodi muusikalise primitivistina, pani ta pärast sõda Prantsusmaale kolinuna aluse nn neoklassitsitlikule stiilile, mis kasutab uute teoste alusena stilistilisi prototüüpe vanemast muusikast (nt Pergolesi, Tšaikovski).

Teise maailmasõja järel Ameerika Ühendriikides sooritab Stravinski teise pöörde ja hakkab kasutama dodekafoonilist tehnikat.

Adorno möönab, et ei Schönberg ega ka Stravinski ei tarvitse olla kõige esinduslikumad näited iseloomustamaks dodekafoonilist või neoklassitsistlikku muusikat. Ta leiab, et Béla Bartók võib Stravinskit ületada kvaliteedi poolest ning et Paul Hindemith või Darius Milhaud võiksid pakkuda stiilipuhtamaid näiteid neoklassitsismi kohta kui Stravinski. Ometi tuleb eelistada viimast eespool nimetatutele kui ajalooliselt prioriteetsemat näidet. "Tõde või valet, olgu Stravinski või Schönbergi puhul, ei saa tuvastada atonaalsuse, dodekafoonia või neoklassitsismi kategooriaid käsitledes, vaid ainuüksi nende kategooriate konkreetse väljendumise kaudu muusikateose struktuuris." (Adorno 1973: 4–5.)

Frankfurdi koolkonnale iseloomulikus vaimus on Adorno ülimalt kriitiline kaasaja muusika seisukorra suhtes, mida 19. sajandi keskpaigast alates iseloomustavat kriteeriumide "hea" ja "halb" kokkuvarisemine. Abstraktsionism maalikunstis on reaktsioon fotograafia leiutamisele ning samalaadne suhe iseloomustab avangardismi ja kommertsiaalset muusikat. Kaasaja muusika ongi polariseerunud kitsiks ja avangardiks. Viimane on kaotanud kommertsiaalsuse ja areneb omaenese sisemise loogika põhjal, mistõttu publiku huvi tema suhtes puudub, samal ajal kui kommertsial puhul on vastutulek publikule ohvriks toonud eesrindlikud kompositsioonistandardid. Kommertsial monopoolne seisund on radikaalse muusika surunud isolatsiooni. Head kaasaegse muusika teosed võivad repertuaari sattuda kas tänu interpretide ja kriitikute entusiasmile või siis helilooja kavalatele riugastele. Oluks paradoksaalsus avaldubki selles, et publik ei saa aru uue muusika väljendusvahenditest, samal ajal kui "selle muusika sügavaimad hoovused lähtuvad täpselt neitsamustest sotsioloogilistest ja antropoloogilistest alustest, mis kõne all olevat publikut iseloomustavad" (Adorno 1973: 9). Publik ei mõista sõnumit, mida kaasaegne helilooja talle on lähetanud, ning eelistab pöörduda "kadunud aegade" muusikaklassika poole, samal ajal kui raadios mängitava Beethoveni mõne varase sonaadi muusikaline kontinuiteet, selle tõeline tähendus pole kuulaja jaoks sugugi mitte vähem varjatud kui Schönbergi kvarteti oma.

Sellistest ideedest lähtudes vaatleb Adorno *Moodsa muusika filosoofias* Schönbergi ja Stravinski loomingut. Schönberg on tema jaoks muusikalise avangardi esindaja, kelle looming, kui tahes ebapopulaarne publiku hulgas, on siiski teda sünnitanud ühiskonnaga orgaanilises seoses. Samal ajal tekitab tonaalse muusika konstruktsiooniprintsiipide hülgamine dodekafoonia poolt hulga küsimusi muusika helilise struktuuri ning helide objektiivsete omaduste omavahelise vahekorra kohta. On ilmne, et tonaalses muusikas helirea eri astmete vahel käibivate funktsionaalsete seoste aluseks on vähemalt osalisel määral suvalise kindla kõrgusega heli tekitamisega kaasnev ülemhelide struktuur. Kui nüüd dodekafoonia loobub tonaalsusest ning asendab selle kaheteistkümne kromaatilise heli vaba järjestusega, mis sõltub helilooja tahtest ning ilmselt pole üldse seotud muusikaheli akustilise ehitusega, siis kas ei löhu selline kompositsioonimeetod teatavaid muusikateose aluseks olevaid põhiprintsiipe ehk teiste sõnadega: kas kuulaja võõrandumine dodekafoonilisest teosest pole kasutatud meetodi enese poolt ette programmeeritud?

Adorno vastus sellele küsimusele on kahetine. Ühest küljest mõnab ta, et dodekafoonia on purustanud täiusliku kunstiteose idee kui sellise (mis peaks olema ilmne igale dodekafoonilise muusikaga kokku puutunud inimesele). Adorno arvates pole Berge *Viulikontsert* hinnatav mitte niivõrd kui teos (sest tal puudub piisavalt selge struktuur), vaid pigem kui piirideta melanhoolia väljendus. Reeglina on kaksteistoontehnikas kirjutatud muusikateosed lühikesed ja raskesti hoomatava struktuuriga (kui seda üldse leidub) ning näiteks Anton Weberni kirjutatud muusika kogustus ei ületa paari tundigi (mis on pisut rohkem kui võib-olla mõni Gustav Mahleri sümfoonia). Teiselt poolt aga näeb Adorno ühe helilooja kasutatud helidehulga suhet kogu võimalikku helidekogumisse täiesti subjektiivsena: esimene suhtub teisesse umbes nagu fonoloogia foneetikasse. Et muusika ei tunnusta loodusseadusi (või täpsemalt, domineerib looduse üle), siis on kogu muusikapsühholoogia väärtus küsitav. Treenitud kõrv suudab tajuda nii keerulisi kui ka lihtsaid ülemhelisuhteid ning seega ei vaja dissonantside lahendamist konsonantsidesse (mis teatavasti iseloomustab tonaalset muusikat). Enamgi veel, treenitud kuulmine tõrjub dissonantside lahendusi vaistlikult kui retrogressioo-

ni vähem komplitseeritud kuulamisviiside juurde. Adorno osutab muusikaajaloolisele analoogiale dodekafoonia ja paralleelsete kvintide vahel. Viimased olid lubatud ja tavalised varase mitmehäälsuse praktikas, kuid tõrjuti välja generaalbassi ajajärgul, mil primitiivse heterofoonia vahetas välja arenenum mitmehäälsus. Seda mõtet arendades jõuab Adorno välja talle stilistiliselt nii omase hüperboolini, et kaasaja muusikas ei kõla kakofooniliselt mitte dissonantsid, vaid hoopis kolmkõlad.

Eestlasele võiks huvi pakkuda seik, et Adorno peab oma teooriat kehtivaks vaid Euroopa *mainstream*-muusikakultuuri, s.t Lääne- ja Kesk-Euroopa rahvaste puhul. Pisut teravdades võiksime öelda, et tema arvates on vähearenenud Ida-Euroopa maades tonaalne muusika aktsepteeritav ka veel 20. sajandil. Ehk ta oma sõnadega: "Neil juhtudel, kus oksidentaalse muusika arengutendentsid pole saanud realiseeruda puhtalt nagu paljudes Kagu-Euroopa agrarpiirkondades, on tonaalse ainese kasutamine olnud lubatav kuni lähiminevikuni." (Adorno 1973: 35.) Lugejal pole raske taibata, et niisuguse üldistuse tagamaaks on Adorno poolehoid Bartókile ja vähemal määral ka Janáčekile. Üleüldse näib Adorno sümpaatia või antipaatia ühe või teise helilooja loominguga suhtes tihti olnud põhjuseks abstraktsema kindlasuunalise hoiaku kujunemisel. On kerge taibata, et temapoolseid hävitavaid hinnanguid pälvivad just tonaalset muusikat viljelnud kaasaja heliloojad. Tema arvates "oleks kakskümmend aastat tagasi (siis 1920. aastate paiku — J. R.) Sibeliuse kuulsus tundunud erandliku kriitilise ignorantsi näitena" (Adorno 1973: 7), ning Šostakovitšit, Stravinskit ja Brittenit ühendab "maitsetus, rumalusest tulenev lihtsus, valgustatuseks maskeeritud ebaküpsus ja tehniliste vahendite ahtrus" (samas).

Et käesoleva teksti aluseks on ettekanne, mille autor tänavu jaanuaris pidas Anton Weberni loomingule pühendatud Pärnu Nüüdismuusika Päeval, siis tehtagu allpool kokkuvõtte sellest, mida Adorno *Moodsa muusika filosoofias* on arvatud selle helilooja kohta. Adorno leiab, et Weberni muusika on polariseerunud kahe äärmuse, šokist tingitud füsioloogilise krambiseisundi ja hirmust põhjustatud kangestumuse vahel (Adorno 1973: 42). Niisugune avaldus toob eriti selgelt esile Adorno filosoofia geneoloogilised sidemed psühhoanalüüsi teooriaga. Tõepoolest, Adorno

on geniaalne diagnostik. Enamikuga tema tähelepanekutest peab lugeja mingis osas nõustuma, isegi kui neist üksikseigust kooruv üldpilt jääb tegelikkusega olulises osas kattumata. On ju näiteks ilmne, et dodekafooniat käesoleva sajandi ainsaks legitiimseks kompositsioonitehnikaks pidava seisukoha on hilisem muusika-praktika võrdlemisi põhjalikult ümber lükanud, ja et näiteks minimalistliku stiili sünni on vaevalt võimalik ennustada nende arengujoonte põhjal, mida Adorno filosoofia manifesteerib. Üleüldse, Schönbergi progressiivsus ja Stravinski "regressiivsus" võivad hilisema muusika seisukohast paista hoopistükki ümberpööratuna, nagu on teiste hulgas osutanud Eric Salzman (1988).

Mõistagi püüab Adorno *Moodsa muusika filosoofias* määratleda erinevusi kõigi kolme uusviini koolkonna esindaja vahel. Pisut skemaatiliselt võiks selle määratluse sisu olla järgmine: Schönberg on dodekafoonilise tehnika isa, Alban Berg üritab kaksteisttoontehnikat oma teostes muuta märkamatuks, Webern aga sundida seda tehnikat avanema. Eriti Weberni viimased teosed (nt *Klaverivariatsioonid op. 27*) on suunatud eeskätt tehnikas peituva *saladuse väljameelitamisele*. Kui Schönberg vägivaltselt rea kallal, siis Weberni looming pakub näiteid selle kohta, kuidas dodekafoonilist rida ja temale rakendatavaid formaalseid reegleid saab transformeerida konkreetseks muusikaliseks struktuuriks selleks tonaalsele muusikale omaseid väljendusvahendeid kasutamata. "*Webern saab dodekafoonias aru ja ei komponeeri enam: järelejäänud osa tema meisterlikkusest on kätketud pausis*" (Adorno 1973: 110; minu kursiiv — J. R.). Weberni read on struktureeritud, nagu nad oleksid juba teos, mis tingib muusikale omase pretsedenditu suhete tiheduse. Samas on selline muusika ilma jäetud arenguvõimalustest, mis on ohvriks toodud materjali kontsentratsioonile. Weberni teoseid iseloomustavat tõsine oht laguneda üksikuteks helideks, mida on ilmselt kogenud ning arvestama pidanud iga Webernit mänginud interpreet. Adorno soovitab: kui mängija püüab anda tähendust monotoonse ja dana kulgevatele isoleeritud noodigruppidele, siis peab ta palju eemalduma noodistusest, eriti rütmi osas. Vaatamata Adorno suhtelisele sümpaatiale uusviini koolkonna vastu võrrelduna neoklassitsismiga, on tema hinnangud esimeselegi kohati hävitavad. Weberni muusika "pole enam võimeline ütleva riidagi tähendus-

rikast, [...] olles muutunud niivõrd eraldatuks, et *vaevalt leidub enam kedagi, kes temast aru võiks saada*" (Adorno 1973: 112; minu kursiiv — J. R.).

Adorno meelest tegi Stravinski vea, arvates ekslikult, nagu saaks muusika ratsionaalset sisu restaureerida stilistiliste protseduuride kaudu (Paul Hindemith olevat arutlenud selle üle, kas ei peaks kõik heliloojad kirjutama Bachi ja Mozarti stiilis). Adorno arvates pole muusika ülimaks otstarbeks olla empiiriliselt nauditav: eriti *Schönbergi puhul peaks kuulaja jagama muusika ülima täiustumise kogemust* ja mitte muusikat taas läbi elama. "Muusika ei stimuleeri emotsionaalseid läbielamisi, vaid on suunatud autentsete alateadvuslike emotsioonide nagu šokk ja trauma dekoratsioonideta registreerimisele. [...] Esimesed atonaalsed teosed sarnanevad haiguslugudega nagu unenägude psühhoanalüütilised seletused." (Adorno 1973: 39.) Muusika sotsiaalne olulisus ei tulene meelelisest kuulamistegevusest, vaid muusikaliste elementide kontseptuaalselt vahendatud tajumisest. Stravinski on muusika autonoomsuse idee arendanud absurdsuseni, ta teosed koosnevad vaid väiksearvulisest tehnilise demagoogia võtete arsenalist. Stravinski teoste liigitumine kommertsil hulka peaks eelõeldu põhjal olema ilmne, ent Frankfurdi koolkonna esindajana kasutab Adorno ka võimu kategooriat võrdlemisi ehedas Habermasi vaimus. Stravinski püüab kuulajale meeldida ning sellega saavutada võimu tema üle. Ta autoritaarsuse väljendust näeb Adorno ootamatult konkreetsena, nimelt lühikeste "motiivplokide" ohtas kordamises (mis peaks olema ilmne igale Stravinski neoklassitsistlikke partituure silmanud lugejale). Ehk nagu ütleb Adorno sarkastilise metafoori kaudu: Stravinski komponeerib, nagu laoks ta telliskivimüüri.

Stilistilise tüpologia seisukohast on Adorno poolt tabav kahe vastandliku, ekspressiiv-dünaamilise ja rütmilis-ruumilise kuulamisviisi vastandus, mis seostuvad vastavalt laulu ja tantsuga. See opositsioon on rakendatav samuti (nii Adorno kui ka meie) kaasaja levimuusikale, kus telje üht otsa iseloomustab sentimentaalsus ja teist mehaanilisus.

Olgu lõpetuseks tehtud paar märkust Adorno stiili kohta. Ta tekste lugeda on legendaarselt raske ning eriti nende tekstide ingliskeelsete tõlgete puhul ei suuda tõlkijad loobuda vastavasisu-

listest sarkastilistest märkustest. Ühelt poolt on muidugi tegu ennekõike Hegelist (?) lähtuva nn saksa filosoofilise traditsiooniga, teiselt poolt pole aga selge, kas lugeja ülesande raskendamisel määral on ikka põhjendatud. Eriti kui arvestada, et samas on need tekstid ka küllaltki liiased ning üht ja sama mõtet võib erinevas — tavaliselt vaimukalt aforistlikus — sõnastuses leida ikka ja jälle.

Kirjandus

- Adorno, Theodor W. 1973. *Philosophy of Modern Music*. New York: Seabury Press
- Adorno, Theodor W. 1991. *Alban Berg: Master of the Smallest Link*. Cambridge: Cambridge University Press
- Ingarden, Roman 1986. *The Work of Music and the Problem of Its Identity*. Berkeley: University of California Press
- Laul, R. 1991. Keerulise saatusega muusikaklassik. — *Schönberg*. Tallinn: Fratres, lk 9–19
- Lesnoff, M. 1988. The Philosophy of the Social Sciences. — *An Encyclopaedia of Philosophy*. Ed. by G. H. R. Parkinson. London: Routledge, pp. 784–806
- Mann, Thomas 1955. Die Entstehung des Doktor Faustus: Roman eines Romans. — *Gesammelte Werke*, 12. Band. Berlin: Aufbau Verlag
- Salzman, Eric 1988. *20th Century Music: An Introduction*. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Tarasti, Eero 1992. Marcel Proustin implisiitinen semiotiikka. — *Musiikkitiede*, n:o. 1–2, s. 41–62

JAAN ROSS (sünd. 1957), lõpetanud Tallinna Riikliku Konservatooriumi 1980. aastal, kunstiteaduste kandidaat (1988), psühholoogiadoktor (1992). Töötab Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituudis. Eri raamatuna on ilmunud doktoriväitekirj *Studies on Pitch, Timbre and Timing of Complex Auditory Events* (Tallinn, 1992).

MINIMA MORALIA

Valimik

Theodor Adorno

Tõlkinud Mari Tarvas

22

Laps ühes pesuveega. — Kultuurikriitika motiivide seas on vanadest aegadest peale olnud kesksel kohal vale: et kultuur loob pettepildi olematust inimväärsest ühiskonnast, et ta katab kinni materiaalsed tingimused, millest võrsub kõik inimlik, ja et ta aitab tröösti ja vaigistustega säilitada olemise halba majanduslikku tingitust. See on mõte kultuurist kui ideoloogiast, mis esmapilgul nagu näib olevat ühine kodanlikul vägivallaõpetusel ning tema vastandil, Nietzschel ja Marxil. Aga just see mõte, nagu kogu vale kallal pragamine, kaldub muutuma ise ideoloogiaks. See näitab ennast eraelus. Mõte rahast koos kõigi konfliktidega, mida see endaga kaasa toob, ulatub vältimatult kõige õrnemate erootiliste, kõige peenemate vaimsete suheteni. Tagajärjeloojika ja tõepaatoosiga võiks seetõttu kultuurikriitikalt nõuda, et ta taandaks kõik suhted vaid materiaalsele päritolule, et ta neid kõigest hoolimata ja varjamatult kujundaks vastavalt osaliste huvidele. Sest sisu ei ole ju geneesist sõltumatu, ja kerge on kõigest, mis on heidetud materiaalsele või seda vahendab, leida ebaääruse, sentimentaalsuse jälgi, jah, isegi maskeeritud ja kahekordselt mürgist huvitatust. Kui aga tahetaks radikaalselt selle järgi toimida, siis

Theodor W. Adorno. *Minima Moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben.* (Gesammelte Schriften. Band 4.) [Frankfurt am Main:] Suhrkamp, S. 48–49, 82–83, 93–96, 112, 223–224, 278–281. © Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main 1951.

kitkutaks koos ebatõesega välja ka kõik tõene, kõik, mis jõuetult, nagu ikka, püüab vabaneda universaalse praktika ringist, igasugune õilsama seisundi aimamine kujutluses, ja jõutaks otsekohe üle barbaarsusse, mida kultuurile kui vahendatule heidetaksegi ette. Nietzsche-järgses kodanlikus kultuurikriitikas oli see pööre alati ilmne: vaimustunult kiitis selle heaks Spengler. Ent marksistid pole selle eest kaitstud. Ükskord ometi sotsiaaldemokraatlikust usust kultuurilisse edenemisesse ravid, silmitsi kasvava barbaarsusega, on neil pidevalt kiusatus seda "objektiivsete tendentside" nimel kaitsta ja oodata meeletiseisundis head surmavaenlaselt, kes "antiteesina" peab aitama pimedalt ja müstiliselt ette valmistada head lõppu. Materiaalse elemendi esiletõstmine vaimu kui vale vastandina tekitab niigi teatava kahtlase hingesuguluse poliitilise ökonoomiaga, millele tehakse immanentset kriitikat; seda võib võrrelda kokkuleppega politsei ja allmaailma vahel. Sellest ajast peale, kui on tehtud lõpp utoopiale ning nõutakse teooria ja praktika ühtsust, ollakse muutunud liiga praktiliseks. Hirm teooria võimetuse ees annab ettekäände anduda täielikult kõikvõimsale tootmisprotsessile ja just sel teel teooria võimetust täielikult tõestada. Oelusesugemed ei olnud võõrad juba autentsele Marxi keelele, ja tänapäeval rajab endale teed ärivaimu ja kainelt hindava kriitika, vulgaarse ja teistsuguse materialismi sarnastumine, nii et paiguti on raske subjekti ja objekti korralikult teineteisest lahus hoida. — Identifitseerida kultuuri üksnes valega on kõige hukatuslikum siis, kui ta selleks täielikult üle lähebki ning selliseid identifikaatioone agaralt provotseerib, et kompromiteerida iga vastupidist mõtet. Kui materiaalseks reaalsuseks nimetatakse vahetusväärtuse maailma, kultuuriks aga seda, mis tõrgub tema ülevõimu aktsepteerimast, siis on see tõrkumine küll näiline, niikaua kui olev on olemas. Et aga vaba ja õiglane vahetus on ise vale, siis tagab see, mis teda eitab, samas ka tõe: kaupademaailma valelikkuse vastas saab korrektiiviks isegi vale, mis seda valelikkust paljastab. Et kultuur on tänaseni luhta läinud, ei õigusta veel seda, et tehtaks rahvajutu Lolli-Liisu moodi, kes mahajooksnud õlles head nisujahu peale puistas. Ühtekuuluvad inimesed ei tohiks ei oma materiaalseid huve maha vaikida ega ka mitte kõike nendele tasandada, vaid neid reflekteeritult arvesse võtma ja siis nende juurest edasi minema.

De gustibus est disputandum. — Ka see, kes peab ennast veendunuks selles, et kunstiteoseid ei ole võimalik võrrelda, leiab end ikka ja jälle sattuvat arutlustesse, kus võrreldakse ja reastatakse kunstiteoseid, ja just selliseid, mis on kõrgeimal ja niisiis võrreldamatul tasemel. Vastuväitel, et sellised omamoodi vältimatult tekkivad vaagimised tulenevad vürtspoodnikuinstinktides ja tähendavad küünarpuuga mõtmist, on tavaliselt vaid see siht, et soliidsed kodanlased, kelle jaoks kunst ei saa kunagi olla piisavalt irratsionaalne, hoiaksid oma mõtteid ja tõe taotlemist kunstiteostest eemal. Sundus sellisteks kaalutlusteks peitub aga kunstiteostes enestes. Niipalju on õige, et nad ei lase ennast võrrelda. Aga nad tahavad üksteist hävitada. Mitte ilmaasjata ei jäetud vanal ajal jumalate ja ideede lepingupaigaks Pantheoni, kunstiteosed aga sunniti minema agoonile, üks surmavaenlaseks teisele. Kujutus "klassika Pantheonist", nagu seda veel Kierkegaard eneses kandis, on neutraliseeritud hariduse fiktsioon. Sest kui iluidee saab kuju vaid jaotatuna paljudesse kunstiteostesse, siis eeldab igaüks neist tingimata tervikut, nõuab endale ilu tema ainulisuses ega saa tema jaotamisega iialgi leppida, ilma et ta ennast ise ei tühistaks. Ühe, tõese ja näivusetuna, vabastatuna individuatsioonist ei esine ilu kõikide kunstiteoste sünteesis, kunstide või kunsti ühtsuses, vaid üksnes lihas ja tões, kunsti enese allakäiguna. Iga kunstiteos taotleb sellist allakäiku, soovides tuua kõikidele teistele surma. Et kogu kunsti all mõeldakse tema enese lõppu, on sellesama sisu teistmoodi sõnastus. Sellest kunstiteoste enesehävitustungist, nende sisimast soovist tormata ilu näivusetus-pildi sisse, puhutakse ikka ja jälle lõkkele need pealtnäha nii kasutud esteetilised vaidlused. Püüdes trotslikult ja kangekaelselt leida esteetilist õigsust ja just sellepärast langedes täitmatusse dialektikasse, leiavad need vaidlused vastu tahtmist oma parema õigsuse, andes kunstiteoste jõuga, mida need endas kätkevad ja mõisteks ülendavad, neist igaühele piiri ja pürivad sel viisil kunsti hävitamise poole, mis kunstiteosed päästabki. Esteetiline sallivus, nii nagu ta laseb kunstiteostel neid murdmata vahetult nende piiratuses kehtida, toob neile vaid väära allakäigu, kõrvutamise, mis eitab ühese tõe taotlemist.

Peegli taga. — Kirjaniku esimene ettevaatusabinõu: vaadata iga tekst, iga katkend läbi selle koha pealt, kas keskne motiiv tuleb piisavalt selgesti esile. Kes midagi väljendada tahab, on sellest niivõrd sisse võetud, et ta laseb ennast reflekteerimata kaasa kiskuda. Sihile ollakse liiga lähedal, “mõttesse jäänud”, ning unustatakse öelda, mida taheti öelda.

Mitte ükski parandus ei ole liiga väike ega liiga tühine, et seda ei peaks tegema. Sajast ütlusest võib näida igaüks lapsiku ja pedantsena; koos võivad nad moodustada teksti uue taseme.

Mahatõmbamisel ei tohi iialgi olla väiklane. Pikkus ei ole oluline, ja kartus, et kirjapanek ei ole piisav, on lapsik. Midagi ei tohi pidada ainuüksi seepärast olemisväärseks, et see juba on olemas, et see on kirja pandud. Kui mitu lauset varieerib näiliselt sama mõtet, siis märgistavad nad sageli vaid katseid sõnastada midagi, milleks autor ei ole veel suuteline. Siis tuleb valida välja parim formuleering ja töötada selle kallal edasi. Kirjandusliku tehnika juurde kuulub see, et kui konstruktsioon nõuab, tuleb suuta loobuda isegi viljakatest mõtetest. Selle täiusele ja jõule tulevad just mahasurutud mõtted kasuks. Nii nagu laua ääres ei tule ära süüa viimast palukest ega ära juua joogi pära. Muidu võidakse hakata kahtlustama vaesuses.

Kes klišeetid tahab vältida, ei tohi piirduda sõnadega, kui ta ei soovi langeda vulgaarsesse koketeerimisse. Prantsuse 19. sajandi suur proosa oli selle suhtes eriti tundlik. Harva on sõna üksinda banaalne: ka muusikas tõrgub iga üksiktoon liigse kulutamise vastu. Kõige eemaletõukavamad on pigem seda laadi sõnaühendid, nagu neid tulla laskis Karl Kraus: *voll und ganz* ‘läbi ja lõhki’, *auf Gedeih und Verderb* ‘õnneks ja õnnetuseks’, *ausgebaut und vertieft* ‘laiendatud ja süvendatud’. Sest neis just nagu pladiseb seiskunud keele lääge voog, selle asemel et kirjanik avaldaks väljenduse täpsusega vajalikku vastupanu seal, kus esile astub keel. See ei kehti mitte ainult sõnaühendite, vaid isegi tervete vormikonstruktsioonide kohta. Kui mõni dialektik tahaks näiteks märgistada edasikulgeva mõtte pöördumist nõnda, et ta iga tsesuuri kohal alustab “aga”-sõnaga, siis tõestaks kirjanduslik skeem, et kaalutluse mittedeskemaatilise taotlus on vale.

Võsa ei ole veel hiis. Vaid enesemõistmise mugavusest suge-
nevad raskused tuleb kaotada. Ei ole nii lihtne eristada tihedalt ja
objekti sügavuse kohaselt kirjutada tahtmist ja kiusatust langeda
omapärasesse ja pretensioonikasse rāpakusse: umbusklik põik-
pāisus on igal juhul tervistav. Just seepärast, et terve inimõistuse
sõgedus ei taha teha mõõndusi, tuleb hoiduda stilistiliselt drapee-
rimast mõtteid, mille enese banaalsus tuleks paljastada. Locke'i
labasused ei õigusta Hamanni krüptikat.

Kui ükskõik kui pika juba lõpetatud töö vastu on vähimaidki
vastuvāiteid, siis tuleks neid võtta tohutult tõsiselt, täiesti hoolima-
ta sellest, kui aredalt nad endast märku annavad. Teksti afektiivne
suunitus ja edevus kalduvad vähendama kõiki kõhklusid. See, mis
lastakse läbi vaid tibatillukese kahtlusena, võib osutada terviku
objektiivsele vāartusetusele.

Jenka ei ole maailmavaimu kāk; piiramine ja tagasivõtmine
ei ole dialektika kujutamisvahendeiks. See liigub edasi pigem
āärmuste kaudu ning sunnib ūlimat konsekventi kasutades mõtte
põõrduma, selle asemel et seda kvalifitseerida. Kaalutlevus, mis
keelab ūhes lauses liiga kaugele minna, on enamasti ūhiskondliku
kontrolli ja seega lollitamise agent.

Skeptilisus meeeldi tõstatatud vastuvāite suhtes, et tekst, mõni
formuleering olevat "liiga ilus". Aukartus objekti vōi isegi kan-
natus ees ratsionaliseerib kergesti vaid õelust selle vastu, kellele
keele asjastunud kujus on talumatu jālگ sellest, mis seisab inime-
se ees, alandusest. Kurikavalalt tuleb surnuks kāgistada unistus
hābita olemisest, millest hoiab kinni keeleline kirglikkus siis, kui
sisu silme ette maalimine on juba takistatud. Kirjanik ei tohi
nõustuda ilusa ja asjaliku vāljenduse eristamisega. Ta ei tohi seda
uskuda ei mureliku kriitiku juures ega taluda enese juures. Kui
tal õnnestub seda, mida ta arvab, tāielikult ūtelda, siis on see ilus.
Vāljenduse ilu selle enese pārast ei ole mingil moel "liiga ilus",
vaid midagi ornamentaalset, kunstkāsitõõlikku, inetut. Kes siis-
ki ettekāändel, et ta on ennastunustavalt asja teenistuses, loobub
vāljenduse puhtusest, see reedab alati ka asja enda.

Korralikult lābitõõtatud tekstid on nagu āmblikuvõrgud: ti-
hedad, kontsentrilised, lābipaistvad, hāsti seostatud ja kinnitatud.
Nad haaravad enesesse kõik, mis sinna roomab vōi lendab. Me-
tafooridest, mis neist põgusalt on lābi ruttamas, saab neile toitev

saak. Materjalid tulevad neisse lennult. Mõne kontseptsiooni paikapidavust saab hinnata selle järgi, kas ta kutsub ligi tsitaate. Kui mõte on avanud tegelikkuse ühe kambri, peab ta subjektipoolse vägivallata tungima järgmisse kambrisse. Ta õigustab oma suhet objektisse kohe, kui teised objektid sinna külge kristalliseeruvad. Valguses, mida ta oma kindlale objektile heidab, hakkavad teised sädemeid pilduma.

Kirjanik seab enda tekstis koduselt sisse. Nii nagu ta tekitab segadust, kandes ühest toast teise oma pabereid, raamatuid, pliiatseid, alusmaterjale, nii käitub ta ka oma mõtetes. Nad muutuvad tema jaoks mööblitükkideks, kus ta aset võtab, mõnuleb või ärritub. Ta silitab neid õrnalt, kulutab neid, ajab neid segamini, asetab ringi, laastab neid. Kellel ei ole kodumaad, võib kirjutamine isegi elupaigaks saada. Ja sealjuures toodab ta vältimatult, nagu ennist perekonnas, jäätmeid ja pühkmeid. Aga tal ei ole enam kolikambrit, ja üleüldse ei ole lihtne vabaneda jäätmeist. Nii ta siis lükkab neid enda ees ja lõpuks on tal oht nendega täita oma lehekülgi. Nõudega teha oma süda kõvaks enesehaletsuse vastu liitub tehniline: astuda äärmiselt valvsalt vastu mõtete pingejõu alanemisele ja välistada kõik, mis ladestub tööle koorikuna, mis jookseb tühjalt, mis võib-olla varasemas faasis lobisemisena tekitas sooja õhkkonna, milles kõik kasvas, nüüd jääb aga läppunult, kulunudult lebama. Lõpuks ei ole kirjanikul lubatud isegi kirjutamises elada.

64

Moraal ja stiil. — Kirjanikuna jõutakse kunagi kogemiseni, et mida täpsemalt, kohusetundlikumalt, asjakohasemalt ennast väljendatakse, seda raskemini mõistetavaks peetakse kirjanduslikku tulemust, samal ajal kui end lödvemalt ja vastutustundetumalt formuleerides saadakse tasuks teatud mõistmine. Ei aita, kui väliditakse askeetlikult kõiki erialakeele elemente, kõiki vihjeid haridussfäärile, mida ei ole enam olemas. Pigem tekitavad keelelise struktuuri rangus ja puhtus isegi äärmise lihtsuse korral vaakumi. Räpakust, kõne tuttavas voolus ujumist peetakse asjassepühendatuse ja kontakti märgiks: teatakse, mida tahetakse, sest teatakse, mida teine tahab. On kahtlane vaadata väljendamisel kommunikatsiooni asemel asjale. Spetsiifiline, mis ei ole just skematismist

pärit, näib hoolimatuna, omaette nohistamise, peaaegu hämamise sümptomina. Ajakohane loogika, nii uhke oma selgusele, on naiivselt selle perverssuse igapäevakeele kategooriana vastu võtnud. Ebamäärane väljendus lubab sellel, kes seda vastu võtab, kujutada endale ette umbes seda, mis on tema jaoks sobiv ja mida ta selletagi arvab. Rangus sunnib peale arusaama ühetähenduslikkuse, mõistelise pinge, millest inimesi teadlikult võõrutatakse, ja ootab neilt igas mõttes käibeotsustuste kõrvalejätmist, seega enese isoleerimist, millele nad ägedalt vastu ajavad. Ainult seda, millest isegi ei pruugi aru saada, peavad nad arusaadavaks; ainult tõe võõrdumus, kommertsist kujundatud sõna puudutab neid lähedalt. Peaaegu miski ei demoraliseeri haritlasi nii väga. Kes selle eest tahab kõrvale hoida, peab läbi nägema iga nõuande, et teatavat tuleb arvestada, kui teatava reetmise.

127

Wishful Thinking. — Intelligents on moraalne kategooria. Tundmuse ja mõistuse lahutamine, mis võimaldab lollpead vabaks ja õndsaks kuulutada, on alguseks ajalooliselt tekkinud inimese lõhenemisele funktsioonide järgi. Lihtsameelsuse kiitmises võngub kaasa hool selle eest, et lahutatu ei leiakski ühisteed ja kummutaks korralageduse. "Kui sul on mõistus ja süda," ütleb üks Hölderlini distihhon, "siis näita mõlemast vaid üht./ Mõlemad on sulle needuseks, kui sa näitad neid ühtaegu." Piiratud mõistuse teotamine võrreldes lõputu, kuid lõputuna lõpliku subjekti jaoks alati ka läbitungimatu mõistusega, millest kaigub vastu filosoofia, tuletab hoolimata oma kriitilisest õigsusest alati meelde laulusalmit: "Ole ikka truu ja aus." Kui Hegel mõistusele oma sõgedust demonstreerib, siis ei vii see ainult isoleeritud refleksioonimääratlust, ükskõik mis nimega positivismi tema ebatõelisuse määrani, vaid saab ühtlasi kaassüüdlaseks mõtlemise keelamises, lõikab ära mõistelisuse negatiivse toimimise, mille rakendamist meetod ise taotleb, ja manab spekulatsiooni kõrgeimal kõrgusel protestantlikku pastorit, kes käsib oma karjal jääda karjaks, selle asemel et usaldada oma nõrka valgust. Filosoofia ülesandeks oleks vastandatud tundmustest ja mõistusest pigem üles leida nende ühtsus, ja just moraalne. Intelligents kui otsustusjõud seisab toimides alati vastu sellele, mis parajasti ette antud, samal ajal seda väljen-

dades. Just otsustamise võime kaitsta ennast tungiärrituste vastu saab nendega hakkama, avaldades vastusurvet ühiskondlikkusele. Otsustusjõud mõõdab ennast mina tugevusega. Aga seega ühtlasi tungide selle dünaamikaga, mille hinge tööjaotus jätab tundmuse osaks. Instinkt, tahe vastu panna, on loogika meelteimplikatsioon. Sellega, et otsuseid langetav subjekt selles enda unustab, ennast äraostmatult ilmutab, võidab ta oma võidud. Nii nagu seevastu kitsamas ringis inimesed muutuvad sõgedaks seal, kus algavad nende huvid, ja pööravad siis oma salaviha selle vastu, mida nad ei taha mõista, sest nad suudaksid seda liigagi hästi mõista, nõnda on ka kogu planeeti hõlmava sõgedusega, mis takistab praegusel maailmal nägemast omaenese ühiskondliku korralduse meeletust, valitsejate sublimeerimata, ülendamata huvide produkti. Lühiajaliselt ja ikkagi pidurdamatult kalestub see ajalookulu anonüümseks skeemiks. Sellele vastab üksiku sõgedus ja parandamatus; võimetus teadlikult eelarvamuse ja liikumise võimu ühendada. See ühineb aina moraalsete defektidega, autonoomia ja vastutuse puudumisega, samal ajal kui nii palju on tõtt Sokratese ratsionalismis, et ei ole peaaegu kunagi võimalik kujutleda kurjana tõsiselt tarka inimest, kelle mõtted on suunatud objektidele ega tiirle formalistlikult iseeneses. Sest kurja motivatsioon, pime kinniolek omaenda juhuslikkuses, kipub mõtte meediumis hajuma. Scheleri lause, et kogu tunnetus põhineb armastusel, oli vale, sest ta nõudis vahetult nähtu armastamist. See saaks tõeks, kui armastus taotleks, et hajuks kõik see, mis ainult näib vahetu, ja muutuks nõnda tunnetusobjekti suhtes muidugi lepitamatuks. Mõtte lõhestatuse vastu ei aita üksteisest võõrdunud psüühiliste valdkondade süntees ega *ratio* terapeutiline lagundamine irratsionaalsete fermentide abil, vaid enesemõtestus soovimise varal, mis antiteetiliselt mõtlemist sätestab. Alles siis, kui iga element puhtana, heterogeensete jääkideta sulab mõtte objektiivsusesse, käärib ta utoopiaks.

Kuritarvitamise eest hoiatatakse. — Dialektika on saanud alguse sofistikast, diskussiooni meetodist, mis pidi kõigutama dogmaatilisi väiteid ja nagu prokurörid ja koomikud ütlesid, tegema vähema sõna tugevamaks. Ta arenes *philosophia perennis*'e kõr-

val kriitika põlismetodiks, asüülikis rõhutute kõikidele mõtetele, isegi sellistele, mida nad kunagi ei ole mõtelnud. Aga õiguse-
saamise vahendina oli ta algusest peale ka võimuvahendiks, sisu
suhtes hoolimatu apoloogia formaalseks tehnikaks, teenides neid,
kes suutsid maksta: printsiibiks, mille abil aina ja edukalt võis
piiglotsa ümber pöörata. Tema tõde või tõetus ei olene seega
mitte meetodist kui sellisest, vaid selle suuntlusest ajaloolises
protsessis. Hegeli koolkonna lõhenemine vasakuks ja paremaks
tiivaks ei põhine mitte üksnes teoorial, vaid ka 1848. a märtsi-
revolutsiooni eelse poliitilise olukorra kahetisusel. Dialektiline
pole mitte ainult Marxi õpetus, et proletariaat suudab ajaloo abso-
luutse objektina saada selle esimeseks ühiskondlikuks subjektiks,
realiseerida inimkonna teadliku enesemääratluse, vaid ka nali,
mille Gustav Doré on pannud ühe *ancien régime*'i parlamendi-
saadiku suhu: et kuna ilma Louis XVI-ta ei oleks revolutsiooni
tulnudki, võlgnetakse inimõiguste eest tänu temale. Negatiiv-
ne filosoofia, universaalne hävitamine hävitab alati ka hävitaja
enese. Aga antagonistlikus ühiskonnas ei saa uus kuju, milles see
filosoofia taotleb mõlema, hävitaja ja hävitatava kaotamist, tulla
kunagi esile puhtal kujul. Seni kui võim ennast reprodutseerib,
tuleb ka hävitaja hävimises vana kvaliteet uuesti toorel kujul ilm-
siks: radikaalses mõttes ei ole seal mingit hüpet. Alles see oleks
sündmus, mis viiks edasi. Et uue kvaliteedi dialektiline määrat-
lus leiab ennast alati olevat suunatud selle objektiivse tendentsi
poole, mis säilitab võimuiket, siis on ta peaaegu möödapääse-
matult sunnitud, ükskõik millal ta eituse eituseni jõuakski, isegi
mõtteis asendama vana halvaga olematut uut. Sügavus, millega
ta süüvib objektiivsusesse, ostetakse välja osalemisega vales, et
objektiivsus juba olevatki tõde. Rangelt nõuks võtnud privilee-
gideta seisundit ekstrapoleerida sellest, mida privileeg võlgneb
protsessile, alistub ta restauratsioonile. Selle registreerib eraek-
sistents. Hegel heitis tolele ette ta tühisust. Omaenese printsiibi
puhtusel põhinev puhas subjektiivsus takerduvat antinoomiates-
se. Ta minevat hukka oma korratuse, silmakirjalikkuse ja kurjuse
pärast, kuivõrd ta ei objektiveeru ühiskonnas ja riigis. Moraal,
puhtale eneseteadlikkusele tuginev autonoomia, isegi südametun-
nistus on pelgalt näiv. Kui "moraalset tegelikkust ei ole" (Hegel,
Phänomenologie des Geistes, ed. Lasson, 2. trükk, Leipzig, 1921,

lk 397), siis asetatakse õigusfilosoofias abielu järjekindlalt kõrgemale südametunnistusest ja kõneldakse viimasest isegi tema kõrgtasemel, mida Hegel määratleb romantika kui irooniaga, kui kahes mõttes "subjektiivsest tühisusest". See dialektika motiiv, mis toimib süsteemi kõikide kihtide kaudu, on ühtaegu tõene ja ebatõene. Tõene, sest ta paljastab erilise kui hädavajaliku näivuse, kui lõhestatu valeteadvuse, nagu oleks too erilisus tema ise ja mitte üks terviku moment; ja ta hajutab selle valeteadvuse terviku jõul. Ebatõene, sest objektiveerimismotiiv, "lahtiütlemine" (*Entäusserung*) alandatakse just subjekti kodanliku enesemääratluse ettekäändeks, pelgaks ratsionaliseerimiseks, kuni objektiivsus, mille mõte halvale subjektiivsusele vastu seab, ei ole vaba ja vaob subjekti kriitilise töö taha. Sõna "lahtiütlemine", mis ootab eratahte kuulekuselt vabanemist erasuvast, tunnistab just sellega, et ta rõhutatult hoiab kinni välisest kui subjektile institutsiooniliselt vastuseisvast, hoolimata kõigist kinnitustest lepitada subjekti ja objekti kestav lepitamatus, mis omalt poolt omakorda on dialektilise kriitika teemaks. Enesest lahtiütlemise akt jõuab välja loobumiseni, mida Goethe kirjeldas päästvana, ning seega *status quo* õigustamiseni, nii täna, nagu ka tollal. Silmas pidades näiteks, et patriarhaalne ühiskond sandistab naisi, et on võimatu kõrvaldada antropoloogilisi deformatsioone kõrvaldamata nende eeldusi, suudaks just halastamatult illusioonideta dialektik tuletda peremees-majas-seisukoha, kõnelda patriarhaalsete suhete püsimise kasuks. Sealjuures ei tule tal puudu kaalukatest põhjendustest, nagu teiselaadsete suhete võimatus kaasaja tingimustes, ega isegi humaansusest rõhutute vastu, kes peavad kandma valeemantsipatsiooni tekitatud kahju, aga kõik see tõene muutuks meheliku huvitatuse tõttu ideoloogiaks. Dialektik tunneb vallalistte vananevate õnnetust ja kaitsetust, abielulahutuse mõrvarikkust. Andes ometigi asjastatud abielule eelise efemeerse, kooselus lahutuva kire ees, muudab ta enda nende eestkostjaks, kes on abielus kiindumuse kulul, kes armastavad seda, millega nad on abielus, niisiis abstraktset omandisuhet. Selle tarkuse viimaseks järelduseks oleks see, et isikud ei olegi niivõrd olulised, kui nad vaid antud konstrellatsiooniga muganduvad ja oma osa täidavad. Kaitsmaks ennast selliste kiusatuste eest, peab valgustatud dialektika olema raugematult umbusklik selle apologetilise, restaureeriva

elemendi suhtes, mis ometigi on ise üheks osaks naiivsusetusest. Refleksiooni ähvardav oht langeda tagasi reflekteerimatusse ilmneb üleolekus, mis dialektilise menetlusega talitleb ja kõneleb, nagu oleks ta ise see vahetu teadmine tervikust, mille dialektika printsiip just välistab. Asutakse totaalsuse seisukohale, et lüüa vastasel käest iga kindel negatiivne otsustus, öeldes õpetlikult: "Nii see ei olnud mõeldud", ning teha samas ise vägivaldselt lõpp mõiste liikumisele, lõpetada dialektika viitega faktide ületamatule raskusjõule. Õnnetuse sünnitab *thema probandum*: dialektikat kasutatakse, selle asemel et ise sellesse hajuda. Siis siirdub suveräänselt dialektiline mõte tagasi dialektikaelsesse staadiumi: kinnitatakse kiretult, et igal asjal on kaks külge.

153

Lõpetuseks. — Filosoofia, nagu seda meeleheite palge ees saab veel õigustada, oleks katse vaadelda kõiki asju nõnda, nagu nad avalduvad lunastuse seisukohast. Tunnetusel ei ole muud valgust kui see, mis lunastusest maailma peale paistab: kõik muu ammen-dub kui järelkonstruktsioon ja jääb üheks tehnika osaks. Tuleb luua perspektiivid, millesse maailm asetub, võõritab, ilmutab oma mõrasid ja rebendeid, nii nagu ta ükskord viletsana ja moonuta-tuna Messia valguses lebab. Omavoli ja vägivald jõuda asjade kompimisest säärase perspektiivideni — ainult see on mõtlemise eesmärgiks. See on kõige lihtsam, sest olukord lausa karjub sellise tunnetuse järele, sest täiuslik negatiivsus, kui seda kord tõsiselt vaadata, pole ju muud kui oma vastandi peegelkiri. Aga see on ka täiesti võimatu, sest eeldab asukohta, mis oleks kasvõi pisut kõrval olemise valdkonnast, samal ajal kui iga võimalik tunnetus tuleb olemasolult ometi välja võidelda, et see ka siduvana kehtiks, ja see on just sellepärast niisamasuguse moonutatuse ja viletsusega lõõ-dud nagu see, mille eest ta pääseda kavatseb. Mida kirglikumalt mõte ennast tingimatu pärast oma tingituse vastu kindlustab, seda teadvusetumalt ja seega hukatuslikumalt jääb ta maailmale alla. Võimalikkuse pärast peab ta isegi omaenda võimatust mõistma. Võrreldes nõudega, mis talle nõnda esitatakse, on isegi küsimus lunastuse tõesusest või tõetusest peaaegu ükskõik.

Peeter Allik. MÜRIN
(1991)

ILU-ARMASTUS JA JUMALA-ARMASTUS

Werner Beierwaltes

Tõlkinud Marju Lepajõe

Käesoleva artikli eesmärk on selgitada, et antud teema kaks aspekti — armastus ilu või ilusa vastu ning armastus jumala või jumaliku vastu — kuuluvad ühte. Mida nende ühendamine tähendab, võib sõnastada ka sel viisil: ilusa-armastuses avaldub Hüve ja jumalikkus ise; või teisisõnu: ilu olemus, ilusa kui idee ja kui üksiku ilusa asja absoluutne põhjus on armastus jumala vastu. Siin võib kergesti tekkida vääritimõistmist. Et seda kohe algusest välistada, tuleks meeles pidada, et erinevalt tänapäeva arusaamisest polnud kreeka mõtlemise jaoks kuni hilisantiigini ilu või ilusa mõistel eeskätt esteetiline, vaid eelkõige eetiline tähendus. Ilusat pole võimalik mõista Hüvest lahus, vaid ainult Hüve kaudu. Ilus on Hüve avaldumine või väljendumine, osutus sellele, et teatav olemise või eksistentsi vorm on saavutanud oma eesmärgi või täiuslikkuse või et ta *ongi* täiuslikkus ise. Inimesele on ilus tagajärjekas sisemine eluviis või seda määrav eetiline põhihoiak, mida Platon nimetab *ἀρετή*ks, vooruseks.

Inimese armastavast pöördumusest ilusa kui jumaliku poole või jumala kui absoluutselt ilusa poole ei saa mõelda eraldi (justkui oleks see *teisel pool* ülejäänud voorusi) — pigem on ta see, mis põhimõtteliselt määrab inimese elamise viisi ning ühes sellega

The Love of Beauty and the Love of God. — *Classical Mediterranean Spirituality: Egyptian, Greek, Roman.* Edited by A. H. Armstrong. (World Spirituality: An Encyclopedic History of the Religious Quest, vol. 15) London: Routledge & Kegan Paul, 1986, pp. 293–311. © by The Crossroad Publishing Company.

kõik muud vourused. See ei välista pöördumust teistegi poole, ent vähemalt kreekapärasest mõtlemises ilmneb ta eelkõige kui indiviidi suhe jumalikkude printsiipi. Et ta määrab ja juhib elamise viisi olemuslikult, siis on tema teostamine eri ajastutel vaimse ajaloole õpetlik.

Kui me pöörame tähelepanu kahe aspekti seosele või ühtsusele äsja visandatud tähenduses, siis järgnevad ajaloolised piirangud. Meie analüüsida pole praegu, milline on üldse inimolevuste armastussuhe jumalaga või kiindumus temasse, nii nagu kreeklased seda algselt mõistsid ja teostasid,¹ ega analüüsida armastavat pöördumust ilusa poole eetilise-esteetilises elamise viisis. Pigem on meil kavatsus iseloomustada üht tähist mõtlemise ajaloos, mis võimaldab kaht vaimset liikumist ühena vaadelda. Selleks on Platoni filosoofia ning selle mõju hilisantiigi vaimsele. Platoni mõtte emanatsiooni paradigmadeks võiksid eelkõige olla Plotinos ja Proklos. Teisalt näitab Pseudo-Dionysios Areopagita, et hoolimata erinevatest ajaloolistest tingimustest jäid Platoni ja uusplatoonikute eluviisi käsituse põhijooned määravaks ka kristlusele — see on kreeka pärand, mis anti keskajale ja renessansile järjestikku edasi; Dionysiosel oli täita seejuures oluline osa.

Kõigile neile Platoni algatuse ajaloolistele variatsioonidele on iseloomulik tihe seos metafüüsiline teooria või selle elementide ning eluviisijuhise vahel, mis laseb end argumenteeritud arutlusest saadud teadmise põhjal suunata ideaalsetest printsiipidest, s.o printsiipidest, mida määravad ideed; ning mis näevad just selles peamist isiksuse arengu ja täiustumise võimalust.

PLATON

Platon oli Õhtumaa mõtlemise ajaloos esimene, kes mõtles süstemaatiliselt läbi armastuse (ἔρως), ilu kui idee, ja jumalikkuse seosed ja põimumised. Nende ühendus kujunes just tema kaudu kõige olulisemaks ontoloogilistest printsiipidest juhitud elamise viisis — jäädes määravaks renessansini. Teatud mõttes langeb see fakt ühte Platoni *Pidusöögi* ja *Phaidrose* tugeva mõju kujune-

¹Nende probleemide kohta vt A.-J. Festugière *Personal Religion among the Greeks* (Sather Classical Lectures 26). Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1954; reprint, 1960.

mislooga. Järgnevas analüüsitakse suhet *eros*—*ilu*—jumalikkus, lähtudes eelkõige kahe nimetatud dialoogi pärivast ülesehitusest.

Eros'e olemusest ja väest peetud kõnede pärjas, mis moodustavad *Pidusöögi*, on meie uurimusele kõige õpetlikum viimane. Läbi prohvet Diotima võtab Platon seal küsimiste ette ilusa olemuse või idee ning sellega tihedalt seotud küsimuse *eros*'est kui jõust, mis on aluseks tunnetusprotsessile ja inimese seisundi mõistmisele. Personifitseerituna ja mütoloožilisel taustal on *eros* esmalt esitatud *δαίμων*'ina (*Pidusöök* 202jj). Ent kõik demooniline on oma loomuse ja toimimise järgi — vastavalt Platoni põhilisele määratlusele — “vahelüli” jumala ja inimsoo vahel. Erinevalt kristlikust inkarnatsiooni mõistmisest on kreeka mõtlemises printsip: “Jumal inimesega kokku ei puutu” (203 a 1). Sellel eeldusel — ja *kui* ikkagi side jumaliku ja inimliku vahel peaks *olema* — pole *eros* oma seisundi tõttu olemises mitte ainult vahelüli, vaid ühtlasi ka *aktiivne vahetalitaja*. *Eros* on “tõlkiv” element, mis “annab edasi” inimliku jumalateni ning jumaliku inimlikuni (202 e 2). Nii toimub igasugune jumalate läbikäimine ja suhtlemine inimestega ainult läbi tema vahenduse.

Eros'e müütiline põlvnemine — ta isa on Poros (küllus), ta ema Penia (vaesus) — heidab kõige enam valgust *eros*'e demütologiseeritud või *mittemüütilisele* loomusele, niivõrd kui teda vaadelda tunnetuse liikumapaneva jõuna, mis on mõtlemisele endale omane. Nii nagu *eros* on müütilises mõistmises külluse ja vaesuse vahel ja kuigi ta püüdleb täielikkuse ja küllastumise poole, jääb ta alati vaesusest ja vajadusest piiratuks (203 d 3), nii ihkab *eros* ka tunnetuse liikumisena alati teadmist (*φρόνησις*), mõistmist, mis juhhib tegu, ning on selle “võimas jahimees” — ja jääb ikka mõneti piiratuks teadmatusest või rumalusest. *Eros*'e eesmärk on vabastada iseennast sellest teadmatusest-rumalusest mõtlemise ja mõistmise kaudu. Selle liikumise lõpp ei ole kindlasti mitte enesesepöördunud eneseteadvus ja eneseküllasus, vaid miski, mis — aimates ette ‘millegi’ teadmist — tegelikult teab, *et* on olemas midagi, mida on võimalik teada saada; ja *et* see, mis on nähtaval ja mida on võimalik teada saada, on *teadasaamist väärt*. Selle järgi on *eros* midagi, mis ihkab teada küsides või küsimise abil. Sel põhjusel püüdlebki inimene teisele poole vaimu puudulikkuse seisundit, seda hinnates, muutes ja täiustades. Saades teadlikuks sellest, mida on võimalik teada ja mis on tead-

mist väärt — läbi *teadliku* rahulolematuse senise olemisviisiga ja selle hindamise kaudu — hakkab see liikumine otsima, mis võiks põhimõtteliselt neid olusid muuta. See on mõtte liikumine enesest välja eesmärgi poole, mis on siiski tabatav, isegi kui pole tervenisti vallatav.

Selles ülespoole tõusva liikumise kontekstis mõistab Platon *eros't* ka kui püüdu — võib-olla utoopilist — igavesti omada *Hüvet*. Oma kõrgeimas vormis läheneb seegi oma olemuselt jumalikule maailmale ja on mõeldav isegi jumaliku endana. Küsimus, kuidas see püüd vähemalt umbkaudu oma eesmärgini jõuab, viib meid tagasi *Pidusöögi* põhiteema juurde, uurima *ilusat*. Platon mõistab seda eesmärgini jõudmise viisi kui “sündimist ilus” (206 b 7j) — nii kehaliselt kui hingeliselt. Hingelises sünnis (*κατὰ τὴν ψυχὴν* ‘hinges’) on side Hüvega ilmne. Refleksioon ja õiglus — s.o eetilise põhihoiaku (*ἀρετῆ*), voo­ruse olulised vormid tuleb tekitada või luua milleski *muus logose*, mõistuse abil. Hüve ja ilusa alusel, mis ontoloogiliselt kuuluvad kokku ja toetavad vastastikku üksteist, sünnib vahel teooriast juhitud praktiline ühtsus (*καλοκάγαθία*).

Keha ja vaimu põhimõtteline erisus, mida Platon läbivalt eeldab, näitab otsivale mõttele suunda ülespoole idee puhta, vaimse, tõelise olemise poole. Põhilised aspektid, millest lähtudes transtsendentset tõusu tuleks vaadelda, on ainsa ilusa enda järkjärgulised avaldumised või erinevad intensiivsuse astmed paljudes ilusates. Ilu *idee* kaudu on nad üksteisele “sugulased” (210 b 1j; c 5): s.t mis ilmub mitmel erineval viisil, rajaneb ühel ühisel või universaalsel *εἶδος*’el, mis eksisteerib kõige kõrgemal astmel. Seepärast juhib näidatud suund kehalisest eemale hingele omase ilu juurde — see aga on kvaliteet, mida omistatakse vaimsetele aktidele või vaimu tingitud emotsioonidele.

Ilu avaldumisvormid, mida mõte läbib ja mille olemust haarab, tipnevad “teadmises” või tunnetuses, mille objekt on ainsa ilusa enda olemine või olemus ja mis vahendab selle objekti taipamist. Taipamine juhtub “äkitselt”, üllatavalt, hetkel, mis on ajatu. Ainult see, kes teeb järjepidevalt läbi selle meetoodiliselt ja rangelt mõeldud tõusu (210 e 3), kus suhteliselt kõrgem arusaamine sõltub suhteliselt madalamast, “tajub äkitselt ilusat, loomult imepäras­ta, mille nimel oli olnud kõik eelnev vaev” (210 e 4j). Meetodi-

liselt täpne ettevalmistus, arutlusega tagatud tagasipöördumine meelelise juurest vaimse juurde, põhjendatu juurest põhja juurde, paljususe juurest Ühe ehk universaalse juurde, on vältimatu tingimus, et ilusat selgelt kogeda — kogeda ilu ennast ja üksinda, autentses ehk tegelikus tähenduses. Selles kontekstis on ilus — idee selgepiiriline paradigma. Tema olemine on määratletud eeskätt negatiivsel või piiraval viisil. Ideed saab ilusa kaudu mõista järgmisel viisil:

[---] *ilu eksisteerib igavesti, ei teki ega hävi, ei suurene ega kahane; edasi, et see pole kaunis ainult mingis ühes suhtes ja inetu teises suhtes, pole kaunis vaid praegu, ja pärast mitte, et sellega võrreldes on see kaunis, aga tollega võrreldes inetu, et see pole kaunis ühes ega inetu teises kohas, nagu oleks see ühtedele kaunis, teistele aga inetu. Ka ei ilmu ilu mitte mõne näo, käte või mingi muu kehaosa kujul, samuti mitte mingi kõnena või teadusena ega milleski muus eksisteerivana, olgu siis mõnes loomas, Maa peal või taevas või veel milleski muus, vaid iseendana, absoluutse, eraldise, lihtsa ja igavesena, mis vähenemata või suurenemata või muutumata osaleb kõigi teiste asjade igavesti sündivates ja hävivates iludes.* (211 a–b; A. Kurismaa tõlge; adapteeritud vastavalt W. Beierwaltesele.)

See tähendab, et ilus ise, ideena, põhjustab mitmesugust ilu ja on sellisena väljaspool aega, ent teotseb ajalikes avaldumistes. Veel enam, ta ei sõltu millestki ega piirne seepärast kindla koha või ajaga, vaid ta on absoluutselt ise. See tähendab, et ta pole midagi piiritletud või individuaalset (“nägu või käed”); ta pole kvaliteetidega määratletav oma olemise väliskülg ega allu kvantiteedi kategoriale; ta pole millegi teise *peal* ega *sees* — ja sel viisil mitte millegi muu atribuut, vaid puhas olemine iseeneses. Ometi on ta sellisena alus kõigi teiste asjade osadusele temas, mida nimetatakse ilusaks ja mis on ilusad; “lihtsana” on ta oma mitmekesise avaldumise üks, enesega samane ja muutumatu alus — iseeneses, iseene jaoks, iseenesega — see tähendab: ilus iseeneses ja iseenda kaudu. Selle ilu ilmumine, “mis on” “selge, puhas, segamatu” (211 c 8; e 1) või teadmine Ühest enesest on samas erootilise püüdluse täitumine. Selline idees mõistmise viis on ainus elu, mis on inimesele elamisväärtne (211 d 2), on tema ainus õndsus. Et see pole vaste solipsistlikule eraldatusele “teo-

reetilisel tasandil”, on selge juba sellest, et inimene, kes mõtleb idees ilusale, mõistab ühtlasi ka vooruse normatiivset printsiipi. Platon pole mitte ainult veendunud, et “tõelist voorust” on puudutanud ilusa nägemine, vaid et just see mõistmine määrab tegelikult põhjaneva ja täiusliku eetika “loomise” inimesele. Saada “seesmiselt ilusaks” tähendab olla hea ehk teostada tõelist voorust. See aga on Platoni vaimsure tuum.

Kui me soovisime, nagu öeldud, selgelt küsida, kes on *Platoni jumal* või mis lihtsalt on Platoni arvates (absoluutne) jumalus, siis võiks näida täiesti kohase vastusena: Hüve idee või Hüve ise, nagu Platon seda arendab, eriti *Riigi* kolmes analoogias. Platon ei võrdsusta päris kindlasti kunagi otse “Hüve ideed” “jumalaga”. Siinkohal ei ole võimalik seda Platoni religioossuse põhiküsimust arutada. Olgu öeldud vaid, et olulised predikaadid, mida Platon omistab jumalatele või jumalikule, kuuluvad ka Hüve kui universaalse printsiibi juurde (*Riik* 511 b 7), nii et Hüve — oma prioriteedi põhjal kõikide asjade suhtes — peab olema hüve kõige kõrgemal või absoluutsel astmel ja olema järelikult “kõige jumalikum”. Platon nimetab jumalat tõeliselt heaks (*Riik* 379 b 1), mis osutab sellele, et väljendeid saab asendada. Eriti jooneanalooogia puhul meeldib Platonile mõte, et olemise aste vastab jumalikkuse astmele ning järelikult see, mis eksisteerib kõige kõrgemal ja kõige täielikumalt, on kõige jumalikum ja *vice versa*. Et jumal on täiuslik olemine, on ta eneseküllane (*Philebos* 20 a 4; 60 c 3j). Ent ka Hüve on eneseküllane, sest ta on kõigi aluste alus, vajamata ise alust või tingimust (*ἀνυπόθετον*, *Riik* 510 b 7; 511 b 6). Selles suhtes — täielikus tingimatuses — koonduvad jumala ja hüve definitsioonid ühte. Nad langevad ühte ka õndsuses; jumalik on kõige õndsam (*Theaitetos* 176 e 4; *Phaidros* 247 a 5). Samal viisil on *ἀγαθόν* (hea) “õndsaim olemine” (*Riik* 526 e 3) — üks paljudest Hüve-idee ülivõrdelistest nimedest, mis iseloomustavad tema ainulaadsust ja absoluutsust. Lisaks tuleb meenutada, et Hüve-ideed — nii nagu Platon seda on arendanud *παιδεία*-käsituse kontekstis — on käsitletud kui isikliku ja avaliku (poliitilise) aktiivsuse mõõtu, milleks *Seadustes* on jumal (716 c 4j), kus täpsustatakse vastanduses Protagorase-laadsele subjektiivsele realismile: “Kõigi asjade mõõt peaks ju olema meile jumal, ja mitte inimene, nagu tavaliselt öeldakse.”

Hüve-idee jumalasarname loomus on määrava tähtsusega meie vaatlusele. On juba selgeks saanud, et *ilus* on *Hüvega* teatud vahekorras. Et Hüve-idee on iga individuaalse idee olemise, olemuse ja teotsemise alus ning on n-ö tema ülesehituspriinitsiip, siis võib ilusat õigusega mõista kui Hüve implikatsiooni või selle avaldumist. Ilusa kaudu seega annab Hüve jumalikkus end *eros*'e juhitud mõtlemisele ja pürgimisele.²

Kirjeldatud mõistmist, mis esineb *Riigis* ja erineval viisil ka *Pidusöögis*, toetab keskne löik *Phaidroses*. Seal, hingemüüdi kontekstis, kus käsitletakse hinge võimet haarata ideid, kujutletakse ilusat kui "kõige ilmsemat ja kõige armastusväärsemat" (*ἐκφανεστάτον καὶ ἐρασμιώτατον*, *Phaidros* 250 d 7), seega kui *eros*'e peamist objekti. See on tõde ka meeltega tajutava ilu suhtes (249 d 5; 250 d 3; 251 a 2). Selle põhijoone läbi ajendab ta mõtet anamneesi abil pöörduma meelelise juurest tagasi selle vaimse aluse juurde. *Eros* juhatab mõtte anamneesi selle enda lätete juurde (249 d 6). Ta äratav mõtlemises selle, mis on talte tegelikult omane, ehkki seni teadvustamata: "hing on loomu poolest näinud tõelist olemist" (249 e 5). Mõtte anamneetilises tagasipöördumises tuleb ühelt poolt ilmsiks tema enese *a priori* ehitus, teiselt poolt — et meelelise alus on idees ning tema eksistents on võrdpilt (250 a 6). Võrdpilt ajendab erootilist liikumist. Algupärane ilmub temas vähemalt kahvatult või analoogia alusel. Ilus võrdpildis juhiv tagasi algupärase juurde, sest viimane on võrdpildis selle ilu põhjusena kohal ja "tõmbab enese poole". "Tõe tasandit" *Phaidroses* tuleks vaadelda kui analoogi dimensioonile, kuhu Diotima juhatab Sokratese. Sellel tasandil, mis on

²Platoni poolt näidatud *eros*'e suhtel ideedemaailma (vt ka *Riik* 490 b 2jj) ning lõpuks Hüve-ideesse on metafüüsiline paralleel Aristotelese kosmoloogias. Viimane käsitleb olemise algpriinitsiipi — identsena *θεός*'iga — kui puhast, ennast-mõtlevat reaalsust. Jäädes esmaliigutajana muutumatuks, on see kogu kosmilise liikumise algus ning laseb seeläbi "taevast ja loodust" enesest "sõltuda" (*Metafüüsika* 1072 b 13j). See reaalsus põhjustab liikumapandus või muutuv, mis temast sõltub, mingit laadi liikumist, mida tuleb mõista kui *eros*'t, tema, alge jumaliku priinitsiibi poole: Esmaliigutaja "paneb liikuma nagu armastatu", *κινεῖ δὲ ὡς ἐρώμενον* (*Metafüüsika* 1072 b 3). Selline kujutus on kindlasti lähedane Platoni kosmoloogilisele mõtlemisele: *Timaios* (32 c 2) mõistab ta kosmose aluseks olevat matemaatilist analoogiat *φιλία*'na.

n-ö puhtas vaimses ja jumalikus maailmas, ilmub ilu esimest korda tajujale, keda juhib *eros*, "puhtas valguses" (250 b 5j; c 4). Ent see, mis ilmub absoluutse ilu valguses, on hüve ja tõelisus ja jumalus ise. Et Platoni arvates on tõde see, mis on tõelise olemisena iseeneses varjamatu, võiksime pakkuda järgmise formuleeringu: ilu või ilus on Hüve tõelisus, s.o varjamatu ja ilmne Hüve; sel viisil on ilu jumaliku esimene avaldus.

PLOTINOS

Seda, mis seob ilu kui jumaliku olemise dimensiooni, armastussuhet ilusse ja jumalikkust, pole keegi põhjalikumalt ja täpsemalt Platoni poolt mõjustatud filosoofidest läbi mõelnud kui Plotinos. Need kolm olemise ja ühtlasi inimolu vormi määravad Plotinose käsituses elamise viisi, mis püüab Ühega kui kõrgeima printsii biga ühinemise poole. Ka Plotinose küsimine ilusa järele on määratud eetilise lähtepunktist ja eesmärgist. Plotinos laiendab mõiste ja selle poolt määratud eluviisi metafüüsilist alust; ta läheb kaugemale Platoni ideede-teooriast, varasemaid vaidlusküsimusi üle küsides ja uuel viisil vastates omaenda õpetuses kolmest hüpostaasist (Üks, intellekt, hing). Platoni peamine eristus — meelelise ja vaimse vahel, vastavalt ka meelelise ja vaimse ilu vahel — jääb määravaks ka Plotinosele.

Olles selle vastu, et ilu samastada puhta sümmeetrilise vormi mõistega, esitab Plotinos ilu mõiste, millele on eeskätt iseloomulik intelligiiblus ehk "intellekt, vaim" (kreeka *νοῦς*, saksa *Geist*). Ilus on see, millele on osa vormis või logoses ning mis on vormi ja logose poolt vormitud üheks korrastatud tervikuks kas looduse või kunsti poolt. Kui vorm ja logos ei tähenda asja välist vormi, vaid tema sisemist ülesehituse põhimõtet — tema vaimset alust — siis on vormi ja "idee" samastamine õigustatud. "Vorm" või logos, mis lisatakse vormitule materiale, annab *iseenesese kaudu*, oma loomuomase aktiivsuse kaudu, vormitule ainele nähtava kuju või vormi. Idee saab seega aluseks nähtavale tuleva vormile; ta korraldab osised ühtseks tervikuks, mis sellisena ka väliselt nähtavale tuleb (I 6. 2. 19jj). Lühidalt sõnastatuna on Plotinose ilusa mõiste, nii nagu ta seda käsitleb eeskätt *Enneadide* traktaatides I 6

ja V 8,³ määratud ta seisukohast, et nähtava ilu *alus* on tõeline ilu. Rõõm, hirm, nauding, hämmastus, iha ja *eros*, mida kogetakse juba meelelist ilu nähes, on veel võimsam taas avastatud või taas ühte koondatud vaimse ilu palge ees, sest see on "tõeline" ise (I 6. 4. 15). See kogemus saadakse abstraherudes sellest, mis on pelgalt kehaline, ning meelelisest *ἀσθησις*'est (tajust), mis on kehalisele ainuvõimalik. Samas on ta mõtte iseenele kesken- dumise tulemus, saavutamaks kaemise tõelist objekti — intellekti (5. 17), mis tagasipöördumise "ajaloos" on ilusa uus vorm. See ilu on ja ilmneb nüüd ühtsuses (18); *olemise* ja *ilmnemise* ühtsusena on ta mõtleva eneseavaldumise (enese-manifestatsiooni) tähendus samane sellega, mis tõeliselt on. Niisiis võiks küsimusele, mis ilu on, Plotinose seisukohalt olla pikem vastus selline: see on see, mis tegelikult või tõeliselt eksisteerib, s.o intellekt või absoluutne mõte (*νοῦς*) ja olemine ise; logose abil või ideede üle järelemõtlemise kaudu põhjustab see meelelist ilu. Ilusa vastand inetu on "surnud", "väline", "alumine" või "pime" (5. 37jj), ilus on elus, sisemine, kõrgem ja valgus (5. 39; 3. 24; 9. 43).

Abstraktsiooni ja puhastumise käik, hinge anamneetiline tagasipöördumine iseenesesse, mis annab enesekindluse, teeb hinge enda *λόγος*'eks ja *εἶδος*'eks. Hing saab tervikuna vaimseks ja muudab end intellektiks. Et intellekt sünnitab ilu refleksiooni- aktis, siis muutub hing ise selles abstraktses teisenemises ilusaks ning saavutab endale omase ilu (6. 18); ainult siis saab ta tõeliselt *iseendaks* (6. 19; 7. 27). Kui hing selles iseene juurde tagasipöördumises tõuseb *νοῦς* 'ini kui oma aluse või tõelise endani, siis — sarnastudes tõelise *olemise*ga, mis avaldub "hüve" ja "ilusa" ühtsusena — muutub ka hing ise tõeliseks *olemiseks* — heaks ja ilusaks. Ehkki traktaadis I 6 (7. 30j) vaatleb Plotinos Hüvet (Ühega identselt) kui esimest või kõige tõelisemalt olevat ilu, mis samas ka põhjustab ilu, muudab ta hiljem oma arusaama, kasutades radikaalset Ühe kontseptsiooni. Kui Üks, mis on ise- eneses tingimatult ainuline, ei saa olla "vorm", sest vorm sisaldab eneses alati eristuvat avaldumist ja seega "millegi" piiratud või määratud olemisviisi, siis ei saa Üks olla ilu, sest ilu ja vorm ja kuju on lahutamatud. Kui Üks eksisteerib seetõttu kui *prior*

³Vt Plotinos "Ilust."; "Vaimsest ilust." — *Akadeemia*, nr 5, 1993, lk 934–948. *Toim.*

millelegi ja on seetõttu täiesti vormitu või enam-kui-olemine, siis on ta järelikult "teisel pool" ilu. Ühe nimetused Plotinosel: kui "ilu ülalpool ilu" (κάλλος ὑπὲρ κάλλος), kui ilu "üliküllasus" (περιουσία τοῦ κάλλους) või "enam kui ilus" (ὑπέρκαλον) ei näita ainult seda, et Üks on ilusa maailmast tõesti kõrgemal, vaid et Ühe ilu on erakordne, ta on ilu "õis" või "tipp", τοῦ καλοῦ ἄνθος.⁴ Ühe vormitus ja sellega seotud võimetus olla ilu, kui selle all mõelda vormi või piiritletud "midagi", ülendab Ühe ilu — ilu kui noetilise vormi või kui hinge enesevormimise konstitutiivseks alguseks ja otsustavaks lõpuks (ἀρχὴ κάλλους καὶ πέρασ κάλλους, VI 7 [38]. 32. 33). Ilusus, mis on haaratav kui vorm või kuju ja mille kohta võib öelda, et ta on "aktuaalne", on eelõeldu järgi — oma algupära ennastpiirav avaldus: vorm kui "jalg vormitusest" (VI 7. 33. 30). Viimane on sama, mis ajatu ja järelikult absoluutne nous, mille poole eros ajast määratud inimintellekti tõmbab (V 3 [31]. 13. 12). Nous'i olemus on puhas eneserefleksioon. Eneserefleksioonis muutub kõik erinev nous'is ühtseks, erinevuses või sellest hoolimata.

Sest kõik on läbipaistev, ei midagi hämarat ega midagi ettejäädavat, vaid kõik on igäihele näha sügavaima sisimani. Sest valgus on läbipaistev valgusele. Ja kõik sisaldab kõike iseeneses ja näeb kõike teises, nii et kõikjal on kõik ja kõik on kõik ja igäüks on kõik ja kirkusel pole piiri. (V 8. 4. 4jj).

Erinevat, s.o partikulaarset erinevat vaimset olemist või vastavat individuaalset ideed, käsitatakse "perspektiivis", silmas pidades tervikut, kui dünaamilise ühtsuse osist. Ometi on tervikut võimalik mõista ainult individuaalse kaudu. Liikumapanev jõud tervikus, mis "seisab" iseeneses, on mõtlemine. Mõtlemine on puhas, ammendamatu elu; σοφία (tarkus), mis ei aktualiseeri end diskursiivselt, argumentide progressioonis (V 8. 4. 34; 36j); kontemplatsioon, mis küll säilitab individuaalse erinevuse, ent ometi koondab selle erinevuse dünaamilisse samasusse — "teadmisesse endasse" (αὐτοεπιστήμη) või kogu tarkuse alusesse.

⁴ κάλλος ὑπὲρ κάλλος: VI 7. 32. 29; περιουσία τοῦ κάλλους: 32. 33; ὑπέρκαλον: 33. 20; τοῦ καλοῦ ἄνθος: 32. 31. Analoogne sellise käsitlusega on V 8. 13. 11: "isa" on "liiga suur", et teda "ilusaks" nimetada, nagu see on sobiv intellektile.

Mis on *nous endas*, on *nous* ise. Järelikult mõtleb ta, milles ta ise on — iseenda olemist. Kui ideed on iseeneses eristunud vaim ja kui ideid tuleb ikkagi käsitleda identsena vaimse *olemisega*, siis mõtleb *nous* ideedes iseenda olemist või iseennast. Sel põhjusel kuuluvad tõeline, ennast-mõtlev *olemine* ja *ilu* olemuslikult ühte (V 8. 9. 34jj), niivõrd kui *nous*'i, mis kätkeb eneses kõiki vorme, käsitatakse esimese iluna, esimesena intensiivsuses ja mõjus. Seetõttu ei saa "olemise" ja "ilu" puhul mõelda mingist teineteise "põhjustamisest" ega "primaadist" teineteise suhtes; pigem vastab olemises osalemise aste ilus osalemise astmele (V 8. 9. 42jj).

Nous'i mõistmine ennast mõtleva samasusena, dünaamikana iseeneses, mida Plotinos käsitab "ilusana", sest see on vormitud, ühtne ja reflekteeriv kirgas elusus, näitab — varasemat lähenemist (I 6) veidi täiendades —, et ilusat võib käsitada ka "sümmeetrilisena" kõrgemas tähenduses — tähenduses, mis on määratud refleksioonist ja elust (III 2 [47]. 17. 64jj). Seda väidet toetab Plotinos ise, kui ta mõistab *tõde* sellena, mis teostab absoluutsele intellektile omase ühtsuse või *on* see ühtsus. Intellekti *tõde* pole vastavuses millegi välisega, vaid ainult iseenesega, s.o tema enese olemisega (*οὐ συμφωνία πρὸς ἄλλο ἐκεῖ, ἀλλ' αὐτοῦ ἐκάστου οὐπερ ἀλήθεια*; III 7 [45]. 4. 11j; V 5 [32]. 2. 18–20). See intellekti absoluutne kooskõla enesega, tema ideede dünaamiline samasus iseenesega, on ka ta ilu alus. Sel viisil tuleb ilmsiks intellekti ühtsustav, meelelisele elu ja selgust andev funktsioon.

Mõtte tagasipöördumine iseenesesse läbi abstraktsiooni ja puhastumise (I 6. 8j) ei juhi üksnes absoluutse ilu kaemiseni, vaid — nüüd juba täpsemini põhjendatult kui Platonil — selleni, et inimolend muutub sisemiselt ilusaks *eksistentsiks*. Üks peamisi Plotinose filosoofia eesmärke on seda usaldusväärset põhjendada. Traktaadi I 6 lõpuosas on see sõnastatud tabaval viisil Platoni *δμίωσις*'e (sarnaseks muutumise) käsituse valguses:

Pöördu tagasi iseenesesse ja vaata! Ja kui sa ei näe ennast veel ilusana, siis, justkui skulptor tehes kuju, mis peab ilus olema, raiub midagi ära, tasandab midagi, teeb midagi siledaks, midagi puhtaks, kuni on kujule andnud ilusa välimuse; nõnda ka sina raiu ära, mis on ülearu, ja tee sirgeks, mis on kõver. Puhasta pime ja tee säravaks ja ära jäta "tööd oma kuju kallal", kuni välgatab sulle vooruse jumalik sära, kuni näed "möödukust pühal istmel

troonimas" [---] oled tervenisti üksnes tõeline valgus. (I 6. 9. 7jj; 19.)

Inimese püüdluse olla või saada sisemiselt ilusaks viib täiusliku lõpuni ilusa kaemine ise. Selle lõpuni omakorda võib jõuda ainult pingsa ettevalmistusega ülalmainitud kontemplatiivses abstraktsioonis. Liikumine ja siht on vastastikku tingitud. "Pole ju kunagi näinud päikest silm, mis pole olnud päikese sarnane, ja hing, mis pole ilus, ilu ei näe. Niisiis saagu see, kes tahab vaadata jumalat ja ilu, kõigepealt tervenisti jumalasarnaseks ja tervenisti ilusaks." (I 6. 9. 31–34). Plotinosele on selge, et seda mõtte muutuvat ülesminekut põhjustab *eros*. Vahelülina on *eros* "igatsuse silm" (III 5 [50]. 2. 40); ta vahendab ihaldatud ja ihaldajat, püüdes igatsemises tõelise olemise "nägemise" poole. Plotinose mõtlemises pole *eros* kindlasti ainult inimese *πάθος* (tundmus, III 5. 1. 10jj), vaid ta on ka universaalne olemisvorm, millest pärineb individuaalne vorm. Ent isegi sellisel transtsendentsel kujul (3. 23) on *eros* määratletud kaemuse kaudu: *eros* saab "oma olemise nägemisest", ta on olemise kaemisest "küllane silm" (3. 13). Samas on *eros* hetk absoluutse refleksiooni protsessis, mis vahendab kaemist ja kaemuse objekti. Daimonina on *eros* kohandatud igale hinge vormile, mitte ainult individuaalsele hingele, vaid ka transtsendentsele hingele, mis sünnib intellektist vaimsesse maailma ning mille olemine on täiuslik, kui ta kaeb tõelist olemist *nous*'is (3. 19jj). Ent samavõrd kuulub *eros* kosmose hinge või maailma hinge juurde (3. 27jj).

Eros'el kui liikumapaneval elemendil inimese hinge ülesminekul on kaks olemuslikku tähist: intellekt, mis on ilusaga identne, olles ennastmõtlev ühtsus ja vormilisus; ning Üks, mida tuleb mõista kui selle alust või algupära, sest ta on ilu üliküllus või "õis" ja et tema kirkus on ilus aktuaalses tähenduses. Mõlemad on aga *jumalikud*: Üks kui jumal ise, mida on väljendatud metafooriga "kuningas" (II 9 [33]. 9. 35jj); intellekt kui ainulise jumala kõige intensiivsem avaldus: "teine jumal" (V 5 [32]. 3. 2jj). Järelikul on hinge *eros*, mis muudab end intellekti sarnaseks ja püüdleb Ühe poole, "jumalaga" ja jumaliku enese avaldustega erinevates suhetes. Abstraktsiooni, puhastumise, enese-selgitamise, vaate keskendamise ja sellega seotud hinge eneseteadvuse kasvu eesmärk on ühineda Ühe endaga. Plotinose vaatekohalt on

see, või Hüve, mida tuleb mõista kui sellega samast, midagi, mis on tõesti "armastust väärt" ja on kõige jõulisema iha objekt (nt VI 7. 30. 29jj; 32. 25j; 32. 30; 33. 14). Ikka ja jälle võrdleb Plotinos erootilist liikumist intellekti ja Ühe poole *armastajate* tundmusega: nad soovivad armastatut *näha*, saada ta *sarnaseks* ja saada temaga *üheks* (VI 7. 31. 10jj; 33. 22jj; 34. 14j). Hinge teisenemine intellektiks ja sel viisil tõeliseks vaimseks iluks on lähtepunkt *eros*'ele, mis liigub Ühe või Hüve enda poole ja on tegelikult hinge liikuma pannud algusest peale (VI 7. 31. 17j). Oma objekti tõttu on *eros* "piiritu", lõpmatu. Nagu juba viidatud, on ta enda algupära — kui ilu või vormis osalemise üliküllus — ilma kuju või vormita (VI 7. 32. 9; 24; 26–28; 33. 37), selleks et ta võiks konkreetse vormi võtta läbi intellekti ilu valgust heitva kiirguse. Ja vastupidi, see vorm või ilu saab "rajaks" piiritu või vormitu üliilusa poole (33. 30) — pimedast helgist tõuseb "*eros* suure valguse poole" (33. 29). Plotinos eristab intellekti kaht põhivõimet: puhta mõtlemise ja selle sisuga samastumise võime; ja võime olla vaba intuitsioon, kaemus, mida erinevus enam ei määra, mis saab ise kaemuse objektiks. See on *armastav intellekt* (*νοῦς ἐρῶν*; VI 7. 35. 24), erinevalt intellektist, millele on iseloomulik *φρόνησις* (mõtlemisega mõistmine). Ehkki intellekt hinges on esimene, mis jõuab enda samastumise lõpus vaimsesse maailma, näeb ta seal ometi, kuidas helendavalt avaldub miski teine, mis on *kõiges* kohal: Hüve või Üks. Sest lõppude lõpuks on see algus ise, mis ilmudes kütkestab "jõulisema" (intensiivsema) valgusena ning mis sünnitab läbi ilu sära (*φέγγος*) või võlu (*χάρις*) "võimsa" (*σύντρονος*) *eros*'e kui Hüve enesevahendaja. Järelikult on Üks või Hüve, mis ilmub *kui* ilus, hinge enesesepöördumise ja tema eneseületamise algus ja täidminek. Plotinos iseloomustab *eros*'e juhitud ülesminekut *Phaidrose* metafoorses keeles: hing on "heidetud kire kaosesse", "täis valusaid torkeid", "kuum", "äratatud", "pinges", "tõeliselt tiivustatud" ning ta on mälu liikumises oma alguse poole "valguseks saanud"; ta "saab" ise "*eros*'eks" (VI 7. 21–22). Ainult see intellekt hinges, mis on *eros*'est läbini vormitud — just "*armastav intellekt*" kui intellekti kõige jõulisem ja ühtsem vorm — on suuteline ületama ja eitama talle algselt ja ainuliselt omast mõtlemist ja sel viisil *ἔκστασις*'es ühinema Ühe või Hüve enesega (VI 7. 35. 24jj; VI 9 [9]. 11. 23). Ka ühinemine Ühega kui "tõeliselt armastatuga", jumalaga (VI 9. 9. 45;

56), on otsesõnu öeldult *eros*'e tulemus: "Hing armastab loomu poolest jumalat ja tahab ühineda temaga, see on nagu ilusa tüdruku armastus oma ilusa isa vastu" (VI 9. 9. 33–35).⁵ Üks ehk tõeliselt olev Hüve, mis on ilusast ülalpool — ja ainult sel viisil on ülaltoodud võrdlusel tähendust — pole abstraktne neutrum, vaid substants, mis on ise võimeline kütkestama, ja mis jagab kadeduseta oma küllust, "annab jõudu" sel viisil ning "küllastab" (V 5 [32]. 8. 11j; VI 7. 31. 30jj). Ta *ise* on *eros*, see tähendab, et täiesti transsendentsena jääb ta iseeneses suhtesse enesega: "armastus iseenda vastu" (*αὐτοῦ ἔρωος*: VI 8 [39]. 15. 1; *ἑαυτὸν ἀγαπήσας*: VI 8. 16. 13). Sellisena on ta ka inimlike püüdluste absoluutne eesmärk, mida võib kogeda isegi kui "malbet ja sõbralikku ja õrna" (V 5. 12. 33), mis on tegelikult kõikjal kohal, ent inimene peab tema kohalolekut teoks tegema refleksiooni ja praktika kaudu. See teokstegemine viib lõpuks "enesest loobumiseni" ühenduses (VI 9. 11. 23; V 5. 8. 11), mida ei tule mõista kui "enesehävitust", vaid üksnes kui "üles tõstmist" [suspension] või "ülenemist" sellesse, mis on kõrgem — s.t üks-olemine iseenda ja oma algusega. "Ühe armastajate" jaoks (VI 5 [23]. 10. 7) on selline ülenemine ennast lõpuleviivasse enesest loobumisse — *eros*'e ja ainuliselt "armastatava" eelneva suhte ülim tagajärg.

⁵Just selles punktis annaks selgitust pilguheit Alexandria Philonile, kes kuulub ühelt poolt algse platonismi traditsiooni ja ühendab sellelt lähtekohalt filosoofilised küsimused Piibli ilmutuse põhijoontega, et luua kreekalik juudi teoloogia. Samal ajal aimab ta ette mõningaid hilisema platonismi jooni. "Armastus jumala vastu"-fenomeni tähistab ta terminiga "jumalik armastus" (*ἔρωος θεῖος* — väljend, mis on juba Platoni *Seadustes* (711 d 6), ehkki kindlasti mitte samas tähenduses), s.o inimese võimas vaimne ja hingeline liikumine jumala poole, mis on analoog Platoni ja Plotinose *eros*'ele. Vrd *Abrahamist* 32. 17 (Abrahami valmisolekust ohverdamiseks); *Kes on pärija?* 4. 14; *Pögenemisest ja leidmisest* 11. 58: "olla vallatud Jumala armastusest ja Jumala sõprusest, mis on väljaspool liha ja keha" (igavese elu iseloomustus); *Kaini järglastest ja pagendusest* 12: "me peame ühinema Jumalaga armastuses (*ἀδιάστατον ἐνώσεως*)". Selles kontekstis arendab Philon metafoori "hingest kui Jumala mõrsjast" (*Keerubitest* 42jj; 52: *ἐν ὄκω θεοῦ καρθενεύεσθαι*); *Unenägudest* 2. 34. 232, seoses Moosese ekstaasiga: "Jumala armastusest vallatud vaim [---] kandes jumalat eneses".

On saanud selgeks, et Plotinose mõtlemine ilust kui jumalikkuse põhijoonest ja *eros*'est ilusas annab kogu ta filosoofiale ainuomase mõõtmelise. Arendades edasi Platoni visandatut, annab Plotinos ilusale Ühe ja intellekti uurimises süsteemse koha. Ta analüüsib ilu algupära ja avaldumist ja mõistab seda kui olemise struktuuri ja absoluutset mõtlemist, ning samavõrd kui inimeksistentidele kõlbeliselt olulist põhijoont. Tundmusest küllane mõtlemine liigub ilu kõige välispidisematest jälgedest, mis on erineva intensiivsuseastmega, samm-sammult tagasi ilusa vaimse vormi juurde ning lõpuks vormi vormitu alguse juurde. See on erootilise liikumise vaigistatud lõpp.

Plotinose poolt esitatud absoluutse ainulisuse, intellekti ja hinge vahekordi — esiteks jumalikkuse ja iluga kui nende põhijoonetega, ja seejärel inimese ja tema jumaliku põhjuse omavahelise suhtega (millel on *eros*'e konkreetne vorm) — võib käsitada hilisantiigi vaimuse tõenäolise ja ajalooliselt mõjuvõimsa paradigmana. Mõiste "vaimsus" peaks siin ilmsiks tooma lahutamatud sidemed filosoofilise refleksiooni, vagaduse või religioossuse ja askeesile tuginevate kõlbeliste tegude vahel.

PROKLOS

Plotinose *eros*'e-käsitust arendas hilisantiigi uusplatonismis edasi eelkõige Proklos. Silmas pidades põhimõtet, et ammandamatu *igatsus* paneb kogu eksisteeriva Ühe poole liikuma ja et see *igatsus* on meis sama mis Üks, et see on refleksioonile eelnev teadlikkus Ühest enesest,⁶ siis tuleb *ἔρως*'t mõista selle põhilise tungi teostumisena. *Eros*'e teoloogiline ja ontoloogiline tähendus saab eeskätt ilmsiks kolmikus *πίστις — ἀλήθεια — ἔρως* "usk — tõde — armastus". Kui *πίστις*, mis on teisel pool ratsionaalset teadmist ja on ise "ilma igasuguse teiseta", põhjendab kogu olemist Ühes või Hüves; ja kui *ἀλήθεια* on nähtava alus või reaalsuse kõigi sfääride valgustus, siis on *eros*'e ülesanne, tulnud vaimsest sfäärist sellesesinasesse maailma (kosmosesse), "juhtida kõik tagasi jumaliku ilu juurde"⁷ — see on justkui mõtlemise kosmiline sündmus ja sisemine liikumapanev jõud. Platoni

⁶In *Parm.* 7. 58. 12; 54. 11, Klibansky-Labowsky.

⁷In *Alc.* 51. 15jj; 52. 10jj, Westerink; *Theol. Plat.* 1. 25; 109. 4jj, Saffrey-Westerink; Proklose kommentaarid *Timaios*ele on see kolmik

Phaidrose järgi (246 d 8–e 1) on jumaliku olemus piiritletud ilusa, targa ja hea olemisena. Proklos tuletab siit kolmiku järjestuses headus — tarkus — ilu. Need kolm on jumaliku maailma tiheidalt omavahel põimunud tunnusjooned. Ühelt poolt mõistetakse ilu kui eraldi eksisteerivat vaimset struktuuri, ja teiselt poolt kui “ilu põhjust”, korra ja sümmeetria, armastussuhte ja ainulisuse, “vormide vormi” alust (*Theol. Plat.* 3. 8; 63. 2, 25), kui vormi kõige intensiivsemat olemist ja kui igasuguse vormilisuse alust. Proklos iseloomustab ilusa mõju, tema ilmumise ning kütkestavuse väge — jälle Platonile toetudes — kolme aspekti kaudu: (1) “õrn” või “leebe”, sest ta vahendab eneses osadust Hüvega; (2) “valgus”, mis kiirgab ning valgustab teisi asju, sest ta lasseb headuses varjulolevat ilmuda vaimse või jumaliku valgusena ning annab sel viisil võimaluse tungida valguse põhjusesse — “kirkam ja armsam vaadata kui hommikutäht” (*Theol. Plat.* 1. 24; 108. 25);⁸ (3) “kõrgeimal määral armastustvääriv”, igatsuse ja *eros*’e eesmärk, mis — just hüve põhjal, mis avaldub ilusas ja ilusana — põhjustab Ühest tekkinu tagasipöördumise või tagasimineku. Neis kolmes aspektis kordab ilus omal viisil püsimise, edasimineku ja tagasipöördumise põhilist seadust, mis paneb kõik liikuma ja määrab kõik — see on vaimne ring, mille viivad täide *eros* ja jumaliku laiali jaotumine ilusasse.⁹

Eros’e ühendav ja tagasiviiv vägi jumalikus ja kosmilises sfääris on samal ajal põhjuseks, miks *eros* võib toimida *inimlikus* mõtlemise ja teotsemise sfääris (*In Alc.* 55. 15; 32. 9j). Selles valdkonnas tuleb *eros*’t mõista kui dialektilise ülesmineku ja lätetega samastumise elementi, mis alustab, paneb liikuma ja viib täide. Sellest “jumalikust” *eros*’est — s.o *eros*’est, mis on suu-

ühenduses “lootusega” ekstaasi eeltingimus (1. 212. 21jj, eriti 23, Diehl). See läheb tagasi Porphyrioseni: *Kirjas Markellale* 24 nimetab Porphyrios inimese suhetes jumalaga nelja “elementi” — “usk, tõde, armastus, lootus”: “Me peame *uskuma*, et ainus pääsetee on tagasipöördumine jumala juurde, ja seda uskudes püüdma niivõrd kui võimalik *teada tõde* tema kohta, ja selle teadmiseni jõudnult *armastama* seda, mis on *teada*, ja armastades toitma hinge hea *lootusega* kogu me elu.”

⁸Jälg Aristotelese *Nikomachose eetikast* 1129 b 28j, kus peetakse silmas ‘õiglust’.

⁹Selle kohta vt 1. 24; 106. 5jj.

natud jumaliku poole — tuleb üldjoontes mõelda kui “juhtivast, head tegevast ja täiusesse viivast, kui intellekti põhjusest ja kui intellektile vastava elu põhjusest” (*In Alc.* 61. 3–5). Sel viisil on *eros* filosoofi põhihäälestus, mis juhib tõe otsimist ja viib selle täide “ustavas pühendumises”. *Eros* ühendab dialektilise ja maieutilise teadmise, muutes meelelisele pühendatud ebakriitilise eksistentsi filosoofiliseks eksistentsiks, ja küsides Sokratese viisil, tehes vaataja võimeliseks tõe ära tundma (*In Alc.* 28. 7jj). Kus iganes ebaerootiline ja seetõttu ebafilosoofiline eksistents “algse ilu unustusele ja teadmatusesele” tugineb (*In Alc.* 48. 9), seal pöördub *eros*’e poolt liikuma pandud filosoofia ümber ja läheb näiliselt ilusa juurest tagasi jumaliku *ilu* enda juurde, mis on teiselpool olemist (*In Alc.* 30. 15; 29. 16; 33. 6; 37. 11; 52. 12). Et *eros* loob “ühenduse jumaliku iluga” ja võimaldab “omaks võtta” “kogu jumaliku” (*In Alc.* 29. 15; 52. 11j) ja et jumalik ühendab ilusat, tarka (tõelist) ja hüvet, siis ilmub *eros*, mille paneb liikuma ta algupära, kui liikumapanev jõud, mis viib tagasi ilu, tõe ja hüve jumalike läteteni üheskoos. Ilus ise kätkeb eneses ülesviivat väge ja seetõttu on ta liikumapanev jõud pöördumiseks ja tagasiteeks *eros*’e kaudu. Platonit korrates tuletab Proklos sõna *καλόν* verbist *καλεῖν* või *κελεῖν* “kutsuma” ja järeldeb, et sõnal peab olema objekt. Järelikult on ilusa võim “*kutsuda* enese juurde see, mis on ja mõtleb”, “*kütkestada*” ja “*hurmata*” (*In Alc.* 328. 12jj).¹⁰ Samas see, mis “kutsub” ja “hurtab”, viib mõtte eemale ilusast välimusest ning saab “vahendiks”, mis juhib ja viib ilusa avaldumised tagasi selle olemise ja olemuseni. Ehkki printsiipidena tuleb ilusat, hüvet ja õiglust vaadelda omavahel seotud individuaalsete substantsidena — nagu Plotinosele, on ka Proklosele Hüve kui puhta hüve allikas teispool ilusat selle aktuaalses tähenduses (*In Alc.* 320. 5j) —, on nad ometigi “ühendatud üksteisega kogu olemise keskmes, mis on hing.” Nad saavad üksteiseta eksisteerida niisama vähe kui olemine, elu ja mõtlemine; nad on võrdselt *üksteises*. Kui ilus on seetõttu sama, mida ihaldab *eros*; enamgi, kui armastusväärne on iha eesmärk; ja kui kõik ihaldatav on hüve, siis püüdleb *eros i l u s a s* Hüve poole (*In Alc.* 329. 23–25). Ilus avab tee Hüve *tõele*, mis on ta enda kiirguse põhjus. Ta “toob ilmsiks Hüve peidetud külje, laseb paista selle kaunidusel

¹⁰Vt ka *Theol. Plat.* 1. 24; 108. 7jj; Platon *Kratylos* 416 b 6jj.

ja toob salajase püüdluse Hüve poole omaenese valguse kätte” (*Theol. Plat.* 3. 18; 63. 25jj). Ilus on sel viisil ise valgus, milles ta laseb omaenese alusel või algupäral Hüve valgust paista. Et tõde on ilus ja ilu tuleb mõista kui *Hüve* kirkast eneseavaldust, võib ilust järelkult mõelda kui tõe valgusest või tõe kirkast eneseavaldusest. Kui hing “näeb ilmumas väljendamatut, rõõmustab ta ja imetleb seda, mis ilmub” (*Theol. Plat.* 3. 18; 64. 5j). Sel viisil juhib *eros* imetleva hinge eemale ebakindlast pelgast näivusest ilu lätete sätendavasse sfääri ning mõjutab hinge üle minema intellekti, omaenese ἔλλαμψις’esse, ‘kiirgusesse’. Proklos selgitab seda protsessi, kasutades müsteeriumidesse pühitsemise analoogiat:

Nii nagu kõige pühamates pühitsustes tõuseb pühitsetutes värin enne müsteeriumi vaatamängu, niisamuti vaimses maailmas paneb ilmuv ilu, mis eelneb Hüvega ühinemisele, vaatajad värisema ja pöörab hinge ning ilmutab eeskambrisse seismajäänule, kuidas Hüve on pühamus varjul. (Theol. Plat. 3. 18; 64. 6–12.)¹¹

Tõe otsinguil, mida juhib *eros*, areneb jumaliku ilu kogemisest *eros*’e läbi jumaliku tarkuse mõistmine, “mis on täis seda, mille intellekt tunneb ära kui oleva”. Et aga tarkus (tõde) on sama, mis hüveline, võib öelda, et *eros* kui liikumapanev element tõe otsinguil leiab asu jumalikus Hüves eneses kui tõe ja ilu kirkas põhjas. Hüve ilmub ainult seda laadi mõtlemisele, mis on tõusnud *eros*’e liikumisest välja “kindlale alusele” või mis lõpuks loovutab algpõhjuse Ühele, eitades ja ületades mõtlemist ennast (ἐπιδίδωσιν, αὐτήν, *Theol. Plat.* 1. 25; 111. 18). *Eros*, mis vahendab meelelist ja vaimset paljuse juurest Ühe poole ja ühendab ühte koondades, juhib intellektiks saanud hinge teisele poole iseennast ja ühendab hinge “algse ja varjuloleva iluga eluviisis, mis on intellektuaalsest mõtlemisest kõrgemal” (*In Alc.* 64. 14–17). Ühinemine ilusaga ja lõpuks Ühe enesega on ka Proklose jaoks mõtte liikumise eesmärk, mis püüab tagasi jõuda omaenda alguse juurde, mis pole enam mõtlemine. Proklose vaimsuse olemuslikku püüdlust võib parafraseerida ühe lausega tema *Parmenidese-kommentaari*st:

Ent see tõuseb haaramatu Ühe poole kõige kohal, olles sündinud sellesse suunda igatsusest ta loomuse järele, pööreldes ta ümber, tahtes emmata teda, ülima kirega soovides olla ta juures, ühinedes

¹¹Vt ka *In Alc.* 61. 7jj.

temaga niipalju kui võimalik ja puhastades kogu oma paljususe maha, nõnda et ta saaks täielikult üheks. (In Parm. 7. 44. 32–46. 3.)

Jumalikku või jumalat, ilu ja armastust tihedalt ühendava idee arengus oli oluline, et Pseudo-Dionysios Areopagita võttis idee põhijooned Prokloselt üle ja kohandas kristlikule Jumala armastuse kontseptsioonile. Uusplatooniline põhiskeem ülesminekust, armastusest ja ilusale pühendumisest püsib sealjuures põhimõtteliselt edasi.¹²

Dionysiosele on ilu ehk “ilu, mis on ilus teisel pool olemist” Jumala jaatav predikaat. Selline predikatsioon tähendab samasust hüvega. Universaalne põhjus laotub laiali ning kiirgab valguse, oma substantsis püsites. Sel viisil teeb ta loodu ilusaks ja tõmbab enese poole, “kutsudes enese poole” (*Jumala nimed* 4. 7 [PG 3, col. 701 c])¹³. Õieti võtab Proklos kasutusele mõiste *νοῦς προνοητικός* (“ettehaarav nous”, ettenägev *eros*, mis toimib “alapoole”), mille abil ta muudab filosoofiliseks mütoloogilise kujutluse, et jumalad armastavad omaenda loodut (armastus, mis armastatu “päästab”, “viib täiusele” ja “ühendab” (*In Alc.* 55. 10j))¹⁴; see jumalikust lähtuv liikumine jätkub inimese armastavas ja hoo-

¹²Nii *Jumala nimede* kui *Müstilise teoloogia* põhjal võib näidata, et on raske nõustuda E. v. Ivánkasi väitega, nagu toimuks just armastuse mõiste läbi, just “hinge põhja” ja Jumala “olemusliku samasuse” läbi, ja armastuse ekstaatilise mõju läbi hinges — mis juhib hinge vahetu kokkusulamiseni Jumalaga — “põhimõtteline ärapöörumine uusplatoonilisest mõtlemisest” (*Plato Christianus* [Einsiedeln: Johannes Verlag, 1964] 283). Esiteks, hinge põhja ja Jumala “olemuslik samasus” ei ole Dionysosel “antud”, vaid on parimal juhul *saavutatav ekstaasis*; ja teiseks, Dionysiosel on säilinud tee mõiste: üleminek *ἀγνωσία* juurde eeldab tõusu refleksioonis, mille ulatus ja intensiivsus on Plotinosel ja Proklosel piiratud. Vastavate mõistete kohta: *διαβαίνειν*, *ὑπερβαίνειν*, *κάθοδος* jaatades ja *ἀνοδος*, s.o. *ἐπανάβασις*, eitades (tee alla ja üles kui jaatuse ja eituse ring) vrd *Müstiline teoloogia* (PG 3, col. 1000 c; 1025 b) ja *Jumala nimed* 7. 3. Lisaks võimaldavad filosoofilised ja Piibli Jumala-predikaadid erinevat refleksiooni, mis *ekstaasi vahendab*.

¹³Sama etümoloogia kohta Proklosel vt *Theol. Plat.* 3. 8; 63. 2. 25.

¹⁴Silmas pidades *ἄφως προνοητικός*’i kontseptsiooni Proklosel, on raske põhjendada püüet Dionysiosist ja Proklost selles suhtes vastan-

litsevas pöördumuses teise inimese poole (*In Alc.* 32. 16; 38. 14j; 41. 11; 45. 2jj). Siiski ei kanna Proklos jumalate pronoeetilist armastust dimensioonist *allpool* Ühte üle Ühe "olemusele" enesele, sest hoolimata sellest, et ta on põhjus, võiks tema sidumine tema toimega rikkuda ta absoluutse transtsendentsi. Olla "kõige eimiski" välistab ka absoluudi lihakssaamise. On tõesti nii, et Üks kui *ἀγαθόν* (hea) jaotab kadeduseta oma küllasust, aga seda ei käsitata aktiivse armastusena. Dionysiosele seevastu, kes tugineb kristlikule tõekspidamisele, et Jumal ise on armastus (1 Jh 4, 8. 16), on sellel Jumala põhitunnusel keskne tähendus. Ehkki võib õigustatult väita, et Uuest Testamendist lähtuv kristlik teoloogia kasutas Jumala armastuse kohta eeskätt mõistet *ἀγάπη*, astub Dionysios *ἔρως*'e-mõiste sama sisu kaitseks välja, tegelikult isegi eelistab *ἀγάπη*'le, ning seejärel kasutab neid sõnu sünonüümidenä (*Jumalikud nimed* 4. 11 [PG 3, cols. 708 c jj]; 4. 12 [PG 3, col. 709 b; 4.14 [PG 3, col. 712 c]). "Jumalik armastus" (*ἀγάπη* või *ἔρως*) tähendab eranditult Jumala enda aktiivsust — "kõige põhjusena armastab ta kõike tema headuse üliküllasuse tõttu" (*Jumalikud nimed* 4. 10 (PG 3, col. 708 a)). Tema armastus on olemuslikult "ekstaatiline" (*Jumalikud nimed* 4. 13 [PG 3, col. 712 a]),¹⁵ selles või selle kaudu väljub ta enesest, luues ja "kandes hoolt"; selles ta armastab, mida on loonud, ning juhib iseendani tagasi kütkestava ilu läbi. *εἶος ἔρως* on algus nii kirka protsessiooni "igavesele ringile" (*Jumalikud nimed* 4. 14 [PG 3, col. 712 d]), mis seab ja kannab seda, mis on ilus; kui ka *armastavale tagasipöördumisele*. Ekstaatiliselt jumalikule *eros*'ele vastab inimliku armastuse *ἐκστασις* Jumala poole, mis jätab kõrvale iseenda ning pühendub ternale; Dionysiose jaoks ilmneb see paradigmaatilisel Pauluse väljenduses: "Ma elan, ent enam mitte mina, vaid Kristus elab minu sees" (Ga 2, 20) (*Jumala nimed* 4. 13 [PG 3, col. 712 a]).

dada (C. de Vogel, "Amor quo caelum regitur," *Vivarium*, 1 [1963], 16, 29jj). Loomulikult ei puuduta selle mõiste ülekandmine Jumalale enesele Dionysiose erinevust Proklosest.

¹⁵Vrd selle kohta W. Beierwaltes, "Marginalien zu Eriugenas 'Platonismus'," *Platonismus und Christentum: Festschrift für H. Dörrie, Jahrbuch für Antike und Christentum*, Suppl. vol. 10 (Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1983), 71jj.

Peeter Allik. KOLM LÕVI
(1991)

IGAVIKU AJALUGU

Jorge Luis Borges

Tõlkinud Maarja Kaplinski

I

Katkendis *Enneaadidest*, kus püütakse tõstatada küsimust aja olemusest ja seda defineerida, on öeldud, et kõigepealt tuleb selgusele jõuda, mis on igavik — aja mudel ning arhetüüp, nagu üldiselt teada. See resoluutne väide, seda tõsisemalt võetav, mida rohkem usume tema siirusesse, näib hävitavat kogu lootuse, et võiksime mõista meest, kes ta kirja on pannud. Meie jaoks on aeg probleem, ränk ja nõudlik, kõigist metafüüsika probleemidest vahest kõige elulisem; igavik aga on meie jaoks kas mäng või väljakurnatud lootus. Platoni *Timaiosest* loeme, et aeg on igaviku liikuv mudel; ja see on kõigest kokkulepe, mis ei suuda kõigutada kellegi veendumust, et igavik on ajaainesest koosnev kujund. Selle kujundi, selle inimlikest tõlgenduserinevustest koormatud kohmaka sõna ajaloo üle tahaksingi arutleda.

Plotinose meetodit tagurpidi pöörates (mis on ainuke viis teda kasutada) meenutan alustuseks, millisesse hämarusse on mähitud aeg: metafüüsiline, looduslik saladus, mis peab käima igaviku eel, mis on inimeste tütar. Üks osa sellest hämarusest, mitte kõige keerulisem, aga mitte ka kõige ilutum, on see, mis ei lase meil täpselt kindlaks määrata aja suunda. Üldiselt arvatakse küll, et ta voolab minevikust tuleviku poole, aga pole nii väga loogikavastane ka vastupidine arvamus, mida hispaania luules esindavad Miguel de Unamuno värsired:

Historia de la eternidad. — Jorge Luis Borges. *Páginas escogidas*. Ciudad de la Habana: Casa de las Américas, 1988, p. 130–150.

Lucretiuse, Plotinose ja Augustinuse tsitaatide tõlked hispaania keelest on üle vaadanud Jaan Unt originaaltekstide põhjal. *Toim.*

*Tundide jõgi voolab läbi öö,
tärgates lättest: igavesest homsest...¹*

Mõlemad võimalused on võrdselt tõenäolised — ja võrdselt kontrollimatud. Bradley eitab mõlemat ja esitab oma isikliku hüpoteesi: tuleb välistada tulevik, mis pole muud kui meie lootusel rajanev konstruktsioon, ja taandada “praeguse” mõiste minevikus lõhustuva käesoleva hetke agooniale. Sellisele tagasikäigule ajas on harilikult iseloomulik kahanemine või elutus, nõnda et igasugune intensiivsus näib meile tulevikku kuuluvana... Bradley eitab tulevikku; üks India filosoofiline koolkond eitab olevikku, pidades seda haaramatuks. *Apelsin on oksalt kukkumas, või siis on ta juba maas*, väidavad need kummalised lihtsustajad. *Keegi ei näe teda kukkumas.*

Aeg seab meie ette veel muidki raskusi. Üks neist, võib-olla kõige suurem, üleüldise matemaatilise aja ja iga inimese individuaalse aja sünkroniseerimine, kerkis teravalt üles hiljutise relativistide mässu ajal, ja kõik mäletavad seda — või siis mäletavad, et on seda veel õige hiljuti mäletanud. (Mina võtan, veidi moonutatades, asja olemuse kokku nii: kui aega tajutakse vaimse protsessina, siis kuidas võivad seda korraga läbi teha tuhanded inimesed, isegi kaks inimest?) Teine raskus on see, millele osutasid eleaadid, et välistada liikumist. See argument võiks mahtuda järgmistesse sõnadesse: *On võimatu, et kaheksakümne aasta jooksul mööduks neljateistkümne minuti pikkune ajalõik, sest enne peab mööduma seitse minutit, ja enne seitset minutit kolm ja pool, ja enne kolme ja poolt üks ja kolmveerand, ja nii lõpmatuseni, nõnda et neliteist minutit ei saa kunagi täis.* Russell lükkab selle argumendi ümber, väites, et lõpmatud arvud, mis tulevad ette üks kord, definitsioonina, mitte lõpmatu numbrite üleslugemise “lõpp-punktina”, on midagi reaalselt, isegi vulgaarset. Need Russelli anomaalsed arvud on heaks sissejuhatuseks igavikku, mis samuti ei lase ennast defineerida üksikute osade üleslugemise kaudu.

Ükski nendest igavikest, mida inimesed on püüdnud visanda — ei nominalistide ega Irenaeuse ega Platoni oma —, pole

¹Skolastiline kontseptsioon ajast kui võimalikkuse üleminekust tege-
likkuseks, on sellele ideele lähedane. Vrd Whiteheadi igaveste ob-
jektidega, mis moodustavad “võimaluse kuningriigi”, ja kuuluvad aja
sisse.

mehaaniline lisandus minevikule, olevikule ega tulevikule. Asi on lihtsam ja imelisem: nad kõik kulgevad üheaegselt. Igapäevakeel ja see hämmastav sõnaraamat, *dont chaque édition fait regretter la précédente*,² ei paista seda tähele panevat, aga nõnda kujutlesid seda metafüüsikud. *Hing märkab kõike üksteise järel*, loen *Eneaadide* viiendast raamatust — *praegu Sokratest ja seejärel hobust. Alati on üks asi, mida märgatakse, ja tuhandeid, mis lähevad kaduma. Aga Jumalik Tarkus haarab kõike korraga. Minevik on tema jaoks olevikus, samuti nagu tulevik. Miski ei möödu siin maailmas, kus kõik jääb püsima rahulikuna oma õnneseisundis.*

Järgnevalt räägin sellest igavikust, millest on võrsunud kõik järgnevad. Tõsi, Platon ei juhata seda sisse — eraldi raamatus räägib ta “vanadest pühadest filosoofidest”, kes olid enne teda. Deussen võrdleb teda päikeseloojangu kirgliku valgusega, mis kõik lõpetab. Tema raamatutesse on koondatud kõik kreeka igavikukontseptsioonid, kas ärapõlatutena või siis traagilisel kombel ilustustega täiendatutena. Sellepärast teengi Platonist juttu enne Irenaeust, kes paneb aluse teisele igavikule: sellele, mida kroonib kolm erinevat, kuid lahutamatu isikut.

Plotinos ütleb varjamatu innuga: *Taevas on iga mõistetav asi samuti taevas, ja seal on ka maa taevas, samuti nagu loomad, taimed, mehed ja meri. Vaatepilt, mida nad näevad, on maailm, mida ei ole loodud. Igaüks näeb teistes iseenda peegeldust. Selles kuningriigis pole midagi, mis poleks läbipaistev. Miski pole läbitungimatu, miski pole läbipaistmatu, ja valgus kohtub valgusega. Kõik on kõikjal, ja kõik on kõik. Iga asi on kõik asjad. Päike on kõik tähed, ja iga täht on kõik tähed ja päike. Keegi ei käi seal ringi nagu võõral maal. See üksmeelne universum, see sarnastumise ja vahetumise apoteoos ei ole veel igavik; see on lähedal asuv taevas, mis pole arvust ega ruumist veel päriselt üle kasvanud. Igaviku vaatlemisele, universaalsete vormide maailma kutsub järgnev lõik viiendast raamatust: *Inimesed, keda hämmastab see maailm — tema suurus, tema ilu, tema korrapärane ja pidev liikumine, nähtavad või nähtamatud jumalad, kes seal liiguvad, deemonid, puud ja loomad — tõstku oma mõtted selle**

²Pr. k mille iga väljaanne sunnib eelmise pärast kahetsust tundma.
Tlk.

Tõeluse poole, mille koopia on kõik. Siin näevad nad asju neile arusaadaval kujul, asju, millele antud aeg ei ole piiratud, vaid mis on igavesed, ja näevad ka nende ülema, puhast mõistust ja mõõtmatu tarkust, ja Kronose tõelist vanust, kelle nimi on Täius. Temas on kõik surematu. Iga intellekt, iga jumal ja iga hing. Tema jaoks on kõik kohad siinsamas, kuhu peaks ta minema? Ta on õnnelik, milleks talle vaheldumine ja muutused? Algul ei tundnud ta sellisest seisundist puudust ja saavutas selle alles hiljem. Ühesainsas igavikus kuulub kõik talle: igavikus, mida aeg hinge ümber tiireldes jäljendab, alati minevikku reetes, alati tulevikku ihaldades.

Korduvad mitmuslikkuse allakriipsutused toodud katkendis võivad meid eksitusse viia. Ideaalne universum, kuhu Plotinos meid kutsub, püüdleb pigem täiuse kui mitmekesisuse poole; see on kindlapiiriline register, mis ei talu kordusi ega pleonasme. See on Platoni arhetüüpide liikumatu ja jube muuseum. Ma ei tea, kas surelikud silmad (peale nägemusliku intuitsiooni või košmaaride) on midagi sarnast näinud, või kas ammu elanud kreeklane, kes selle ideega välja tuli, on kunagi püüdnud midagi sellist kujutleda, aga mina tajun siin midagi muuseumilikku: vaikset, koletislikku ja klassifitseeritut... See on isiklikku laadi kujutus, millest lugeja võib mööda minna: millest ta aga ei peaks mööda minema, on mingi üldine ettekujutus neist Platoni arhetüüpidest või algpõhjustest või ideedest, mis igavikku asustavad ja millest ta koosneb.

Siinkohal ei saa laskuda pikka diskussiooni Platoni süsteemi üle, küll aga võime endale lubada mõningaid ettevalmistavat laadi viiteid. Meie jaoks on asjade kõrgeim ja kindel reaalsus materia — tiirlevad elektronid, mis aatomite üksilduses valgusaastate pikkusi vahemaid läbivad, — nende jaoks, kes suudavad "platoniseerida", liik ja vorm. *Enneadide* kolmandast raamatust loeme, et materia on ebareaalne: ta on midagi tühjalt ja õõnsalt passiivset, mis võtab üldisedujud vastu samamoodi, nagu peegel nad vastu võtaks; nad panevad ta liikuma ja täidavad ta, kuid ei muuda teda. Tema täius on just nimelt peegli täius, mis näib olevat täis, aga on tühi; ta on viirastus, mis isegi ei kao, sest ta ei suuda isegi mitte kaduda. Kõige olulisem on vormid. Nende kohta ütles Plotinost korrates Pedro Malón de Chaide palju hiljem: *Jumal teeb nii, nagu teeksite teie, kui teil oleks kullast pitser, mille ühele*

küljele oleks graveeritud lõvi, teisele hobune, kolmandale kotkas ja nõnda edasi; ja siis vajutaksite ühe vahatüki sisse lõvi, teise sisse kotka, kolmanda sisse hobuse; on selge, et kõik see, mis on vaha sees, on ka kulla peal, ja te ei saa vaha sisse vajutada muud kui seda, mis on kulla sisse graveeritud. Aga siin on üks erinevus, nimelt et kujutis vaha sees on vahast ja väheväärtuslik; aga kujutis kulla sees on kuld, ja see on hinnaline. Loodu head omadused on piiratud ja vääritud: Jumala omadused on kullast, nad on Jumal ise. Siit võime järeldada, et materia on eimiski.³

Peame seda kriteeriumi ebaõnnestunuks ja isegi kujuteldamatuks, ometi kasutame seda pidevalt. Peatükk Schopenhaueri raamatust ei ole paber Leipzigi töökodadest, ega trükikiri ega gooti kirja peened kontuurid ega isegi mitte meie arvamus temast. Miriam Hopkins koosneb Miriam Hopkinsist, mitte lämmastikulistest või mineraalsetest algainetest, süsivesikutest, alkaloididest ja rasvadest, mis moodustavad selle Hollywoodi hapra hõbekummituse või käegakatsutava olendi maise substantsi. Need heast tahtest kantud illustratsioonid võivad Platoni teesi meile sallitavaks teha. Formuleeriksime selle nii: *Indiviidid ja asjad eksisteerivad niivõrd, kui nad on osa sellest liigist, kuhu nad kuuluvad, mis on nende permanentne reaalsus*. Püüan leida parema näite: selleks võiks olla lind. Harjumus parvedesse koguneda, väiksus, väline sarnasus, iidne seos kahe pimedaga, sellega, millega päev algab, ja sellega, millega ta lõpeb, asjaolu, et meie kõrvad märkavad neid sagedamini kui silmad — see kõik lubab meil tunnistada, et liik on peamine ja üksikindiviidi tähtsus peaaegu null. Keats ei eksi, kui ta mõtleb, et ööbik, keda ta võlutult kuulab, on seesama, keda kuulis Rutt Petlemma nisupõldudel Juudamaal; Stevenson räägib ühest linnust, kes jätab seljataha sajandid: *ööbik, ajahävitaja*. Schopenhauer, kirglik ja sädelev Schopenhauer, annab sellele seletuse: *loomad elavad puhtfüüsiliselt, siin ja praegu, nad ei tea midagi surmast ega mälestustest*. Naeratades lisab ta: *Kes kuuleb mind väitmas, et hall kass, kes praegu õuel mängib, on seesama, kes mängis ja vallatles seal viiesaja aasta eest, võib*

³Elav, Ärkamise Poeg, too Abubeker Abentofaili romaani kujuteldamatu metafüüsiline Robinson, keeldub söömast puuvilju ja kalu, mida tema saarel on ülikülluses, kartes, et mõni liik võib kaduda ja maailm tema süü läbi vaesemaks jääda.

minust mõelda, mida soovib, aga tõeline hullus on kujutleda, et see kass tollest teisest millegi põhimõttelise poolest erineb. Ja edasi: Lõvide saatus ja elu eeldab Lõvisust, mis ajas vaadelduna on üks surematu lõvi, kes jääb püsima üksikindiviidide lõppematu üksteisega asendumise kaudu, kelle sünd ja surm moodustavad selle surematu olendi elurütmi. Ja ülevalpool: Aeg enne minu sündi oli lõpmatult pikk, aga mis mina siis olin? Metafüüsika seisukohalt võiksin vastata: Mina olen alati mina olnud; see tähendab, et kõik, kes selle aja jooksul on õelnud mina, pole midagi muud kui mina.

Arvan, et mu lugeja võib seda igavest Lõvisust tunnistada, tundes majesteetlikku kergendust mõtte juures sellest ühestain-sast, ajapeeglis paljundatud lõvist. Ideele igavesest Inimsusest ma nii suuri lootusi ei pane: ma tean, et meie "mina" lükkab selle tagasi ja eelistab anda ta kartmatult võõraste "minade" kanda. Halb märk: Platon pakub meile hoopis suuremaid mõttepingutusi nõudvaid universaalvorme. Näiteks Laudsus, või Tajutav Laud, mis on taevas; neljajalgne arhetüüp, mida kõik maailma mõõb-litiserid unelemisse ja frustratsiooni määratutena püüavad järele aimata. (Päriselt kõrvale heita ma teda siiski ei saa: ilma ideaalse lauata poleks me jõudnud konkreetse lauani.) Näiteks Kolmnurk-sus: auväärne kolmekülgne hulknurk, mis ei asu ruumis ja mis ei soovi alanduda võrdkülgseks või ebasümmeetriliseks. (Ka seda ei põlga ma ära: see kuulub geomeetria aabitsatõdede hulka. Näi-teks: Vajadus, Põhjus, Edasilükkamine, Suhe, Kaalutus, Suurus, Kord, Aeglus, Asukoht, Teadasaamine, Korraus. Nendest mõt-lemismõnudest, millest on kujunenud vormid, ei oska ma enam midagi arvata; usun, et ühegi inimese vaist ei küüni nendeni, kui just surm, palavik või hullus talle appi ei tule. Unustasin tei-se arhetüübi, mis neid kõiki sisaldab ja ülendab: igaviku, mille tükkideks raiutud koopia on aeg.

Ma ei tea, kas mu lugeja vajab argumente, et kaotada usk Plato-ni õpetusse. Võin talle pakkuda mitut: esiteks, üldise ja abstraktse meelevaldset ühendamist, mis arhetüüpse maailma kaasavarana *sans gène* koos eksisteerivad; teiseks väljamõttele reserveeritust selle suhtes, mis puudutab asjade viisi universaalvormides osale-da; kolmandaks, oletust, et needsamad steriilsed arhetüübid kan-natavad segiminemise ja varieeruvuse all. Nad ei ole lahendamata: nad on sama käsitatavad nagu ajalikud olevused. Olendite

näo järgi kokku klopsitud, kordavad nad neidsamu anomaaliaid, millest nad püüavad vabaneda. Näiteks Lõvisus, kuidas peaks ta läbi saama ilma Suursugususe, Punasuse, Lakastatuse ja Käpalisuse? Sellele küsimusele ei ole vastust, ega saagi olla: ärgem pidagem terminit *lõvisus* millekski eriliselt üllamaks, kui on seesama sõna ilma sufiksita.⁴ Tulen tagasi Plotinose igaviku juurde. *Enneaadide* viiendas raamatus on väga üldsõnaline loetelu osadest, millest ta koosneb. Seal on Õiglus, samuti Arvud (kuni missuguseni?) ja Voorused ja Teod ja Liikumine, ei ole aga vigu ega ülekohtu, mateeria haigusi, mis on rikkunud Vormi. Seal on ka Muusika, mitte kui meloodia, vaid kui Harmoonia ja Rütm. Patoloogial ja põllumajandusel ei ole arhetüüpe, sest neid ei saa täpsustada. Välja jäävad ka omandus, strateegia, retoorika ja valitsuskunst — kuigi tol ajal peetakse kuigivõrd võimalikuks tuletada neid Ilust ja Arvust. Ei ole indiviide, algkuju ei ole Sokratesel ega isegi mitte Kõrgestisündinud Inimesel või Keisril; on lihtsalt Inimene. Küll on siin loetletud kõik geomeetrilised kujundid. Värvidest on ära toodud ainult põhivärvid: selles igavikus ei ole Tuhkhalli ega Purpurpunast ega Rohelist. Tõusvas järjekor-

⁴Ma ei tahaks platonismiga hüvasti jätta (nii jääne, kui ta tundubki), jagamata lugejaga oma tähelepanekut, lootuses et seda edasi arendatakse ja sellele kinnitust leitakse: *Üldine võib olla intensiivsem kui konkreetne*. Illustreerivatest näidetest pole puudust. Kui poisipõlves oma koduprovintsi põhjaosas suvitasin, huvitasid mind väga ümar tasandik ja mehed, kes köögis matet jõid, aga kui ma veel teada sain, et seda ümarat tasandikku kutsutakse pampaks ja neid mehi gautšodeks, olin rõõmust pöörane. Seesama juhtub ka sellega, kes armub, tänu tema elavale kujutlusvõimele. Üldine (korduv nimi, tüüp, asukohamaa, imeline saatus, mis oma armumise objektile omistatakse) valitseb individuaalse üle, *mida sallitakse, tänu eespool mainitule*. Äärmuslik näide kuulu järgi armujatest on väga levinud pärsia ja araabia kirjanduses. 1001 öö üks traditsioonilisi teemasid on, kuidas kuulatakse kirjeldust kuningannast, kelle juus on must nagu armsamast lahusoleku või pagenduse öö, aga nagu särav nagu päev täis rõõme, rinnad nagu elevandiluust kerad, millelt kuu võiks hiilgust laenata, kelle kõnnak paneb antiloobid häbi tundma ja ajab pajud meeletehetele, tugevad puusad lasevad vaevu jalul püsida, sääred on peened nagu odaotsad — ja armutaksegi temasse, leides hingerahu või ka surma. Lugege lugu Badrbasimist, Sahrimani pojast, või lugu Ibrahimist ja Yamilast.

ras on siin kõige vanemateks arhetüüpideks: Erinevus, Samasus, Liikumine, Liikumatus ja Olemine.

Uurisime igavikku, mis on vaesem kui maailm. Meil jääb veel vaadelda, kuidas on selle vastu võtnud meie kirik, andes tema hoolde varanduse, mis on suurem aastatega kaduvast.

II

Parim dokument esimese igaviku kohta on *Enneaadide* viies raamat; teise ehk kristliku kohta on see püha Augustinuse *Pihtimuste* üheteistkümnes raamat. Esimest on võimatu kujutleda väljaspool Platoni teesi; teist — väljaspool Kolmainsuse professionaalset saladust ning predestinatsiooni ja reprobatsiooni ümber tekkinud diskussioone. Viiskümmend fooliolehekülge ei suudaks seda teemat ammendada; loodan, et need kaks või kolm oktaavformaadis ei tundu ülearustena.

Võib kinnitada, kusjuures jääb piisavalt suur eksimisvõimalus, et "meie" igavikule pandi alus mõni aasta pärast seda, kui kroonilised seedehäired olid Marcus Aureliuse hauda viinud, ja et koht, kus see pead pöörutama panev korraldus anti, oli Fourvière'i mägi, vanema nimega *Forum vetus*, meie ajal kuulus köisraudtee ja basiilika poolest. Vaatamata mehe autoriteedile, kes selle korralduse tegi — selleks oli piiskop Irenaeus —, oli see pealesunnitud igavik midagi palju enam kui lihtsalt preesterlik parament⁵ või kiriklik luksus: see oli otsus ja relv. Sõna on sündinud Isast, Püha Vaim lähtub Isast ja Sõnast, gnostikud tavatsesid neist kahest väieldamatust operatsioonist järeldada, et Isa oli enne Sõna ja nad mõlemad enne Vaimu. See järeldus lõhkus Kolmainsuse ühtsuse. Irenaeus selgitas, et see topeltprotsess — Poja loomine Isa poolt ja Püha Vaimu lähtumine neist mõlemast — ei sündinud ajas, vaid et see kätkeb endas ühtaegu nii minevikku, olevikku kui ka tulevikku. See seletus jäi peale ja nüüd on see dogma. Nii kuulutati välja igavik, mida sinnamaani mõne põlu alla sattunud Platoni teksti varjus vaevalt tunnistanud oli. Issanda kolme hüpostaasi õige ühendamise ja eraldamise probleemikspidamine tundub tänapäeval võimatu, ja see tähtsusetus näib vastust rüve-

⁵Roomakatoliku kirikus missariided, altari ja karika katted; laiemas mõttes igasugused kirikliku kunstkäsitöö tooted. *Tlk*

tavat; aga pole põhjust kahelda lahenduse olulisuses, olgu selleks või see, et lootus sellest toitu saaks: *Aeternitas est merum hodie, est immediata et lucida fruitio rerum infinitarum.*⁶ Ka pole põhjust kahelda Kolmainsuse tähtsuses emotsioonide ja vaidluskunsti seisukohast.

Nüüdsel ajal peavad ilmikkatoliiklased teda lõpmatult täiuslikuks, aga ka lõpmatult igavaks sõpruskonnaks; liberaalid, teoloogia Kerberosed, ebausuks, mis Vabariigi suurte edusammude käigus kindlasti kaotatakse. Loomulikult ulatub Kolmainsus neist vormelitest kaugele väljapoole. Esimesel hetkel tundub see kujutus mingist isast, pojast ja vaimust, kes on koondunud üheks organismiks, intellektuaalse teratoloogia juhtumina, deformatsioonina, mis võis sündida ainult soerdlikust jubedusest. Põrgu on ainult füüsiline vägivald, kuid kolm lahutamatu isikut tähendavad intellektuaalset jubedust, oma ilus ahistavat igavikku kõverpeeglis. Dante tahtis neid tähistada kujundiga, mis koosnes üksteise peale asetatud erivärvilistest läbipaistvatest ringidest; Donne uhkete, lahutamatult üksteisesse põimunud madudega. *Toto coruscet Trinitas mysterio*, kirjutas püha Paulinus, *Kolmainsus kiirgab oma täielikus salapäras.*

Lahutatuna lunastuse ideest, peab ühes isikus kolme eraldamine tunduma meelevaldsena. Kui vaadelda seda usulise vajadusena, siis tema põhjanev müsteerium küll ei kao, kuid minetab oma eesmärgi ja mõttekuse. Me mõistame, et Kolmainsusest või vähemalt Kaksainsusest lahtiütlemine tähendaks, et meie palvete igavese, surematu kuuldavõtja asemel saaks Jeesusest Issanda juhuslik saadik, ajaloosündmus. Kui Poeg pole ühtlasi ka igavene, siis pole seda ka ohver, mille ta tõi, alandudes saama inimeseks ja surema ristisurma. *Lõpmatusse hukatusse sattunud hinge võis päästa ainult lõpmatu täius*, on rõhutanud Jeremias Taylor. See on õigustuseks dogmale, kuigi kujutlused Poja loomisest Isa poolt ja Püha Vaimu lähtumisest neist mõlemast vihjavad siiski järjestatusele, rääkimata nende laiduväärsest tühimetafoorsusest. Tahtes neid eristada, leiab teoloogia, et segadust ei saa tekkida, sest ühe akti tulemus on Poeg, teise oma Vaim. Poja igavene loomine ja Vaimu igavene lähtumine on Irenaeuse suursugune otsustus, ajatu

⁶Lad. k Igavik on tänane vein, on piiritute asjade loomulik ja selge nautimine. *Tlk.*

akti, moonutatud *Zeitloses Zeitwort*⁷ leiutamine, mida me võime kas endast ära tõugata või seda austada, kuid mitte selle üle arutleda. Nii tahtis Irenaeus seda monstrumit päästa, ja see tal ka õnnestus. Me teame, et ta ei sallinud filosoofe; võimalus kasutada üht nende relvadest ja see nende vastu pöörata pidi pakkuma talle sõjakat rõõmu.

Kristlase jaoks langeb aja esimene sekund kokku Loomise esimese sekundiga — see säästab meile vaatepildi (mille Valéry hiljuti rekonstrueeris) Jumalast, kes “varasema igaviku” tühjuses ringi hõljudes sajandeid ja sajandeid surnuks lööb. Manuel Swedenborg (*Vera christiana religio*, 1771) nägi ühes vaimumaaailma nurgas viirastuslikku kuju: *Kõik need, kes arutlevad mõttetult ja viljatult, mis olukorras oli Issand enne maailma loomist*, usuvad, et ta hävitab nad. Sellest ajast peale, kui Irenaeus ta välja kuulutas, hakkas kristlik igavik erinema Aleksandria omast. Omaette maailma asemel sai temast üks üheksateistkümnest jumaliku mõistuse atribuudist. Rahvaliku vagaduse kätte üle antud, sattusid arhetüübid jumalateks või ingliteks saamise ohtu; järelikult ei eitatud nende reaalsust — mis oli ikka suurem kui lihtsalt loodud asjade oma —, aga nad taandasid loova Sõna igavesteks mõteteks. Selle *universalialia ante res*-kontseptsioonini jõuab Albertus Magnus; ta peab arhetüüpe igavesteks ja loodud asjadele eelnevateks, aga ainult sisenduste või vormide kujul. Ta hoiab neid väga hoolikalt lahus universaalidest *in rebus*, mis on needsamad jumalikul ideed, juba mitmesugusel viisil ajas paika pandud, ja eriti universaalidest *post res*, mis on needsamad ideed, taasavastatud induktiivse mõtlemise poolt. Ajalikud mõtted erinevad jumalikest selle poolest, et neis ei ole loovat jõudu, ent ka ainult selle poolest; kahtlus, et Jumala kategooriad ei pruugi ladina keele omadega päriselt kok-

⁷Arusaam, et inimeste ja Jumala aeg ei ole üks ja sama, ilmneb muhameedlikus pärimuses *miraj*'i tsüklist. Me teame, et hiilgav mära Alburak viis prohveti seitsmendasse taevasse, et ta vestles igaühes neist patriarhide ja inglitega, kes seal elasid, et ta läbis Jumala ühtsuse ja tundis külma, millest tal peaaegu süda pidi seisma jääma, kui Issanda käsi teda õla pihta lõi. Maa pealt õhku tõustes ajas Alburak oma kabjaga ümber kannu; tagasi jõudes tõstis Prohvet ta üles, ja tilkagi ei olnud maha voolanud. *Aut. Zeitloses Zeitwort* sks. k 'ajatu verb' (sõnasõnaliselt: 'aegsõna'). *Tlk.*

ku langeda, ei mahtunud skolastikutele lihtsalt pähe... Aga ma märkan, et olen ette rutanud.

Teoloogiaõpikud ei tegele igavikuga kuigi innukalt. Nad piirduvad mainimisega, et see on kõigi aja murdosade üheaegne ja täielik tunnetamine, ja heebreakeelse Piibli vaevamisega, et leida sealt kinnitust oma petlikele väidetele, millest näib järelduvat, et Püha Vaim on öelnud seda kohmakalt, mida kommentaator ütleb hästi. Seda kavatsedes tavatsevad nad lehvitada selle mõttetraga, mis näitab väärikat põlgust või lihtsalt ütleja kõrget iga: *Issanda ees on üks päev kui tuhat aastat ja tuhat aastat kui üks päev*, või nende ülevate sõnadega, mida kuulis Mooses ja mis sisaldavad Jumala nime: "Ma olen see, kes ma olen," või nendega, mida kuulis evangelist Johannes Patmosel, enne ja pärast seda, kui ta oli näinud kristallmerd, sarlakpunast elukat ja linde, kes söid meresõitjate liha: "Mina olen A ja O, algus ja ots." Nad tavatsevad korrata ka seda Boethiuse definitsiooni (milleni ta jõudis vanglas, võimalik, et viimasel õhtul enne seda, kui mõök ta elu lõpetas): *Aeternitas est interminabilis vitae tota et perfecta possessio*,⁸ ja — mis meeldib mulle kõige enam Hans Larsen Martenseni peaaegu et himura parafrasina: *Aeternitas est merum bodie, est immediata et lucida fruitio rerum infinitarum*. See kõik näib aga mööda vaatavat ingli hämarast vandest, kes seisis korraga mere ja maa peal (Ilm 10, 6) ning vandus selle nimel, kes elab igavest ajast igavesti, kes on loonud taeva ja mis seal on ning maa ja mis seal on ning mere ja mis seal on, et aeg lakkab olemast. On ilmne, et selles salmis tähendab aeg viivitust.

Igavikust sai Jumala piiritu tarkuse atribuut ja on hästi teada, et paljud teoloogide põlvkonnad on pead murdnud selle kallal, milline ta võiks olla ja millega sarnaneda. Pole olnud vägevamat stiimulit selleks kui vaidlused predestinatsiooni üle *ab aeterno*. Nelisada aastat pärast Jeesuse ristisurma tekitas inglise munk Pelagius skandaali mõttega, et süütud, kes ristimata surevad, võivad auhiilgusse jõuda.⁹ Hippo piiskop Augustinus kummutas selle väite nõrdimusega, mida tema teoste väljaandjad jagavad. Ta

⁸Lad. k Igavik on täielik ja täiuslik osasaamine igavesest elust. *Tlk.*

⁹Jeesus Kristus oli öelnud: "Laske lapsukestel minu juurde tulla.;" muidugi süüdistadi Pelagiust selles, et ta püüab toppida ennast laste ja Jeesus Kristuse vahele, jättes nad niiviisi põrgu osaks. Nagu Athana-

näitas ära selle õpetuse ketserlikkuse, mis ei hoolinud õigetest ja märtritest; asjaolu, et see doktriin eitas, et juba Aadama läbi oleme kõik pattu teinud ja hukatuse pärinud, et kõige jõledamal kombel on selle õpetuse looja unustanud selle patu edasimineku isalt pojale lihaliku sigitamise läbi; samuti näitas Augustinus ära tema hoolimatuse Ristilöödu verehigi, üleloomuliku surmaheitluse ja viimse karjatuse vastu, tema lahtiütlemise Püha Vaimu salajastest armudest, tema tahtmise Issanda vabadust piirata. Ingliseel oli jätkunud jultumust mängu tuua õiglus; pühak — aina sensatsiooniline ja valmis kohut mõistma — möönab, et õigluse järgi oleme meie, inimesed, kõik ära teeninud halastamatu tulle-
saatmise, aga oma mõistetamatut suva mööda on Jumal tahtnud mõned meie seast päästa, või nagu ütles Calvin palju hiljem ja mitte ilma brutaalsuseta: “sest Ta tahtis” (*quia voluit*). Nende üle on ette otsustatud. Teoloogide silmakirjalikkus on reserveerinud sõna *predestinatsioon* kasutamiseks nende kohta, kes on määratud taevasse minema. Neid, kes on ette määratud tulle minema, ei saa olla: on küll tõsi, et ärapäolatud lähevad igavesse tulle, aga siis on asi selles, et nad on Issanda eest varjule jäänud, mitte selles, et Ta oleks midagi teinud, et neid endast ära tõugata... See abinõu muutis igavikukontseptsiooni uueks.

Maa peal oli elanud põlvkondi ja põlvkondi ebajumalakum-
mardajaid, kellel polnud mingit võimalust olnud Jumala sõna end-
dast ära tõugata või seda vastu võtta; kujutleda, et on võimalik ilma sellela lunastust saada, oli samasugune jultumus nagu eitada, et mõned vooruslikkuse poolest kuulsad mehed auhiilgusse pää-
sevad. (Zwingly deklareeris 1523. aastal, et tema loodab kohtuda taevas Heraklese, Theseuse, Sokratese, Aristidese, Aristotelese ja Senecaga.) Raskuse likvideeris Jumala üheksanda atribuudi (s.o kõikteadmise) laiendamine. Kuulutati, et see tähendab kõige teadmist, mitte ainult kõige tegeliku, vaid ka kõige võimaliku. Otsiti kirjakohta, mis lubaks sellist piiramatu täiendust, ja leiti kaks: esimene Kuningate raamatust, kus Issand ütleb Taavetile, et kui ta linnast ära ei lähe, siis annavad Kenlahi mehed ta ära; teine, linnade sajamise kirjakoht Matteuse evangeeliumis, *Häda sulle, Korasin! Häda sulle, Betsaida! Sest kui Tüüroses ja Siidonis olek-*

siuse nimi (Satanasius), võimaldas ka Pelagiuse oma sõnamängu; kõik ütlesid, et Pelagiust pidi olema mere (*pelagus*) täis kurjust.

sid sündinud need vägevad teod, mis teie juures on sündinud, küll nad oleksid siis ammugi, kotiriides ja tuhas meelt parandanud! Tänu sellele kahekordsele toetusele võis tingiv kõneviis igavikku astuda. Herakles on taevas koos Ulrich Zwingliga, sest Jumal teab, et ta oleks kirikukalendrist kinni pidanud, Lerna hüdra on all, pimeduses, sest tema ei oleks kindlasti ristimist vastu võtnud. Meie tajume tegelikke sündmusi ning kujutleme võimalikke (ja tulevase); Issanda juures ei kehti see eristus, mis kuulub teadmatus ja aja juurde. Tema igavik haarab korraga (*uno intelligendi actu*) niihästi kõik sündmused selles ääreni täidetud maailmas kui ka neid, mis toimuksid siis, kui kõige tühisemas nende seast midagi muutuks — ja võimatud samuti. Tema kombinatoorne ja täpne igavik on palju külluslikum kui universum.

Erinevalt Platoni igavikust, mille kõige suurem oht on maitsetus, riskib see sarnaneda *Odüsseia* viimaste lehekülgedega ja isegi neile eelneva peatükiga, mis moodustab endast pikka küsitelu. Augustinuse õilsad süümepiinad kaotasid selle sõnaohtruse. Vähemalt sõnades eitab tema õpetus hukkamõistmist; Issand hoolib äravalitustest ja vaatab hukkamõistetutest mööda. Ta teab kõike, kuid peab paremaks pühendada oma tähelepanu vooruslikele eludele. John Scotus Eriugena, Karl Paljaspea ülemõukondlane, muutis seda ideed suursugusel kombel. Ta jutlustas määramatust Jumalast, õpetas Platoni arhetüüpide vaimus, õpetas, et Jumal ei taju ei pattu ega kurjust üheski tema vormis, ja et kõik loodu jumalustub ning pöördub lõpuks tagasi algsesse ühtsusse Jumalaga (kaasa arvatud aeg ja kurat). *Divina bonitas consummabit malitiam, aeterna vita absorbebit mortem, beatitudo miseriam.*¹⁰ See ühtesulav tulevik (mis erinevalt Platoni igavikust sisaldab üksikuid saatusi, mis erinevalt ortodoksselt sisseseatud igavikust heidab endast ära igasuguse ebatäiuslikkuse ja viletsuse) mõisteti Valencia ja Langres'i kirikukogudel hukka. *De divisione naturae V* raamat, lahkavamusi põhjustanud teos, mis seda igavikku jutlustas, põles avalikul tuleriidal, mis oli kindel viis äratada bibliofiilide huvi ja võimaldada Eriugena raamatul meieni jõuda.

Universum vajab igavikku. Teoloogidele pole teadmata, et kui Issand pööraks oma palge kasvõi hetkeks ära mu paremalt käelt,

¹⁰Lad. k Jumalik headus hävitab kurjuse, igavene elu sulatab endasse surma, õndsus viletsuse.

mis neid ridu kirja paneb, siis vajuks see olematusse, otsekui läbistatuna tulest, mis ei anna valgust. Sellepärast kinnitavad nad, et selle maailma säilitamine on lakkamatu loomine ja et verbid *säilitama* ja *loom*a, siin maa peal nii väga vaenujalal, on taevas sünonüümid.

III

Lõpetagem siis siinkohal jutt igaviku ajaloost kronoloogilises järjestuses. Või pigem küll igavikkude ajaloost, sest inimene on oma igatsustes näinud üksteise järel kahte vastandlikku unenägu ühe ja sama nime all: ühte, realistlikku, mis kummalise armastusega januneb kõige loodu rahulike arhetüüpide järele; teist, nominalistlikku, mis eitab arhetüüpide tõelisust ja tahab ühendada ühte seisundisse universumi detailid. Esimene baseerub realismil, õpetusel, mis on meie olemusest niivõrd kaugel, et umbusaldan kõiki tema seletamisi, kaasa arvatud mu enda oma; teine rajaneb kokkuvõttes nominalismil, mis väidab, et indiviidid on tõelisus ja üldmõisted konventsionaalsus. Praegu me harrastame spontaanse ja hämmastunud komöödiategelase kombel nominalismi *sans le savoir*: see on justkui meie mõtlemise üldine eeldus, omaksvõetud aksioom. Seepärast on ka kasutu seda kommenteerida.

Lahkugem siis siinkohal igaviku vaidlus- ja protsessimisrohkest ajaloost tema kronoloogilises järjekorras. Mehed kaugetest aegadest, habemed ees ja mitrad peas, löid tema, väliselt selleks, et anda vastulööök hereesiatele ja kaitsta kolme eraldiseisvat isikut ühes, salamisi selleks, et tundide voolu kuidagiviisi tõkestada. *Elamine on ajaraiskamine: me ei saa midagi tagasi võtta ega alles hoida muidu kui ainult igavikulisel kujul*, loen emersoniseerunud hispaanlase Jorge Santayana ridu. Piisab, kui seada siia kõrvale too jube passaaž Lucretiuselt, suguühete petlikkuse kohta: *Nagu janust, kes püüab unes juua ja ammutab vee pähe seda, mis ta janu ei kustuta, ning hukkub, nõrkedes janu käes keset jõge — nõnda petab Venus armastajaid viirastustega, ja keha nägemine ei rahulda neid, ja nad ei suuda midagi vallandada ega ennast millegi eest kaitsta, kuigi mõlema ebalevad käed libisevad üle kogu keha. Lõpuks, kui kehad viibivad õnneaimeses, ja Venus on alustamas külvi naise põllul, suruvad armastajad endid ahnelt üksteise vastu, ühe armunu hambad vastu teise omi, ja seda kõike*

asjata, sest nad ei suuda üksteisesse sulada ega üheks saada. Arhetüübid ja igavik — kaks sõna — lubavad enda üle kindlamini võimust saada. Üks mis kindel, et nende üksteisele järgnemine on kohutav viletsus, ja et üllad himud ihaldavad kõiki aja minuteid ning kogu ruumi vaheldusrikkust.

On teada, et isiksuse identiteet rajaneb mäletamisel ja et selle võime kadumine toob kaasa idiodistumise. Sedasama peab arvama ka universumi kohta. Ilma igavikuta, hapra ja salajase peegelduseta kõigest sellest, mis on hingedes toimunud, on ajalugu kaotatud aeg, ja koos temaga ühtlasi meie isiklik ajalugu — asjaolu, mis on meie jaoks ebamugav viirastus. Ei piisa Berlineeri grammofoniplaadist ega kõikenägevast filmikaamerast, mis on ainult kujutiste kujutised, teiste iidolite iidolid. Väljamõeldis nimega igavik varjab endas rohkemat. Tõsi, ta pole tunnetatav, ent ka tagasihoidlik aeg oma kulgemises ei ole seda. Eitada igavikku, kujutleda aastaid täis linnu, jõgesid ja rõõmuhõiskeid massiliselt eimillekski muutumas, pole vähem uskumatu kui kujutleda neid kõige täiega pääsemas.

Kuidas sai igavik alguse? Püha Augustinus ei tunnista seda probleemi, aga ta teeb vihje, mis näib aitavat seda lahendada: mineviku ja tuleviku elemendid, mis on olevikus alati olemas. Ta toob kinnituseks konkreetse näite: luuletuse meeldetuletamine. *Enne kui alustan luuletuse ettelugemist, on ta mu mõtetes; sellest hetkest, kui olen lõpetanud, mu mälus; aga kui ma teda loen, paisub ta mu mälus pidevalt etteloetu võrra; mõtetes aga selle võrra, mis on veel ette lugeda jäänud. See, mis juhtub kogu luuletusega, juhtub ka iga värsi ja iga silbiga. Sedasama võib öelda ka kogu pikema tegevuse kohta, millest luuletuse ettelugemine ühe osa moodustab, ja üksiksaatuse kohta, mis koosneb reast tegudest, ja inimkonna kohta, mis on rida üksikuid saatusi. See tõestus paljudest tugevasti seotud aegadest aja sees sisaldab siiski järgnevust, mis ei käi kokku ühetaolise igaviku mudeliga.*

Usun, et selleks mudeliks oli nostalgia. Heldinud pagendatu, kes mõtleb olnud võimalustele õnnelikuks saada, näeb neid *sub specie aeternitatis*, unustades täielikult nendest ühe teokssaamise. Kirehetkel kaldub mälu ajavälise poole. Me kogume mineviku hetked kokku üheksainsaks kujundiks; erinevalt punased päikeseloojangud, mida ma igal õhtul näen, saavad mälestustes üheksain-

saks päikeseloojanguks. Ka ettepoole vaatamisega sünnib sama: kõige erinevamad unistused võivad rahus eksisteerida. Ehk teiste sõnadega: igavik annab soovile kuju. (On tõenäoline, et nauding, mida loendamine pakub, tuleneb igaviku — *immediata et lucida fruitio rerum infinitarum*'i — insinuatsioonist.)

IV

Nüüd jääb mul veel tutvustada lugejale oma isiklikku igavikuteooriat. See igavik on vaene, juba ilma Jumala või mõne muu käskijata, ja ka arhetüüpidega. Sõnastasin selle raamatus *Argentiinlaste keel*, aastal 1928. Kirjutan siinkohal ümber tookord avaldatu: selle lehekülje pealkiri oli *Surma läheduse tundmine*.

“Sooviksin jäädvustada siinkohal kogemuse, mis mul oli mõned öhtud tagasi: liiga tühise, mööduva ja ekstaatilise, et nimetada seda seikluseks, liiga irratsionaalse ja sentimentaalse, et nimetada seda mõtteks. Tegu on stseeniga ja sõnadega, mis teda saatsid, sõnadega, mis olin juba varem lausunud, aga veel mitte oma mina täieliku pühendumisega läbi elanud. Räägin nüüd sellest juhtumist, koos kõigi ajaliste ja ruumiliste asjaoludega, mis temaga kaasas käisid.

Mäletan seda nii. Öhtul enne seda ööd olin viibinud Barracas, kohas, kus ma eriti tihti ei käi, ja mis oli nii kaugel neist paikadest, mida pärast seda külastasin, et juba see andis päevale kummalise näo. Öhtuks ei olnud ma mingeid erilisi plaane teinud; et oli ilus ilm, läksin pärast sööki välja jalutama ja mälestusi heietama. Mul polnud tahtmist sellele jalutuskäigule kindlat suunda anda; püüdsin luua endale võimalikult laia valiku, et ma oma ootusi välja ei kurnaks, sundides neid ette nägema ühtainsat kohustuslikku võimalust. Kogesin tagasihoidlike võimaluste piires, mis tähendab sihitu ringihulkumine; läksin kaasa juhuse kõige hämarama kutsega, ainsaks kavatsuseks vältida alleesid ja laiu tänavaid. Niisiis, mingi lihtne gravitatsioonijõud tõmbas mind linnaossa, mille nime ma ei suuda kuidagi meelde tuletada, ehkki selle meenutamine täidab mu südame aupaklikkusega. Ma ei mõtle sellega oma linnajagu, oma lapsepõlvemaad, vaid tema ikka veel salapärasest ümbruskonda, ala, mida ma sõnades täielikult valitsesin, tegelikkuses aga kuigivõrd ei tundnud, ühtaegu lähedast ja müütilist. Minu jaoks on need eelviimased tänavad tuntu teine

pool, tema tagakülg, millest ma tean peaaegu sama vähe kui oma maja vundamenti maa-alusest osast või oma nähtamatust skeletist. Peatusin ühe majanurga juures. Hingasin ööõhku, leidnud selle rahuliku paiga puhkuseks ja mõtisklusteks. Avanevat vaatepilti, milles kindlasti midagi raskesti mõistetavat ei olnud, tundus mu väsimus veelgi lihtsustavat. Just tema tüüpilisus muutiski ta irrealseks. Tänavat ääristavad majad olid madalad, ja kui esimene pilk neile ütles, et neis elatakse vaeselt, siis teine täiendas kindlasti, et õnnelikult. Nad olid väga kehvad ja väga ilusad. Ükski maja kogu tänaval ei andnud elumärki; viigipuu mustendas; väravatest kõrgemate seinte väljavenitatud piirjooned näisid olevat tehtud öö enda lõputust ainesest. Kõnnitee eraldus järsult muust tänavast; tänav oli tavalisest savist, Ameerika savist, millest pole veel jagu saadud. Kaugemal, Maldonado pool, kadus kitsuke tänav pampasse suubudes. Tundus, et roosa kivisein rahutu ja kaootilise maa kohal ei peegeldanud kuuvalgust tagasi, vaid kiirgas ise mahedat kuma. Ei oska kujutleda paremat viisi õrnuse iseloomustamiseks, kui selle roosa värvi kaudu.

Jäin seda lihtsat vaatepilti silmitsema. Mõtlesin, küllap valjusti: kõik on samuti nagu kolmekümne aasta eest... Oletasin, et just kolmekümne: mõne muu maa jaoks üsna hiljutine minevik, aga juba kaugel selle nurga jaoks maailmas, kus kõik nii kiiresti muutub. Võib-olla laulis mõni lind, ja mina tundsin tema vastu ta väiksuse pärast lapselikku õrnust, aga tõenäolisem on siiski, et seda juba peadpöörivat vaikust ei häirinud muu kui sirtsude sirin, seegi väljaspool aega. Lihtne mõte: *praegu on aasta tuhat kaheksasada ja nii edasi*, lakkas olemast rida umbmääraseid sõnu, ja muutus tegelikkuseks. Tundsin ennast surnuna, kõige maailmas toimuva abstraktse tajujana: tundsin segast, teadmisesest läbiimibunud hirmu, mis on metafüüsika parim valgustaja. Ei, ma ei arvanud, et olen ületanud oletatava Aja jõe; pigem kahtlustasin, et olen jõudnud haaramatu sõna *igavik* mahavaikitud või olematu tähenduse mõistmiseni. Alles hiljem suutsin selle kujutluse sõnadesse panna.

Praegu kirjutan ma sellest nii: see puhas, ühtlane pildirida — vaikne öö, puhas majasein, provintslilik kuslapuulõhn, savine tee — pole mitte ainult et identne sellega, mis oli selles nurgakeses palju aastaid tagasi — ta on seesama, ilma sarnasuste ja kordus-teta. Kui suudame tajuda seda ühtsust, siis saab ajast illusioon:

Igaviku ajalugu

et teda koost lammutada, piisab märkamisest, kui ühetaoline ja lahutamatu on üks hetk oma näivast eilsest ja eile oma näivast tänasest.

On ilmne, et selliste hetkede hulk inimese elus ei ole lõpmatult suur. Kõige algelisemad — need, mida täidab füüsiline kannatus või füüsiline nauding, une lähenemine, muusika kuulamine, need, mis on tulvil intensiivsust või ükskõiksust, — on veelgi impersonaalsemad. Ette rutates teen kokkuvõtte: elu on nii väga vaene, et peab olema ühtlasi surematu. Aga me ei ei või isegi oma vaesuses kindlad olla, sest aeg, mida tunnete tasandil on kerge ümber lükata, ei lase seda sama kergesti teha intellektuaalsel tasandil, kus tema olemusest näib olevat lahutamatu kujutus järgnevusest. Jäägu siis emotsionaalseks episoodiks see hämar mõte, ja segastesse kõhklevatesse ridadesse sel leheküljel see tõeline ekstaasihetk ning aimdus igaviku ligiolekust, mida see öö mulle nii heldesti pakkus.”

Soov muuta see igaviku biograafia dramaatiliseks ja huvitavaks sundis mind kasutama mõningaid deformatsioone, näiteks võtma viide või kuude nimesse kokku sajanditepikkust arengulugu.

Töötasin oma raamatukogu pakutud võimalusi mööda. Peale muude teoste, millest mul palju kasu oli, pean mainima järgmisi:

- Die Philosophie der Griechen*, von Dr. Paul Deussen. Leipzig, 1919;
Works of Plotinus. Translated by Thomas Taylor. London, 1917;
Passages illustrating Neoplatonism. Translated with an introduction by R. E. Dodds. London, 1923;
La philosophie de Platon, par Alfred Fouillé. Paris, 1869;
Die Welt als Wille und Vorstellung, von Arthur Schopenhauer. Herausgegeben von Eduard Grisebach. Leipzig, 1920;
Las confesiones de San Agustín. Versión literal por el P. Ángel C. Vega. Madrid, 1932;
A monument to Saint Augustine. London, 1930;
Dogmatik, von dr. R. Rothe. Heidelberg, 1870;
Ensayos de crítica filosófica, de Menéndez y Pelayo. Madrid, 1892.

LUULET

Jorge Luis Borges

*Tõlkinud Asta Põldmäe ja
Ain Kaalep*

KEEGI

Aastatest rüüstatud mees,
mees, kes isegi mitte surma ei oota
(tõendid surmast on statistilised
ja pole kedagi, kes ei katsuks õnne,
kas mitte temale pole antud jääda surematuks),
mees, kes on õppinud tänulik olema
päeva kasinate armuandide eest:
uni, harjumused, vee maitse,
üks vaieldamatu etümoloogia,
üks ladina või anglosaksi värss,
see, et ta tohib mäletada naist, teda hüljanut
nõnda palju aastaid tagasi,
et täna võib talle mõelda juba kibeduseta,
mees, kes ei eita, et olevik
ühtaegu on tulevik, nagu ka unustus,
mees, kes on olnud truudusetu
ja ühte heitnud truudusetutega,
võib äkki tunda uidates tänavail

Alguien. Everness. Ewigkeit. (Kogust: *El otro, el mismo* 'Teine, seesama'). — Jorge Luis Borges. *Obra poética 1923–1967*. Buenos Aires: Emecé Editores, 1967, p. 264–267. © Emecé Editores, S. A.

müstilist õnne,
mis pole tulemas lootuse valdustest,
vaid mingist iidsest süütusest,
tema enda juurtest
või ühe jumala laialipillatud liikmeist.

Ta teab, et ei pea seda õnne vaatama kõrvalt,
sest on tiigristki hirmsamaid põhjusi,
mis talle näitavad, et ta peab
olema õnnetu,
ent ta võtab alandlikult vastu
selle õnne, selle välgulöögi.

Võib-olla olemegi aina surmavallas,
kui põrm peab olema põrm
nende seletamatute juurtega,
millest aina võrsub
vaikselt või metsikult
meie üksilduse taevas või põrgu.

(A. P.)

EVERNESS

Vaid seda pole üldse: unustust.
Täos Jumalal on aina nõndasama
metall ja räbu. Talle avaldama
peab tulevikki oma peegeldust.
Kõik juba on. On heiaastusi neid,
mis sinust peegli elavhõbedale
on jäänud, ning on neidki tuhandeid,
mis sinna kord veel jätma saab su pale.
Jumala mälust iga killukest
peab austama kui osa kõiksusest.

Eal Tema kirkad teed ei lõpe ära.
Kuid kord jääd sinnapoole väravaid.
Ei kuskilt mujalt ju kui sealtpoolt vaid
saad näha Arhetüüpe, näha Sära.

(A. K.)

EWIGKEIT

Ärgu mu huuled enam korrutagu
Hispaanias nii tuntud ütlemist,
mis pärit Senecalt on küllap vist —
koledat lauset: kõik on vagla jagu.
Ärgu au-kiitust enam põrm ja tuhk
mult saagu ega surm, kui ta peab pühi,
ja jäägu kõik retooriline uhk
ses laadis, et kõik toredus on tühi.
See jäägu. Ükskord kallikspeetut just
eks mõni närukael ükspäinis eita.
Tean, mida pole üldse: unustust.
Eks igavikust taas kõik kaunis leita:
ka tänast kuud ja õhtuhämarust
tal kindel nõu on enesesse peita.

(A. K.)

KUIDAS TEHTI PARNASSI

Kaks eesti luule antoloogiat

Mart Velsker

2. PAUL RUMMO EESTI LUULE (1967)

2.1. Antoloogia saamislugu

Eesti luule antoloogia kohta tehtud terav kriitika osutas tõsiasjale, et sõjajärgses Eestis puudus ikka veel vähegi vastuvõetav kogumik eesti luuleloomingu tippudest. Erinevalt Arvo Mägi *Eesti lüürikast*, mis oli üle saanud sõjajärgsete pagulasvalimike kiivast poliitilisest konservatiivsusest, oli kodumaal visa kaduma nõukogulik dogmatism luule hindamisel. Ilmselt tundis Paul Rummo ses asjas osalt ka isiklikku vastutust ning hakkas pärast ebaõnnestunud kogu ilmumist üsna pea uut antoloogiat koostama. Enda sõnade järgi asus ta tööle kirjastuse ja Kirjanike Liidu ülesandel (KM KO, f 245, m 56:9, l 5/5), kuid see võis olla pelgalt asja formaalne külg.

Võimalik, et alguses mõtles Paul Rummo *Eesti luule antoloogia* täiendatud trükile, peatselt pidi aga selguma vajadus kogu töö otsast lõpuni uuesti teha. Ilmselt oli koostamistöö jõudnud juba lõppjärku, kui ta 24. märtsil 1959. a sõlmis Eesti Riikliku Kirjastusega lepingu uue kolmeköitelise "Eesti luule antoloogia" koostamiseks. Köidete esitamise tähtajad olid vastavalt 1. november 1959. a, 15. detsember 1959. a ja 1. veebruar 1960. a ("ER" arhiiv,

Algus eelmises numbris.

n 2-K, s 541, l 58). Töö sai valmis rutemgi: I osa käsikiri jõudis kirjastusse 22. juunil, II — 20. oktoobril ja III — 14. detsembril, kokku umbes 45 autoripoonat ("ER" arhiiv, n 2-K, s 541, l 61). Tollase valimiku I osa säilitatakse Kirjandusmuuseumis (KM KO, f 205, m 53:1, 54:1), II ja III osast on säilinud sisukorrad (vt nt KM KO, f 205, m 57:1, l 74–108).

I köite algvariandi (vt KM KO, f 205, m 57:1, l 30–44) eeskujuks on siiski suurel määral 1955. aastal ilmunud antoloogia. Mõned muudatused mõistagi tehti, kuid eeskätt hakkas Paul Rummo varasemat täiendama — nõnda paisusid üsna suureks valikud Lydia Koidula, Juhan Liivi ja Anna Haava luulest. Algselt tutvustas kogu autoreid Kr. J. Petersonist Anna Haavani, 1959. aasta käsikirja lisandus siiski juba tagasivaade Reiner Brockmannini, samuti kahandas Paul Rummo mõne autori ülemäära suurt esitusmahtu. Muu hulgas sisaldas 1959. aasta käsikiri kolm Kreutzwaldi saksa keelset luuletust, mis hiljem siiski välja jäeti. Alguses valimikust puudunud Andres Renniti luuletus võeti sinna 1959. aastaks.

II osa püüab pakkuda luuleloolist ülevaadet Hans Pöögelmanist Kersti Merilaasini. Siin on lahknevused eelmisest antoloogiast juba tunduvalt suuremad: lisatud on uusi, seni põlu alla olnud autoreid (Hans Pöögelman, Ain Rannaleet, Gustav Suits, Marie Under, Henrik Visnapuu, Valmar Adams, Heiti Talvik) ja muudetud mahuvahekordi. Nõnda on oluliselt kärbitud proletaarsete autorite, eriti Juhan Lilienbachi osa, samuti aga Jaan Kärneri ja Mart Raua tutvustusi. Välja on jäetud Gustav Tikerpuu toodang. Rohkem tõsteti esile August Sanga, Kersti Merilaasi, Betti Alverit ja Paul Viidingut. Valimikku jäi siiski veel suur hulk poliitilist tellimustoodangut, ehkki pilt eesti luulest muutus objektiivsemaks.

III osa sisaldab Eestis pärast sõda esiletõusnute loomingut. Algselt lõpetasid antoloogia Tõnis Lehtmetsa tööd, peatselt lisandus valik Milvi Sepingult (KM KO, f 205, m 75:1, l 2). Omajagu vähenes siingi ajakajaline põhitoon, rõhutatud on ka 1950. aastate lõpu luule lüürilise tõusu kandjad (Jaan Kross, Ellen Niit, Ain Kaalep jt).

Arvatavasti oli tollasest käsikirjast vähemalt kaks eksemplari: üks jäi kirjastusse, teise andis koostaja Kirjanike Liitu, et soovijad võiksid juuresolevasse "Musta raamatusse" teha ettepanekuid valikute kohta. Selle kaustiku sissejuhatuse (KM KO, f 205,

m 70:17, l 3) kirjutas Paul Rummo 17. oktoobril 1959. a — selgub, et esialgu anti tutvumiseks antoloogia I ja II osa, III pidi lisanuduma järgmise aasta alguses. Ettepanekud paluti teha hiljemalt 1. detsembriks, kuid nagu ilmneb sissekannetest, jäid materjalid Kirjanike Liitu kauemaks. Aasta lõpus teatas Paul Rummo Friedebert Tuglasele, et märkusi saab teha 1. veebruarini 1960. a (KM KO, f 245, m 56:9, l 5/5).

1959. aasta novembrist on olemas tüüpkirja tekst, millega Paul Rummo pöördus elavate autorite poole hinnangu saamiseks nende luulest tehtud valikuile (KM KO, f 205, m 57:1, l 1). Aasta teisest poolest — enamasti novembrist-detsembrist — pärinevad Kersti Merilaasi, August Sanga, Manivald Kesamaa, Felix Kotta, Kalju Kanguri, Paul Haavaoksa, Harald Suislepa, Ain Kaalepi, Tõnis Lehtmetša, Valmar Adamsi (KM KO, f 205, m 58:1, l 1/1–9/11) ja Velli Verevi (KM KO, f 205, m 41:24, l 1/1) vastused Paul Rummole. Lisaks sellele saatsid pisut hiljem Kalju Kangur (KM KO, f 205, m 32:2, l 1/1) ja Velli Verev (KM KO, f 205, m 41:24, l 2/2) parandusi oma tekstidesse. Johannes Semper ja Heljo Mänd tegid märkused oma loominguvaliku kohta “Musta raamatusse” (KM KO, f 205, m 70:17, l 4 ja 6), Uno Laht (nagu ilmselt mõni teinegi) ütles oma soovid edasi suusõnal (vt KM KO, f 205, m 58:1, l 13/16).

Mõistagi ei võinud Paul Rummo kõike arvesse võtta, kuid siiski püüdis ta leida keskteed oma soovide ja autorite enda hinnangute vahel. Nii näiteks muutusid luuletajate ettepanekute toel õnnestunumaks valikud Johannes Semperi, Kersti Merilaasi ja August Sanga loomingu. Ain Kaalep kinnitas oma kirjas vajadust esindada uues antoloogias mitut poeti, “kes eelmisest välja jäid — *kõigi* “arbutateni” välja!” (KM KO, f 205, m 58:1, l 7/9). Eraldi rõhutas ta hiljem Uku Masingu loomingu olulisust (KM KO, f 205, m 70:17, l 14).

Asjalikke nõuandeid andis Paul Rummole Nigol Andresen — nii soovitas ta suurendada Gustav Suitsu, Hendrik Adamsoni ja Betti Alveri, vähendada aga Juhan Liivi ja Anna Haava osa. Tingimusteta pidas ta vajalikuks Friedebert Tuglase värsside taastrükki ning palus “taotleda luba *B. Kangro* emigratsioonieelsete luuletuste sissevõtmiseks” (KM KO, f 205, m 70:17, l 5). Asjakohased olid ka märkused Johannes Barbaruse ja August Alle tutvustuste

ühekülgse kohta. Osalt haakusid Nigol Andreseni arvamustega Ralf Parve nõuanded konkreetsete luuletuste kohta (KM KO, f 205, m 70:17, l 7–13).

Oma sõna ütles sekka toimetuskolleegium. Selle algne koosseis pole antoloogiasse puutuvates materjalides paraku fikseeritud. Paul Rummo üleskirjutustest kolleegiumi koosolekul 15. aprillil 1960. a selgub, et üheks valimiku toimetajaks pidi saama Johannes Semper (KM KO, f 205, m 57:1, l 110). Hiljem teatas Paul Rummo, et Aarne Vinkel on alustanud I köite tekstoloogilist kontrolli ("ER" arhiiv, n 2-K, s 541, l 62). Aarne Vinkeli mälestuste järgi ta siiski tegeliku tööni ei jõudnud. Paul Rummo pakkumisega nõustus ta ülesande keerukust mõistes üsna vastumeelselt. "Siis aga jäi asi seisma" (A. Vinkel M. Velskrile 30. XII 1991): algasid tõrked kirjastuses.

Nimetatud kolleegiumi koosolekul otsustati lõplikult Gustav Tikerpuu ja Ilmar Sikemäe palade väljajätmine, lisada soovitati valikud "väljaunustatud" Aleksander Antsonilt, aga ka Fr. Tuglaselt, Rudolf Reimanilt, Julius Oengolt, Enn Vetemaalt ja Arvi Siialt (KM KO, f 205, m 57:1, l 109). Selleks ajaks oli juba otsustatud Linda Ruudi tutvustamine, vajalikuks peeti Gustav Suitsu, Marie Underi ja Betti Alveri suuremat esindatust (l 110). Päevakorda tõusis küsimus pagulasautorite loomingu trükkimise võimalikkusest (l 112) — aasta-paar varem polnud see veel mõeldav.

Kirjastus oli käsikirja üldjoontes vastuvõetavaks tunnistanud 28. märtsil ("ER" arhiiv, n 2-K, s 541, l 60), kogumik taheti avaldada veel samal aastal, et sel kombel siduda ta ENSV 20. aastapäevaga (Kirjanike kongressi... 1966: 4). Ometi jäi töö kirjastuses soiku. Küll sisaldas tähtpäevapühenduse samal aastal "Loomingu" Raamatukogus Paul Rummolt ilmunud *Laule Eestist*, mis valmis nähtavasti suure antoloogia kõrvaltööna.

Ilmselt oli mainitud kolleegiumi koosoleku ajaks otsustatud töö ilmumine edasi lükata — kolleegiumi liikmed pidid oma arvamused esitama 15. maiks ning Paul Rummot kohustati käsikirja toimetamisvalmiks seadma 15. juuliks (KM KO, f 205, m 57:1, l 111). 7. veebruaril 1961. a saatis Paul Rummo kirjastusele kirja (KM KO, f 205, m 26:8, l 3/4), kus ta teatas, et antoloogia ilmumata jäämine 1960. ja arvatavasti ka 1961. aastal on toonud

kaasa materjali vananemise, seetõttu on vaja II köide osaliselt ja III köide täielikult ümber teha. Samas palus ta hüvitada tehtud töö ning sõlmida uus leping III osa koostamiseks. Lepingut ometi ei tehtud, käsikirja jäi mõneks ajaks seisma. Nähtavasti saavutati aga varsti mingi poolametlik kokkulepe ning antoloogia otsustati välja anda Juhan Liivi juubeliks 1964. aastal (Kirjanike kongressi... 1966: 4). Paul Rummo uuest läkitusest 18. märtsil 1964. a on näha, et kirjastuses lükati antoloogia ilmumist siiski edasi.

Juriidilist õigust käsikirja tagasi nõuda Paul Rummo ei kasutanud, "sest antoloogia väljalangemine kirjastuse tootmisplaanist sõltus paberinappusest" ("ER" arhiiv, n 2-K, s 541, l 61). Ühtlasi tervitas koostaja kirjastuse otsust anda antoloogia välja ENSV 25. aastapäevaks — s.o 1965. aastal.

Suured muutused eesti luules, aga ka teisenenud suhtumine poliitiliselt ebasoositavatesse kirjanikesse tingisid Paul Rummo nõudmise, et tal lastaks II ja III köide päris uuesti koostada. Selleks pakkus ta välja kaks võimalust: vana lepingu alusel maksta koostajale 60 rubla autoripooignalt II ja III köite eest või sõlmida uus leping, kui kirjastus vana võla (810 rubla) tasub.

Kirja äärelle andis 18. märtsil nõusoleku peatoimetaja M. Teder, pikema märkuse kirjutas päev hiljem kirjastuse direktor R. Põtisepp: "[---] määrata a) koguteose mahuks 45 autoripooignat, orienteeruvalt à 15 autoripooignat köide. b) honorariks — I köite eest à rbl. 30.- aut. pg. II ja III köite eest à rbl. 55.- aut. pg. c) esitamise tähtaegadeks — I köide 20. V 1964. II köide 15. VIII 64 ja III köide — 1. X 1964. a." ("ER" arhiiv, n 2-K, s 541, l 62). Sama märkus kanti pisut hiljem üle ka kirjastuslepingule ("ER" arhiiv, n 2-K, s 541, l 58). Jaan Toomla andmeil pikendati 20. novembril 1964. a III osa koostamistähtaega 1. juulini 1965 (J. Toomla M. Velskrile 7. IV 1991).

Nagu nähtub Paul Rummo kirjast kirjastusele 21. juulil 1965. a ("ER" arhiiv, n 2-K, s 541, l 63–64), esitas ta I köite käsikirja 1. aprillil 1964. a, II köite käsikirja 6. juunil 1964. a ja III köite oma 30. aprillil 1965. a. Samas polnud ta saanud honorari ning kirjastus võlgnes talle 2825 rubla, saamata oli ka u 1000 rubla varasemaid honorare.

Kirjandusmuuseumis leidub tollane II osa käsikiri (KM KO, f 205, m 55:1, 56:1) ning I ja III osa sisukord (KM KO, f 205, m 57:1, l 5–15, 78–90). Võrreldes 1959. aastast pärineva variandiga, oli I osa mahtu vähendatud u 100 luuletuse võrra, kahandati ka autorite esindatuse disproportsioone — eriti suurelt kärbiti Lydia Koidula, Jakob Tamme, Anna Haava ja Juhan Liivi loomingut. Samas lisandusid Käsü Hansu, Suve Jaani, Carl Wilhelm Freundlichi, Martin Körberi ja Jakob Hurda tööd.

Paul Rummo vaatas põhjalikult läbi ka valitu sisu — ta ei teinud küll palju täiendusi, kuid uus variant erines eelmisest peaaegu sama palju kui algne valik 1955. aasta antoloogiast. Silma torkab eriti see, et käsikirjast kadus hulk sotsiaalse temaatikaga luulet, samuti taandus epigrammiliste “mõtteterade” silmanähtav soosimine. II köite maht suurenes pisut — seda eelkõige lisandunud autorinimede arvel. Nii tulid juurde Fr. Tuglase, Artur Adsoni, Julius Oengo, Erni Krusteni, Bernard Kangro, Arno Vihalemma ja Kalju Lepiku tekstid. Alguses oli tehtud väike valik ka Karl Ristikivi luuletustest.

Teadsaades oma tekstide antologiseerimisest, saatis Fr. Tuglas 1961. aasta oktoobris Paul Rummole uued, “värsivormi tõlgitud” redaktsioonid luuletustest “Kolgata teel”, “Meri” ja “Kätkilaul”, veel lisas ta mõned killud mõttepäevikust (KM KO, f 205, m 40:32). Antoloogiasse võeti nimetatutest “Meri” ja “Kätkilaul”.

Kahandati veelgi proletaarsete autorite loomingut, aga näiteks ka Johannes Semperi ja Erni Hiire luule mahtu. Villem Buki tööd olid antoloogiast välja jäetud, lõppvariandis võeti need ometi tagasi. Kõige rohkem said ruumi juurde Gustav Suits, Marie Under, Henrik Visnapuu, Betti Alver, August Sang ja Kersti Merilaas. Köite üldilme muutus tunduvalt paremaks, omajagu kodumaiste autorite sõjajärgset loomingut vahetati uuema vastu, lisandus Suitsu, Underi ja Visnapuu paguluses kirjutatud luulet. Paul Rummo oli arvesse võtnud ka varasemaid käsikirja kohta tehtud märkusi.

1964. aastaks valminud II köite sisukorrast on olemas ka parandatud ja täiendatud variant (KM KO, f 205, m 57:1, l 61–77). Sellest paistab, nagu arvestanuks Paul Rummo veelgi mahukama ja poliitikast sõltumatuma valikuvõimalusega. Uutest nimedest tulid kaalumisele Rudolf Reiman (4 luuletusega), Jaan Oks (7),

Peno Alnovo (2), Uku Masing (7), Aleksis Rannit (12), Maret Suits-Elson (10), Ilmar Laaban (7), Harri Asi (7), Ivar Grünthal (13) ja Raimond Kolk (25). Tublisti täienes Arno Vihalemma valik, suuremaid tutvustusi planeeriti paljudele teistelegi luuletajatele (nt Henrik Visnapuule). Paraku pole enamik lisandusi töö lõppvariandis arvesse läinud. Kummaline on Raimond Kolga loomingu hilisem kõrvalejäämine — pakutud suur valik (kirjaviga?) eeldanuks Paul Rummo jätkuvat huvi selle luuletaja vastu. Pole teada, kas koostaja loobus suuremast (ja mõneti õnnestunumast) valikust ise või pidi ta seda tegema teiste sunnil.

Ka antoloogia III köite sisu muutus 1959. aastaga võrreldes oluliselt. Paljude autorite tutvustuste mahtu vähendati (eriti Ralf Parve, Paul Rummo ja Felix Kotta puhul), suurendati aga näiteks Ellen Niidule, Jaan Krossile ja Ain Kaalepile antud mahtu. Lisandus hulk noori luuletajaid — autorite nimekiri ühtib töö lõppvariandiga. Koostamismärkmetest selgub, et kaalumisel oli ka Leelo Tungla looming (KM KO, f 205, m 57:1, l 113). III köide muutus aastatega sisukamaks, algsest mitmekesisem ülevaade on ka Jaan Kärneri, Juhan Sütiste, Mart Raua ja Debora Vaarandi loomingust.

Möistagi konsulteeris Paul Rummo ka käsikirja täiendamisel ja ümbertegemisel teiste literaatidega. Ralf Parve teatel oli palju suusõnalisi nõupidamisi elavate autoritega (R. Parve M. Velskrile 26. III 1991), säilinud on näiteks Maria Salundi kiri oma kirjanduslikule nõuandjale Paul Rummole, kus ta imestab oma värsside antoloogiavääriliseks pidamise üle (KM KO, f 205, m 38:18, l 8/17).

Kirjastuses tehti akt käsikirja(de) vastuvõetavaks tunnistamise kohta 20. juulil 1965. a ("ER" arhiiv, n 2-K, s 541, l 65), 29. juulil sõlmiti lepingud eritoimetajate Rudolf Põldmäe ja Endel Sõglaga ("ER" arhiiv, n 2-K, s 541, l 52 ja 55). Selleks ajaks oli selgunud ka antoloogia edasilükkamine järgmise aasta temaatilisse plaani. Endel Priideli kui kirjastusepoolse toimetajaga lepingut ei tehtud.

Aarne Vinkel oli asunud elama Tallinna ning keeldus Kirjandusmuuseumi kogudest eemal olles kollatsioonierimistöödest (A. Vinkel M. Velskrile 30. XII 1991). Nõnda valiti vanema perioodi asjatundjana toimetajaks Rudolf Põldmäe, kelle hooleks

jäi ka teha selgeks luuletuste ilmumisajad (E. Priidel M. Velskrile 11. IV 1991).

Rudolf Põldmäe jäi tartlasena koostamistöö suurest saginast eemale. Hoopis parem sekkumisvõimalus oli Endel Sõglal. Kui võrd tema avaldustes kajastusid kirjanduspoliitika ametlikud seisukohad, siis pidi ta nagoonii sellise keskse väljaande juures viibima (E. Priidel M. Velskrile 11. IV 1991).

Antoloogia viimase osa toimetajaks oli algselt planeeritud kirjastuse luuletoimetaja Linda Ruud (J. Toomla M. Velskrile 7. IV 1991), kuid hiljem võeti sellele kohale suuremate kogemustega Endel Priidel. Tema kinnitust mööda kolleegium kolleegiumina õieti ei tegutsenudki. Toimetajad kontrollisid vaid sisuvalikut ja tekste ning koostasid biobibliograafilise andmestiku ning registrid. Autorite elulugude faktilise osa autoriks oli antoloogia üldtoimetajana tegelikult üksnes Endel Priidel (E. Priidel M. Velskrile 11. IV 1991), ilmselt pärines aga iga osa toimetajalt hinnanguline osa. Endel Priidel oli ka Paul Rummo ja Paul-Eerik Rummo tekstide valijaks (Rummo 1967: 6).

1965. aasta juulis andis Endel Sõgel käsikirjale heakskiitva hinnangu: "koostamistöö põhiliselt lõpule viidud, edasiselt on vaja teha — toimetamise käigus — täiendusi valiku osas" ("ER" arhiiv, n 2-K, s 541, l 65).

Erinevaid sisukordi, koostamismärkmeid ja lõpptulemust võrreldes ilmneb, et järgnevatel kuudel tehti tõepoolest käsikirja mõned muudatused — veel pisut vähenes I, suurenes aga II köite maht. I osas kahanes näiteks Friedrich Kuhlbari osa, juurde tuli Peeter Jakobsoni värsse.

II osa toimetamise kohta on säilinud Endel Sõgla põhjalik aruanne (E. Sõgel kirjastusele "Eesti Raamat" (J. Toomla valduses)). Sellest selgub, et Sõgel tegi olulisi muudatusi valikutes, pidades eriti silmas tutvustuste proportsioone. Tema initsiatiivil jäid antoloogiast välja Karl Risitkivi värsid: "[---] kuna tal iseseisvat kogu pole ilmunud, debüteeris luuletustega emigratsioonis, on peamiselt — realismilt alla käiv prosaist ning Nõukogude-vastane publitsist" (E. Sõgel kirjastusele "Eesti Raamat"). Samas lisas ta valikud Villem Buki, Peno Alnovo ja August Lukini toodangust. Viimane neist jäi lõppvariandis siiski kõrvale. Tuli juurde Harri

Asi tutvustus — ilmselt vahetusena Karl Ristikivi loominguga vastu, kelle luule laad kodumaiste ametlike kaanonitega vähem sobis.

Endel Sõgel vähendas Ernst Enno, Gustav Suitsu, Villem Ridala, Marie Underi, Artur Adsoni, Henrik Visnapuu, Julius Oengo, August Sanga ja Bernard Kangro värsside arvu. Samas tõstis toimetaja esile "nõukogulikke" autoreid (Hans Pöögelmann, Juhan Lilienbach, Jaan Kärner, Johannes Barbarus, Johannes Semper, August Alle, Erni Hiir, Juhan Sütiste, Hugo Angervaks, Aleksander Antson). Siiski suurenesid mõnevõrra ka Marie Heibergi, Hendrik Adamsoni, Heiti Talviku, Betti Alveri, Kersti Merilaa si, Arno Vihalemma ja Kalju Lepiku valikud. Nõnda mängis ideoloogilise valvsuse kõrval kaasa ka Endel Sõgla enda maitse. Torkab silma, et poliitilised otsustused on juhtinud muudatusi eriti esindusautorite puhul: nõukogude võimuga kaasa läinute tähtsust püüti tõsta Gustav Suitsu, Marie Underi ja Henrik Visnapuu arvel. Mõned muudatused on mitut moodi tõlgendatavad: nii lisandus küll Kalju Lepiku värssse, kuid luuletuste arv samas kahanes. Endel Sõgla soovil paigutati käsikirja ka revolutsiooniliste laulude tõlked Hans Pöögelmannilt ja Fr. Tuglaselt. Viimase ümberpanekud jäid lõpuks siiski välja. Ivar Grünthali luuletused võttis Paul Rummo antoloogiasse arvatavasti alles pärast kogu toimetamist.

III köite toimetamise käigus vahetati ümber üsna vähe luuletusi.

22. oktoobril 1965. a arutati käsikirja Keele ja Kirjanduse Instituudis, koosolekust võtsid osa Endel Sõgel, Rudolf Põldmäe, Paul Rummo, Endel Priidel ja Jaan Toomla (J. Toomla M. Velskri-le 7. IV 1991) — seega toimetuskollegiumi liikmed ja kirjastuse esindaja(d). Novembris otsustati välja jätta lasteluule, mis polnud ühtlaselt esindatud. Samal sügisel leiti kogu pealkiri — "Eesti luule" — ning otsustati kõik kolm osa ühte köitesse koondada (J. Toomla M. Velskri-le 7. IV 1991). Detsembri teisel poolel kiideti Endel Sõgla ja Rudolf Põldmäe toimetamistöö heaks ("ER" arhiiv, n 2-K, s 541, l 54 ja 57), raamatu tehniline toimetamine algas 30. detsembril 1965. a (J. Toomla M. Velskri-le 7. IV 1991).

1965. aasta sügistelvel võttis Paul Rummo kontakti pagulasautoritega. Ta tutvustas oma kirjades Arno Vihalemmale (KM KO, f 205, m 28:14, l 1/1), Kalju Lepikule (KM KO, f 205, m 27:8, l 1/1) ja Bernard Kangrole (KM KO, f 205, m 32:4, l 48)

tehtavat tööd ning palus saata foto, eluloolisi andmeid ning klišeerimiseks sobiva allkirjanäidise. Olemas on ka Arno Vihalemma (KM KO, f 205, m 41:28, l 1/1–1/2), Kalju Lepiku (KM KO, f 205, m 34:21, l 3/4), Bernard Kangro (KM KO, f 205, m 32:1, l 51) ja Ivar Grünthali (KM KO, f 205, m 29:25, l 1/1) vastused Paul Rummole. Probleeme tekkis seejuures Kalju Lepikuga, kes alul keeldus oma fotot saatmast. Seepeale ähvardas Paul Rummo pooleldi naljatades kasutada sama võtet, mida omal ajal kasutas August Gailit Marie Underiga: trükkida soovitu kohale Lepiku keeldumiskiri (KM KO, f 205, m 27:8, l 2/3).

Pagulaste vastustes Paul Rummole on tunda ettevaatlikkust. Otsesõnu ütleb kartused välja Arno Vihalemm: “[---] pagulased “kasutatakse” lihtsalt ära ja asi nudi.” (KM KO, f 205, m 41:28, l 1/2.) Ülejärgmises kirjas tuletas Arno Vihalemm Paul Rummole meelde, et kogust ei tohiks puududa Ivar Grünthali ja Raimond Kolga luule. Uhtaegu saatis ta mõned parandused oma tekstidesse (KM KO, f 205, m 41:28, l 3/19).

Paul Rummo kirjades Rootsi on ka vihjeid võimalikule tasule antoloogias leiduvate värsside eest: “Honorari järele peate küll Tallinna ise tulema.” (KM KO, f 205, m 28:14, l 2/4.) Honorar arvestati ka kodumaistele luuletajatele või nende pärijaile (“ER” arhiiv, n 2-K, s 542, l 42).

Samast ajast pärineb ka Betti Alveri hinnang tema luulest tehtud valikule. Luuletaja oli sellega üldiselt rahul, pidades küll üleauruseks luuletust “Hambad” (KM KO, f 205, m 28:27, l 2/2). Tekst jäi siiski antoloogiasse. Betti Alver tahtis teha ka väikesi värsiparandusi.

Töö kirjastuses jõudis küll lõppjärku, kuid juba 4. jaanuaril 1966. a hoiatas Kirjastuskomitee töötaja Salme Lehiste Jaan Toomlat, et komiteeni on jõudnud andmed töö puudustest. Neli päeva hiljem teatas Kirjastuskomitee peatoimetaja Vladimir Piron, et EKP Keskkomitee propagandaosakonna juhataja V. Ranne soovib saada käsikirja, see tuli toimetada EKP KK kultuuriosakonda Ine Viidingu kätte (J. Toomla M. Velskrile 7. IV 1991).

9. märtsil teatas Olaf Utt, et Keele ja Kirjanduse Instituudis toimus (uus) arutelu ning et emigratsioonis viibivate autorite sisesevõtmine tuleb kooskõlastada Leonid Lentsmaniga. Paar päeva

hiljem saabus Ine Viidingu kaudu siiski luba pagulasautorid sisse jätta, kuid nendelt tehtud valikud ei tohtinud ületada kümnet teksti ühelt luuletajalt (J. Toomla M. Velskrile 7. IV 1991). 14. märtsil viibis Jaan Toomla EKP Keskkomitees Olaf Uti ja Ine Viidingu juures. Käsikiri tagastati "koos KKI märkuste (6 lk. Sõgla käekirjas), I. Viidingu ja O. Uti märkustega" (J. Toomla M. Velskrile 7. IV 1991).

Kõik nimetatud hinnangud on ka säilinud (vt KM KO, f 205, m 57:1, l 143–148). "KKI märkused" on tegelikult seal toimunud arutelu kokkuvõtte Endel Sõgla tõlgenduses. Instituudis toimunud koosolekust võtsid osa Endel Sõgel, Aarne Vinkel, Endel Nirk, Maie Kalda, Oskar Kruus ja August Eelmäe. Parteilise fraasiga kinnitas Endel Sõgel Olaf Utile, et "mitte ühtki ettepanekut ei ole tehtud ainult ühe isiku poolt" (KM KO, f 205, m 57:1, l 142). Nimetatud ettepanekud puudutasid üksnes antoloogia viimast osa. Jaan Kaplinski luule soovitati kogust välja jätta, kaheldi Heljo Männi, Valeeria Villandi, Venda Sõelsepa ja Juhan Saare loomingu väärtuses. Soovitati suurendada Debora Vaarandi, Ralf Parve, Aira Kaalu ja Juta Kaidla osa, vähendada aga Minni Nurme, Ain Kaalepi ja Lehte Hainsalu osa. Üksikuid luuletusi puudutavatest märkustest on mõnigi poliitilise põhitooniga: Felix Kottalt tulevat võtta Lenini-luuletusi, Aira Kaalult fašismi ründavaid palu (l 143), Manivald Kesamaalt puudub hea kommunisti portree (l 144) jne.

Ine Viiding võttis Valeeria Villandi, Heljo Männi ja Jaan Kaplinski siiski oma kaitse alla, kuid pidas õigeiks nii Ain Kaalepi kui Aleksander Antsoni ja Paul Viidingu osa kahandamist. II kõite suhtes avaldas Ine Viiding rahulolematust pagulasluule suure osakaalu pärast: "praegu on Kangrol, Lepikul jt. sama palju luuletusi kui meie parimatel poetidel" (l 147).

Olaf Utt keskendus peamiselt pagulasluulele: "Ei saa Kangrot (kas või üksnes aritmeetika mõtteski) asetada ühele pulgale Vaarandi, Sanga, Alveri või Merilaasiga. Hoopis arusaamatu on nii heldelt ruumi andmine Vihalemmale, ka Lepikuga on liialdatud" (l 148). Harri Asi antoloogiasse jätmise vajaduses kaheldakse üleüldse.

Paul Rummo aruandest "Eesti luule" viimistlus pärast KKI ja EKP KK töötajate ettepanekuid" (KM KO, f 205, m 57:1, l 149) selgub, et normpiirangust pagulasautoritele Paul Rummo keel-

du: ta kärpis Bernard Kangrolt 2, Arno Vihalemalt 3, Kalju Lepikult 2, Harri Asilt 4 ja Ivar Grünthalilt 1 luuletuse. Lisaks kahandati valikuid Aleksander Antsonilt, Paul Viidingult, Muia Veetammelt, Minni Nurmelt, Manivald Kesamaalt, Valeeria Villandilt, Uno Lahelt, Ain Kaalepilt, Lehte Hainsalult, Helvi Jürissonilt, Milvi Sepingult ja Arvi Siialt, ruumi said juurde Debora Vaarandi, Ralf Parve, Mats Traat, Paul-Eerik Rummo, Ly Sepel, Jaan Kaplinski ja Hando Runnel, veel vahetati mõned palad. Korralduste täitmisel jäi Paul Rummo mitmelgi puhul oma arvamuse juurde (nt: "Lenini tähtpäevaluuletused antoloogia jaoks primitiivsed" (1 149)).

Tehtud parandusi arutasid koostaja, Endel Sõgel, Endel Priidel ja Jaan Toomla 29. III 1966. a. Leiti, et käsikiri on siiski sellisena kõlblik, sest vaatamata pagulaste lubatust suuremale esindatusele olevat nõukogude autorite osatähtsust samal ajal "märksa suurendatud" (J. Toomla M. Velskrile 7. IV 1991). Paul Rummo aruandest selline oluline suurendamine siiski ei selgu — ilmselt oli tegemist taktikalise sõnastusega.

Antoloogia ilmumise pidev edasilükkamine ajendas Paul Rummot 1966. aasta novembris Kirjanike Liidu kongressil väljendama oma nõrdimust: kirjastusoludest rääkides vihjas ta toimivatele "pidurdusseadmetele" (Kirjanike kongress... 1966: 4).

Kevadtalvel jõudis käsikiri lõpuks "Ühiselu" trükikotta. Loodetud korrektureid aga ei tulnud: töö saadeti kirjastusele tagasi, sest "raamatu ettenähtud formaat ei olevat trükikoja kasumite jaoks efektiivne" (Rummo 1966) — tekkis raskusi köitmisega. 12. juulil määras Polügraafia Peavalitsus antoloogia trükkijaks "Punase Tähe", kuid sealgi ei kiirustatud, ning nõnda oli Paul Rummol septembris taas põhjust valimiku vananemist kahetseda ja pahane olla (Rummo 1966).

1966. aasta teisel poolel kerkis raamatu väljaandmise kohale veel üks oht. Nimelt olevat Tallinnas *Glavlit*'is käinud revideerimas Moskva *Glavlit*'i stalinistlike vaadetega kontroll-lugeja Neu ning tema kätte oli sattunud antoloogias leiduv Jaan Krossi luuletus "Laul seitsmest lukust võtmetega". Moskva *Glavlit* keelas luuletuse ära ning antoloogia trükkimist ähvardas seiskamine. Kuuldavasti oli asi lahenenud pärast Moskva *Glavlit*'i ettekannet NLKP Keskkomiteele, kes leidis, et tegemist on siiski

tsensori rumaluse ja pahatahtlikkusega (J. Toomla M. Velskrile 7. IV 1991).

7. märtsil 1967. a kinnitas Paul Rummo Bernard Kangrole, et "luuleantoloogia korrektuurid on kõik läbi käinud" (KM KO, f 205, m 26:28, l 1/1). Siiski jäid kevadeni tulemata registrid ja sisukord (KM KO, f 205, m 37:14, l 1/1). Nagu selgub Endel Priideli (ilmselt tüüptekstilisest) läkitusest Fr. Tuglasele (KM KO, f 245, m 52:9, l 7/14), oli ka autoritel võimalus korrektuuri lugeda ning sinna parandusi ja täiendusi teha. Raamat loeti lõpuks ilmunuks 21. septembril 1967. a ("ER" arhiiv, n 2-K, s 541, l 58).

Nõnda kulus seni mahukaima eesti luule antoloogia tege-
miseks kümmekond aastat. Selle aja jooksul pehmenes poliiti-
line kliima, kuid töö lõppjärgus oli juba jälle tunda märke olude
karmistumisest. Siiski võimaldasid 1960. aastad objektiivsemat
kirjanduskäsitlust okupatsiooni tingimustes — tulemus sattus suu-
remasse sõltuvusse tegijast.

Tõsine süvenemine eesti luulesse aitas Paul Rummot oma kir-
janduslikke vaateid avardada ja teisendada. "Selle raamatu pika
valmimisaja jooksul olen teosest tublisti üle kasvanud," tunnistas
ta pärast kogu ilmumist Ivar Ivaskile (KM KO, f 205, m 26:21,
l 1/2). See nending osutas küll peamiselt pagulasluule valikule,
kuid kehtis avaramaltki.

Võib vaid kahetseda, et "Loomingu" Raamatukogus jäi il-
lumata August Sanga valitud kogu Välis-Eesti luulest "Kaheksa
poeti", mille käsikiri (KM KO, f 283, m 840) näitab koosta-
ja olusid trotsivat pädevust — see oluks tõhusaks täienduseks
Eesti luulele.

Paul Rummo elutööks küündiva antoloogia valmimisluugu osu-
tab koostaja luuleorientatsiooni põhimõttelisele muutumisele: töö
algusjärgus tundus tema käsitluses eesti luule "kuldaeg" olevat
sajandivahetusel Jakob Tamme, Anna Haava ja Juhan Liivi loo-
mingus, hiljem laienes ta tähelepanu ka järgnevale neljale aasta-
kümnele eesti luules. Mõistagi võis selles nihkes oma osa olla
teiste kaasaegsete mõjul (Nigol Andreseni suur töö Gustav Suitsu
loomingu rehabiliteerimisel, Paul Rummo isiklik hea läbisaami-
ne mitme luuletajaga jne), kuid kahtlemata oli tegemist senise
luulekäsituse sügavalt läbitunnetatud ümbermõtestamisega.

Endale sedavõrd olulist raamatut tahtis Paul Rummo kahtlemata näha heas välises kestras. See sundis teda tegema etteheiteid Riikliku Kirjastuskomitee esimehele Lembit Kaigile halva trüki ja defektsete eksemplaride pärast (KM KO, f 205, m 26:26, l 1).

Antoloogia tiraaž oli suurem kõikide varasemate üldantoloogiate trükiarvust: 15 000 eksemplari. Sisu igavikulisele hindamatusele püüdis osutada Silvia Liibergi luulelistest ja rahvuslikest motiividest põimitud kujundus.

2.2. Sissevaade antoloogiasse

Eesti luule: Antoloogia aastaist 1637–1965 sisaldab 1000 lehekülge. Esivärsside registris on ära toodud 1114 luuletust, kuid sellega on taas üheks loetud paljud tsüklilised palad. Nii võib teistsuguse arvestuse järgi lisanduda veel u 50 luuletust. Loomingut on 120 autorilt, neist kahe nimed eesti luule esiloost on jäänud tundmatuks.

Luuletajad on reastatud kirjanduslooliselt, nende tekstid aga järjestatud kronoloogiliselt. Luuletuste ees asuvad autorite bibliograafilised andmed, võimaluse korral ka pilt ja allkirja näidis. Raamat on varustatud eessõnaga, lisaks sisukorrale asuvad lõpus autorite ja esivärsside tähestikulised registrid.

Kõige rohkem luuletusi on antoloogias Juhan Liivilt (45), Anna Haavalt (36), Gustav Suitsult (35), Jaan Kärnerilt (30), Johannes Semperilt (29), August Allelt (26), Marie Underilt (25), Lydia Koidulalt (24), Debora Vaarandilt (24), Juhan Sütistelt (23), Mart Raualt (23), Karl Eduard Söödilt (22), Johannes Barbaruselt (21), Henrik Visnapuult (21) ja August Sangalt (20). Enim lehekülgi hõlmab Juhan Sütiste looming (37), järgnevad Debora Vaarandi (28), Gustav Suits (26), Mart Raud (25), Johannes Barbarus (23), Johannes Semper (23), Marie Under (22), Uno Laht (22), Jaan Kärner (21), Juhan Smuul (21) ja Juhan Liiv (20).

Vanemate autorite osas on nimekiri igati soliidne, mõne nõrgatasemelise värsistaja puudumine pole kogu kahjustanud. Esimese üldantoloogiana annab *Eesti luule* ülevaate ka kõige varasematest eestikeelsetest luulekatsetest. Esitatud on katkendeid arvatavalt esimese eestlasest autori Käsü Hansu kaebelaulust "Oh! ma vaene

Tardo liin”, kogu luuletuse äratoomist on seganud palas leiduvad Vene-vastased motiivid.

Varasematest antoloogiatest ammendavamana läbilõike annab *Eesti luule* 19. sajandi I poole värsiloomingust. Kui sajandi ülevaatesse veel midagi lisada, siis võinuks kaaluda Johann Voldemar Jannseni, Karl August Hermannini, Matthias Johann Eiseni ja Elise Auna värsside sissevõtmist, ehkki see poleks olnud ka tingimata vajalik.

Veidi suuremaid puudujääke on 20. sajandi autorite osas. Nii pidanuks sedavõrd mahukas kogus kindlasti leiduma Jaan Oksa luuletusi, kaaluda võinuks ka Eduard Ludvig Wöhrmanni, Rudolf Reimani ja Juhan Sinimäe loomingut. Üks tõsisemaid lünki on Uku Masingu luule puudumine. Lisaks ametlikule ebasoosingule ei mõistnud Masingut paraku ka koostaja (A. Kaalepi suuline teade 5. VI 1991). Ignoreeritud on mõnd olulist pagulasluuletajat: puuduvad Ilmar Laaban, Raimond Kolk ja Karl Ristikivi. Osaliselt võis see siiski tulla Paul Rummo vähesest pagulas kirjanduse tundmisest, vähemalt kinnitas ta Ivar Ivaskile, et viimase avastas ta luuletajana alles antoloogia trükkimise ajal (KM KO, f 205, m 26:21, l 1/2).

Raamatu eessõnas ütleb Paul Rummo, et antoloogiasse on võetud “näiteid kodumaal viimastel aastatel ühe värsikoguga parnasile ilmunud autoreilt” (Rummo 1967: 5). Koostaja pidas õigeks seda põhimõtet rikkuda küll Maria Salundi puhul, kes oli värsside avaldanud üksnes perioodikas, ent ei teinud erandit Artur Alliksaarele, kes olude kiuste oli tõusnud Tartu tuntumate luuletajate hulka. Paul Rummo ei mõistnud Alliksaare luule väärtusi ning oli ka tema esikkogu avaldamise vastu (J. Toomla M. Velskrile 7. IV 1991).

Tänu antoloogia mahukusele pole välja jäänud poetide hulk väga suur. Samas näib olevat omajagu iseloomulik selliste “mäsuliste” sisu- ja vormiuuendajate jätkuv kodumaine tunnustamatus nagu Jaan Oks, Uku Masing, Ilmar Laaban ja Artur Alliksaar. Autorite hulgalt ületab *Eesti luule* varasemaid valikuid. Nõnda on ka selles antoloogias nimesid, kes võinuksid sealt puududa. Poliitilistel motiividel on üle tähtsustatud proletaarseid autoreid — näiteks Villem Buki värsside kõrvalejätmine poleks ülevaadet kahjustanud.

Et üldiselt on valikusse koondatud luuletajad, “kelle looming on ajaproovile vastu pidanud” (Rummo 1967: 5), siis on mõistetaavad raskused uusima luule hindamisel. Paul Rummo ongi hindamisest loobunud ja võtnud antoloogiasse peaaegu kõik N. Eestis esikkogudeni jõudnud autorid. Ühtpidi oli see otsus paljude andekate noorte kirjandusse tulemise ajal motiveeritud, teisalt on aga kogu üle koormatud kaasaegsete nõrgemate värsistajate töödega.

Üldjoontes annab autorite valik siiski ülevaate eesti luule peamistest arenemisteedest, lünki jääb vaid novaatorlikuma loomingu ning pagulasluule osas. Märksa vaieldavamad (ehkki ka suhtelisemad) on autorite mahuvahekorrad. Varasema luule puhul võib nendega üldjoontes rahule jääda, ent juba 19. sajandi lõpus debüteerinud autoritest alates on küsitavusi. Jätkates *Eesti luule antoloogia traditsiooni*, on *Eesti luules* ikkagi liiga suur tähtsus antud Anna Haavale, samal ajal kui temast mitmekesisema loominguaga Karl Eduard Sööt on esindatud väiksema valikuga. Peaaegu sobiva mahuga on Gustav Suitsule pühendatud osa, teenimatult on aga taandatud Ernst Enno ja Villem Ridala. Paul Rummo arusaamade teisenemisele vaatamata on valikud Marie Underilt, Henrik Visnapuult, Heiti Talvikult ja Betti Alverilt väikesed. Marie Underi ja Henrik Visnapuu — “Siuru” põlvkonna kahe juhtpoeedi kõrval on heldelt ruumi antud nende loomingulistele eakaaslastele Jaan Kärnerile, Johannes Barbarusele, Johannes Semperile ja August Allele. See on ilmne poliitiline vahetegemine — viimaste valikud on nõukoguliku loomingu arvel asjatult paisunud, Underi ja Visnapuu pagulasluule osa on äärmiselt hõre. Võimalik, et poliitilistel põhjustel on väikeseks jäänud ka Hendrik Adamsoni valik.

Arbujate antoloogias esinenuist on leitud sobiv esindusmaht August Sangale, Kersti Merilaasile ja Paul Viidingule, Betti Alverit ja Heiti Talvikut on aga alahinnatud. Mart Rauale anti samas liiga palju ruumi — taas näib soosingu põhjuseks olevat poliitiline repertuaar. Liiga väike on Bernard Kangro, ent ka Kalju Lepiku ja Ivar Grünthali osa. Erapoolikult on peetud tähtsaks mitme N. Eestis debüteerinud autori loomingut. Nii on suur valik Ralf Parvelt (suurem näiteks kui Ernst Ennolt ja Betti Alverilt), lehekülgi on palju antud ka Juhan Smuulile ja Uno Lahele, kes sel viisil on asetatud ühele tasemele näiteks Marie Underiga.

20. sajandi luuletajate valikute suurusi võrreldes torkab silma kirjandusväline tendentslikkus. Osaliselt on see seletatav parteilise survega, samas oli ilmselt tulemuse ühekülguses süüdi ka koostaja hinnangute mõningane inertsus. Seda vaatamata tõsiasi jale, et Paul Rummo on koostamisel püüelnud kirjanduskesksele lähenemisele. Siiski leidub kogu saatesõnas märge: "Koos esteetiliste kaalutlustega on silmas peetud luuletuste ideoloogilisi lähtekohti. Mõnel juhul on viimaseid peamiselt arvestatudki, kui osutus otstarbekaks valimikku võtta tänapäeva kunstinõuete seisukohalt küündimatuid, ent rahvuslikes ning revolutsioonilistes traditsioonides tähtsat osa etendanud värse" (Rummo 1967). See avameelne tunnistus puudutab osaliselt ka kõrgema kontrolli survele antoloogiasse sisse võetud luuletusi. Tsiteeritud juhtmõte on olnud aluseks juba käsikirja koostamise algusest peale.

Printsiibi vildakus ei seisne mitte niivõrd selles, et kogusse on sattunud tänapäeva seisukohalt küündimatut luulet, põhipuuduseks on osa värsiharrastajate küündimatus omaski ajas. Nõnda ei kahjusta kogu näiteks Friedrich Kuhlbari "Vanemuine": tekst on küll naiivne ja algeline, kuid tutvustab lugejale ärkamisajasse luule taset. Samas ei anna eesti luule tasemest 1920. aastatel vähimatki pilti Villem Buki "Detsember".

Kunstiväärtuslikkuse hindamist ja kirjandusloolise ülevaate andmist on seega seganud kolmas siht — ideoloogiline. Olulisel määral ei puuduta see varasemat luulet. Küll on Paul Rummot mõnevõrra mõjutanud *Eesti luule antoloogia* ebaõnnestunud valikud — nii on sealt püsima jäänud mõned Fr. R. Kreutzwaldi, Ado Reinvaldi ja Lydia Koidula nõrgemad palad.

Eesti luule antoloogia mõjust võib kindlamalt rääkida Jakob Tamme ja Karl Eduard Söödi esindatuse puhul. Võib juba fikseerida tekkivat nõukogulikku traditsiooni nende autorite luule hindamisel: iseenesest huvitava loomingu seast on eeskätt valitud sotsiaalsem ja kergekaalulisem. Ühiskondlikke motiive on rõhutatud ka Anna Haava luules.

Ideoloogiline juhtmõte on tõsisemalt suunanud proletaarsetelt autoritelt tehtud valikuid. Täiesti motiveerimatu on Hans Pöögelmanni kolme revolutsioonilaulu tõlke sissevõtmine. Juunipööret tervitanud luuletajate valikutes suurendas Paul Rummo küll nende varasema luule osa, kuid samas jäi piisavalt vähendamata poliit-

tiline võitlus- ja tööluule. Nii kannatavad ikkagi ühekülgsuse all Jaan Kärneri, Erni Hiire ja Johannes Barbaruse valikud, viimaste puhul on jäänud korralikult esindamata nende luule edasiviivam avangardne osa. Poliitilise luule ülekülluse tõttu on ühekülgsed ka Mart Raua ja Aira Kaalu panused.

Kahtlase väärtusega võte on mitmete autorite 1940.–1941. aastal kirjutatud värsside väljaotsimine. Piinlik võis olla Valmar Adamsil ja Arno Vihalemal — viimane kirjutaski Paul Rummo-le luuletuse “Dekadentlikule luuletajale” kohta: “Üks asi selles osas koguni üllatas mind — nimelt too “Dekadendile”, mida lugesin nagu täitsa uut asja ega osanud alul omaks pidadagi” (KM KO, f 205, m 41:28, l 4/21).

Mõistagi pole tsensuuri ja koostajagi meelsuse tõttu tutvustatud kõiki pagulasluule varjundeid. *Eesti luules* on seetõttu domineerima jäänud koduigatsusmotiivid. Marie Underilt tehtud valikus puuduvad *Verivalla*-aegsed ajalaulud, täiesti esindamata on jäänud *Mureliku suuga*, puudulikult on tutvustatud hilisemat loomingut. Valmar Adamsilt pakutav on ühekülgselt salonglik, Heiti Talviku puhul on püütud mööda minna kogus *Palavik* valitsevatest meeoludest.

Mitme puuduse kõrval on antoloogias mõistagi õnnestunud valikuid — näiteks Mihkel Veskest, Juhan Liivilt, Artur Adsonilt, ka August Sangalt, ehkki viimase puhul on loobutud tema loomingu noorustusasest küljest. Suhteliselt head muljet Johannes Semperist rikub kunstiliseltki väärtusetu “Jää kestma” — ENSV hümnit tekst, mis lisandus käsikirja toimetamisel.

Paul Rummo osunduse kohaselt toetub luuletuste redaktsioon “üldprintsipiina viimsetele autori eluaegsetele trükistele või (kaas-aegsete autorite puhul) antoloogia toimetamise eelsele viimasele publikatsioonile” (Rummo 1967: 6). Ühtse redaktsioonilise põhimõtte rakendamine on igati tervitav. *Eesti luule* on selles suhtes tunduvalt järjekindlam kõikidest varasematest antoloogiatest. Juhan Liivi tekstide “juurdunuma redaktsiooni” (Rummo 1967: 6) kasutamine on samuti põhjendatud. Vaieldav on aga Gustav Suitsu luuletuste “Lippude vahetusel”, “Iseseisev kevadõhtu”, “Hauakiri”, “Vana tühi” ja “Mõistke, mõistke!” trükkimine luulekogu *Kõik on kokku unenägu* redaktsioonis. Oletatavasti tahtis koostaja säilitada tekstide ühiskondlikku lõovust. Mõningate

muganduslike palade sissevõtmine 19. sajandi autoritelt on teadlik (Rummo 1967: 6) ja aktsepteeritav kompromiss. Antoloogia väärtust kasvatavad kahtlemata registrid, autorite elu ja loomingu tutvustused ning luuletuste dateerimine.

Mõnedki hinnangud luuletajate värssidele ja tegevusele on vastuvõetamatud, eriti sotsiologiseerivalt kõlavad need Endel Sõgla toimetatud osas. Nõnda väidetakse, et Henrik Visnapuu teenis "fašistlikku propagandat", peaaegu kogu pagulasluule alates Gustav Suitsust on kuulutatud "emigrantliku ladviku" mõjualuseks. Pagulaste puhul näib olevat isegi peen vahetegemine: osa neist "siirdus välismaale" (Under), teine osa aga "põgenes" (Adson). Selle politiseerituse juures on siiski meeldivalt üllatav, et üldjuhul on mainitud luuletajate paguluses ilmunud kogude pealkirjad. Kirjanduslikud lühianalüüsid on õnnestunud Rudolf Põldmäe toimetatud osas, samas on sõjajärgsest kodumaisest luulest kirjutatud ka tühifraase (nt Manivald Kesamaa kohta).

Luuletajate järjestamisel on püütud silmas pidada nende kirjandusse tulemise aega. Vaieldav on Jaan Bergmanni asetamine Ado Grenzsteinist ettepoole ja Anna Haava värsside asukoht pärast Juhan Liivi omi. Raskusi on koostajale valmistanud proletarsete autorite ja pagulasluule paigutamine ajaloolisse üldpilti.

Kõigile puudustele vaatamata on *Eesti luule* suurtöö. Kui väita, et Arvo Mägi *Eesti lüürika* oli rõhuasetuselt mõnevõrra tendentslik, siis võib öelda, et *Eesti luule* teistpidine tendentslikkus on suurem vaid sunnitud määral. Samas on *Eesti luules* pakutav ülevaade suure mahu tõttu pisut täielikum, peaaegu laitmatu on 17.–19. sajandi luule tutvustus. *Eesti luule* on siiski esimene antoloogia, mis püüab anda ülevaadet "eesti luulest nõ. globaalses ulatuses" (KM KO, f 205, m 26:21, l 1/2): esindatud on nii kodumaine kui ka pärast Teist maailmasõda paguluses sündinud luule. Globaalsust lisab veelgi varasemate Välis-Eesti autorite (Peno Alnovo jt) sissevõtmine.

Võttes arvesse, et *Eesti luule* sündis tsensuurialuses ühiskonnas, on tegemist tõelise saavutusega. Üksikud järeleandmised parteilistele nõudmistele ei suutnud oluliselt kahandada tulemuse väärtust. Liiasi sai *Eesti luule* tekstikoguks, mis senistest õnnestunudalt kujundas kodumaise lugejaskonna arusaamisi luulest —

Eesti luule ilmumisega kadus ka vajadus kasutada pedagoogiliseks otstarbeks *Eesti luule antoloogiat*.

Ehkki mõnedest hinnangutest võib *Eesti luules* välja lugeda kahtlase väärtusega tendentse, andis ta mahuka tekstikoguna mõtlevale lugejale võimaluse leida sealt ka igikestvat luulet. Sellisena jääb *Eesti luule* ometi väärtuslikuna püsima meie kirjandus- ja raamatulukku.

2.3. Eesti luule retseptisioon

Pärast antoloogia ilmumist avaldas *Noorte Hää*l raamatut tutvustava kirjutise Jaan Toomlalt (Toomla 1967). Jaan Toomla teatel on *Eesti luules* 32 000 värsirida, raamatut võivat kasutada käsi- raamatuna, osalt teatmeteosenagi. Ka märgib autor, et arvesse on võetud *Eesti luule antoloogiale* õigustatult osaks saanud karmi kriitikat. Varasematest etteheidetest olevat teadlikult ignoreeritud vaid märkust rahvaluule puudumise kohta — seda kavatsetava rahvalaulude antoloogia tõttu. “Antoloogia on oma olemuselt intiimne, lähedane ja meeldiv” — selline on kirjastajapoolne arvamus.

Põhjalikuma analüüsisiga esines peagi *Sirbis ja Vasaras* Karl Muru (Muru 1967). Viidates antoloogia pikka aega kestnud sünnivaevadele, leiab arvustaja, et neid ei tule kahetseda: rõõmustav on eesti luule esiaegade sissevõtmine ning 19. sajandi luulepildi täiendamine, ennekõike aga korrektiivid, mis tehakse võrreldes *Eesti luule antoloogiaga* käesoleva sajandi osas. Kriitik kiidab *Eesti luulet* Valmar Adamsi, Hendrik Adamsoni, Julius Oengo ja Heiti Talviku värsside kaasavõtmise pärast ning osutab Gustav Suitsu, Marie Underi, Bernard Kangro, Kalju Lepiku ja Arno Vihalemma esindatusele. Karl Muru on nõus koostaja otsusega tutvustada kõiki viimastel aastatel debüteerinud luuletajaid: “Pealegi demonstreerib see osa antoloogiast eesti luule uusi jõude, mille intensiivne juurdevool on üheks möödunud kümnendi keskel alanud ühiskondlike suhete tervenemise viljaks” (Muru 1967).

Maria Salundi sissevõtmisele viidates leiab arvustaja, et mõne palaga pidanuks esindatud olema ka Artur Alliksaar; Fr. Tuglase ja Erni Krusteni kõrval võinuks näidata “teistegi põlisprosaistide üleaisalöömist värsijalgse muusaga (näit. L. Promet, A. Hint,

K. Ristikivi)" (Muru 1967). Ta peab mõnevõrra väikeseks pagulasluulele antud mahtu ja kahetseb Jaan Oksa, Uku Masingu ja Rudolf Reimani väljajäämist.

Üksikutest luuletustest võinuksid Karl Muru meelet kogus koha leida Jakob Liivi "Luuleteel", Jaan Lõo "Seatapp", Gustav Suitsu "Käkimäe kägu", "Nooruse aeg", "Melanhoolia" ja "Krupp". Pisut hõredaks ja ühekülgses peab ta Marie Underilt, Henrik Visnapuult, Heiti Talvikult, Valmar Adamsilt ja Hendrik Adamsonilt tehtud valikuid: Underi loominguga läbilõige on jäänud vaesemaks ajalule kõrvalejätmisel, Visnapuu puhul on hoidutud ta noorusluule mehelik-bravuursest osast, Talvikul puuduvad esikkogu põhimeeleolud.

Karl Muru arvates on luuletajate lühiiseloostuste puhul püütud silmas pidada korraka liiga paljut. Ka ei sobivat kokku rõhutatult subjektiivne valik ning asjalikkusele pürgivad kommentaarid. Konkreetseks osutab kriitik Gustav Suitsu, Manivald Kesamaa, Jaan Lõo ja Valmar Adamsi loominguga iseloostuste puudulikkusele. Ühtlasi parandab ta mõned faktilised vajakajäämised, kuid resümeerib lõpuks siiski kiitvalt: "Ometi on selge, et puudustel pole "Eesti luule" juures määravat kaalu. Teos pole mitte ainult mahukaim, vaid ka mitmekülgsim senistest eesti luule antoloogiatest" (Muru 1967).

Kuu aega hiljem ilmus Eduard Laugaste arvustus ajalehes *Ko-dumaa* (Laugaste 1967). Kirjutises tutvustatakse kogu ja kiidetakse selle välimust. Eduard Laugaste arvates aitavad autorite loomingule antud hinnangud tekste paremini mõista. Siiski peab ta väheütlevaks Gustav Suitsu, August Sanga, Venda Sõelsepa ja veel mõne autori kohta kirjutatut.

Rahvaluule kõrvalejätmist ei pea folklorist õigeks. Samas pakub talle rõõmu Gustav Suitsu, Marie Underi, Bernard Kangro, Arno Vihalemma ja Kalju Lepiku esindatus. Puuduvatest autoritest nimetab arvustaja Georg Julius Schultz-Bertramit, Friedrich Brandti, Eduard Ludvig Wöhrmanni, Karl August Hermannit, Martin Lippu, Matthias Johann Eisenit, Andres Alverit, Jaan Oksa ja Rudolf Reimani. Liigseks subjektiivsuseks peab Eduard Laugaste seda, "et koostajad on lasknud end mõjutada nii autorite kui ka luuletuste valikul "luuleelamuse intensiivsusel" (Laugaste 1967: 6). Millised kriteeriumid oleksid õigemad, seda kirjutises täpse-

malt ei eritleta. Kõige õnnestunumateks ei pea kriitik Gustav Suitsult, Hendrik Visnapuult, Marie Underilt ja Hendrik Adamsonilt tehtud valikuid. Õigustatud on märkus, et mõnel puhul on terviktekstile halvasti mõjunud katkendite esitamine (nt Gustav Suitsu "Lapse sünd"). Liiga suureks peab kirjutaja Carl Wilhelm Freundlichi osa, ülearuseks Ado Reinvaldi luuletust "Mats alati on tubli mees" ning kahetseb Jaan Kärneri "Kaarnamäe ballaadi" puudumist. Hans Pöögelmanni revolutsioonilaulude tõlgete esitamist peab ta õigeks.

Arvustus lõpeb lüürilise ekskursiga läbi eesti luule.

Aastalõpu *Nooruse* "Kirjanduslikes kihhermetes" kiidab Ain Kaalep tehtud tööd: "Paul Rummo suurtöö "Eesti luule" on aga meie seniste ilukirjanduslike antoloogiate uhkemaid saavutusi" (Kaalep 1967: 50). Kahtlevalt asetab ta kõrvuti Marie Underilt, Jaan Kärnerilt ja Betti Alverilt valitud luuletuste arvud, kuid katkestab siis mõttearenduse: "[---] ent raamat on meil igatahes käes!" (Kaalep 1967: 50).

1967. aasta luuleülevaates loobus Paul-Eerik Rummo mõistetavatel põhjustel antoloogia hindamisest, viidates (talle ilmselt meelepärasele) Karl Muru eritlusele (Rummo 1968: 624). Ka oma arutluses luuleantoloogiatest ei kommenteerinud ta *Eesti luulet*, liigitades töö vaid (populaar)teaduslike antoloogiate rühmale lähenevaks (Rummo, P.-E. 1967).

Viimane kodumaine arvustus ilmus *Keeles ja Kirjanduses* Nigol Andreseni sulest (Andresen 1968). Arvatavasti antoloogia saamisloost mõnel määral teadlik, leiab arvustaja, et valik on suuresti kolleegiumi ühine maitseotsustus, küll jäävad aga ainuüksi toimetajate südametunnistusele kommentaarid, mis "ei kuulunud kolleegiaalse kontrolli alla" (Andresen 1968: 308). Ka viitab ta antoloogia kirjastamise ja trükkimise kolmeaastasele tsüklile. Esi-meseks ja seni ainsaks tõsiselt võetavaks eesti luule ajalooliseks antoloogiaks peab Nigol Andresen K. E. Söödi ja Gustav Suitsu *Eesti luulet*.

Ajaloolise arengupildi huvides võinuks Nigol Andreseni meelest vanima luule osa täiendada Georg Salemanni ja Martin Gil-läuse värssidega. Pisut hilisemast ajast leiab ta puudu olevat

J. V. Jannseni, M. J. Eiseni, Martin Lipu, K. A. Hermannini, Elise Auna, Kaarel Krimmi, Andres Alveri ja Jaan Leidini luuletused.

20. sajandi osa tekitab arvustajas vähem küsimusi. Siiski osutab ta Jaan Oksa, Mart Leksteini, Rudolf Reimani, Ralf Rondi ja Valter Kaaveri puudumisele. Hämmastavaks peab arvustaja Uku Masingu olematuks kuulutamist: "Tema väljajätmine antoloogiast võiks olla põhjendatud umbes niisamuti nagu kord E. Enno mälestussamba kõrvaldamine Haapsalus" (Andresen 1968: 309). Artur Alliksaare väljajätmist peab Nigol Andresen vähemalt formaalselt motiveerituks. Väliseestlastest tulnuks tema meelest antoloogiasse võtta ka Ilmar Laaban, Raimond Kolk ja Ivar Ivask.

Heaks, kuigi liiga suureks peab arvustaja Juhan Liivilt tehtud valikut. Liiga suured olevat ka Anna Haava ja K. E. Söödi osad. Marie Underilt pidanuks Nigol Andreseni arvates lisa võtma kogudest *Sinine puri*, *Verivalla* ja *Pärisosa*, Henrik Visnapuult kahandama ühiskonnakriitilisust ning lisama armastus- ja loodusluulet. Ka Gustav Suitsu esindatust ei pea kriitik piisavalt õnnestunuks. Hans Pöögelmanni tõlked olevat sattunud antoloogiasse põhjendamatult: "Tõlgete esitamine antoloogia XX sajandi osas ei ole otstarbekas" (Andresen 1968: 309). Hendrik Adamsoni valiku kiidab Nigol Andresen iseloomulikuks, küll aga pole ta rahul Jaan Kärneri tekstidega: "Valiku nõrkuseks on Kärneri esitamine võitluslaulikuna, kellena ta ei ole kujunenud" (Andresen 1968: 309). Deklaratiivne on kriitiku meelest Johannes Barbaruselt võetu, nõrgad ka Johannes Semperi ja Erni Hiire valikud. Samuti kahtleb ta Juhan Sütiste poemi *Maakera pöördub itta* poeetilises väärtuses.

Veel vaidleb Nigol Andresen katkendite avaldamise vastu, peab ilmetuks Hans Pöögelmanni "Saaremaa ülestõusu" lõiku ning näiteid Fr. R. Kreutzwaldi "Sõjast". Tervenisti soovinuks ta lugeda Käsü Hansu nutulaulu.

Teatmeaparaadi puuduseks peab Nigol Andresen liigseid soovitusi ja iseloomustusi. Rudolf Põldmäe tehtuga peaaegu rahule jäädes toob ta samas välja puudusi Endel Sõgla hinnangutes. Tekstiredaktsiooni üldpõhimõtted kiidab arvustaja heaks, eriarvamusel on ta vaid Gustav Suitsu luuletuste puhul.

Lõpetuseks leiab Nigol Andresen, et kirjandusloolist järjekestvust pole antoloogias siiski vajalikul määral rõhutatud ning arvab süngepoolseks väljavaadet, et luuletajatele antud iseloomustusi kasutatakse pedagoogilises töös. “Nurisemised “Eesti luule” puhul tähendavad ühtlasi selle väljaande tunnustamist ja optimismi antoloogia järgmise ümbertöötatud trüki ootel” (Andresen 1968: 311).

Kiiruselt jõudis tegelikult kõikidest Eestis ilmunud arvustustest ette pagulaskriitika. Juba 1967. aasta oktoobri lõpus avaldas ajaleht *Teataja* Arvo Mägi retsensiooni. Arvo Mägi leiab, et “kunstilise mõõdupuu rakendamise alal” (Mägi 1967) on võrreldes *Eesti luule antoloogiaga* saavutatud edu. Kohe osutab ta aga sellelegi, et arvesse on võetud ideoloogilised kaalutlused. Vanema luule osaga jääb arvustaja rahule, küll on tal palju pretensioone 20. sajandi luule esitamisele. Ta võrdleb autoritele eraldatud mahtusid ja leiab suured olevat Juhan Sütiste, Debora Vaarandi, Mart Raua, Jaan Kärneri, Aira Kaalu ja Vladimir Beekmani valikud, väikesed aga Gustav Suitsu, Marie Underi, Henrik Visnapuu, Bernard Kangro, Heiti Talviku ja Hendrik Adamsoni osad. Puuduvatest autoritest märgib ta Jaan Oksa, Uku Masingut, Ilmar Laabanit, Raimond Kolka ja Maret Suits-Elsonit.

Arvo Mägi arvates “teatava võtme valikuprintsiipide kohta annavad loomingu iseloomustused selle poliitilises osas (E. Sögeli firmamärgi all)” (Mägi 1967). Arvustaja tsiteerib pagulasautorite loomingu iseloomustusi ja toob võrdluseks kiitused nõukogude autoreile. Tema arvates peegeldavad pagulasluule valikud rõhutatult võõrsilolu perspektiivitust.

Veel leiab Arvo Mägi, et mitme noore kodumaise luuletaja valikud on ühekülgsed — olevat välditud novaatorlikku ja valitud traditsioonilist. Nii ei jää ta rahule Jaan Krossi, Ellen Niidu, Ain Kaalepi ja Paul-Eerik Rummo tutvustustega.

Arvo Mägi kahetseb ka, et omal ajal polnud kodumaine väärtuslik loomingu talle kättesaadav, ning leiab, et kui tal tuleks uus antoloogia koostada, “siis kuuluks sinna kindlasti ka värsse Smuulilt, Niidult, Krossilt, Kaalepilt, P.-E. Rummolt, Vetemaalt ja Kaplinskilt — suurema ruumi puhul ka Vaarandilt, Traadilt, Lahelt, Beekmanilt ja Suumanilt” (Mägi 1967).

Kokkuvõttes jääb arvustustest kõlama õieti kaks pisut vastakat arvamust. Arvo Mägi meelest on töö “üsna pikk, aga teataval määral kõhklev samm edasi”, mahuvahekordi analüüsid jõuab ta aga väiteni, et “seegi teos on ennekõike “nõukogude” eesti luule antoloogia, mitte eesti luule oma” (Mägi 1967). Arvustuses tehtud etteheited on küll omajagu põhjendatud, kuid viimati esitatud järeldus pole siiski korrektne.

Paul Rummo nimetas Arvo Mägi retsensiooni “naljakaks” (KM KO, f 205, m 26:21, l 1/2). Nähtavasti puudutas see teda aga üsnä tōsiselt.

Vähem emotsionaalne ning suures osas tutvustav oli Ilse Lehiste arvustus ajakirjas *Books Abroad* (Lehiste 1968). Selle kirjutise kaudu muutus antoloogia retseptsioon osalt rahvusvahelisekski. Ka Ilse Lehiste viitab poliitilistele tagamaadele, mis valikut on mõjutanud. Puudevatest autoritest nimetab ta Uku Masingut, Aleksis Rannitit, Ilmar Laabanit, Raimond Kolka ja Ivar Ivaskit ning kahetseb Heiti Talviku väikest esindatust. Samuti nimetab ta poliitilistel motiividel valikusse võetud proletaarseid autoreid. Pagulasluuletajatelt valitud palu peab Ilse Lehiste ühekõlgsele ekssiili meeleheidet ja lootusetust demonstreerivaks. Suuri lootusi paneb arvustaja antoloogias esindatud uuele põlvkonnale — eeskätt Enn Vetemaale, Mats Traadile, Paul-Eerik Rummole, Ly Sepelile, Jaan Kaplinskile ja Viivi Luigele.

Sellega antoloogia teadaolev retseptsioon trükisõnas lõppes. Arvustustes tehtud märkused olid suures osas kattuvad nii Eestis kui ka väljaspool, erines ainult nende esitamise stiil. Õigustatult suur tähelepanu osutas ühtlasi töö olulisusele.

Kirjandus

- A n d r e s e n , Nigol 1968. Eesti luule läbilõikes. — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 308–311
- E e s s õ n a . 1955a. — *Eesti luule antoloogia I*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 5
- E e s s õ n a . 1955b. — *Eesti luule antoloogia II*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 5
- K a a l e p , Ain 1967. Kirjanduslikke kihermeid. — *Noorus*, nr 12, lk 50 (pseudonüüm *O. Muusapoeg*)

- Ki in, Sirje 1989. *Kersti Merilaas: Luuletaja elu*. Tallinn: Eesti Raamat
- Kirjanike kongressi sõnavõttudest. 1966. — *Sirp ja Vasar*, nr 9, 25. II, lk 4–7
- Kruus, Oskar, Elem Treier 1956. Mõtteid Eesti luule põhivara väljaandest. — *Sirp ja Vasar*, nr 25, 22. VI, lk 2–4
- Laugaste, Eduard 1967. Esmaseid mõtteid uue luuleraamatu lehitsemisel. — *Kodumaa*, nr 51, 20. XII, lk 5–6
- Lehiste, Ilse 1968. Paul Rummo ed. Eesti luule. — *Books Abroad*, nr 2, lk 309
- Muru, Karl 1967. Luuleantoloogia sirvija märkmeid. — *Sirp ja Vasar*, nr 47, 24. XI, lk 3
- Mägi, Arvo 1967. Kodumaine luulevalimik. — *Teataja*, nr 20, 28. X, lk 5
- Niit, Heldur 1956. "Eesti luule antoloogia" I ja II. — *Looming*, nr 11, lk 1656–1663
- Paju, A. 1956. Eesti luule rikkusest. — *Edasi*, nr 71, 8. IV, lk 3
- Pill, August 1967. Kokkupuuteid Jaan Kärneriga. — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 300–303
- Rummo, Paul 1955. Eesti luule antoloogia. — *Rahva Hää*, nr 268, 13. XI, lk 3
- Rummo, Paul 1966. Kiri toimetusele. — *Sirp ja Vasar*, nr 39, 23. IX, lk 4
- Rummo, Paul 1967. Eessõna. — *Eesti luule: Antoloogia aastaist 1637–1965*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 5–6
- Rummo, Paul-Eerik 1967. Kirjanduslikke kihermeid. — *Noorus*, nr 11, lk 74–75 (pseudonüüm *Poor Yorick*)
- Rummo, Paul-Eerik 1968. Luule 67. — *Looming*, nr 4, lk 619–628
- Toomla, Jaan 1967. "Eesti luule" ilmumise puhul. — *Noorte Hää*, nr 239, 10. X, lk 2

MART VELSKER (sünd. 1966), lõpetanud Tartu Ülikooli eesti filoloogina 1991. a, pärast seda samas magistrand.

Peeter Allik. HOMMIK
(1991)

KLIIMAVALDKONDADE PIIRITLEMINE EESTIS

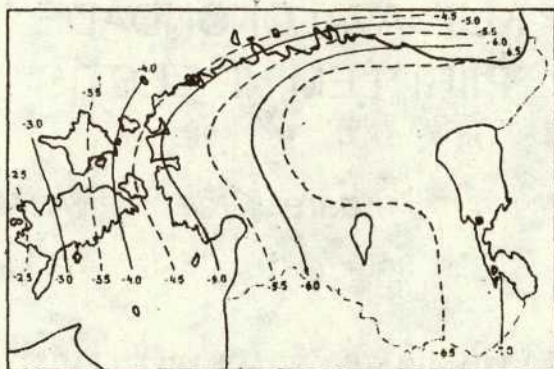
Kaarel Kirde

I. KLIIMAVALDKONDADE PIIRITLEMINE EESTIS

Käesolevas töös on püütud pikaajaliste meteoroloogiliste vaatluste järgi piiritleda kliimavaldkondi Eestis. Suuremate mäeahelikude ja kõrguste vahede puudumise tõttu ei esine Eesti ilmastus pidevaid ja teravaid vahesid üksikute maa-alade vahel. Märgetavad erinevused kliimaelementide jaotuses ilmnevad vaid teatud aastaagadel.

Kliimavaldkondade piirjoonte tuvastamiseks on kasutatud peamiselt õhutemperatuuri ja sademete vaatlusi, mis võrreldes teiste meteoroloogiliste elementidega võimaldavad teravamalt eristlust. Et mere lähedus üldiselt pehmendab kliimat, mille tagajärjel nii ööpäevane kui ka aastane temperatuuri amplituud on ranniku ümbruses suhteliselt väiksem kui kaugemal sisemaal, on esimeses järjekorras arvestatud Läänemere veekogu mõju õhutemperatuuri

Käesoleva artikli valmistas Kaarel Kirde ette Tartu Ülikooli Toimetiste jaoks. Artikkel aga ei ilmunud — *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis)*. A. 1942. Kd. 37 sisukorras on märkus: 1941. a. nõukogude võimude poolt hävitatud. Siinne tekst pärineb säilinud korrektuurpoognast Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnast (Mscr. 1333). Õigupoolest ilmus 1943. aastal juba järgmises, 38. Toimetiste numbris Kaarel Kirdelt kirjutis "Kliima valdkonnad Eestis", mis hävitatud artikliga peaaegu identne.

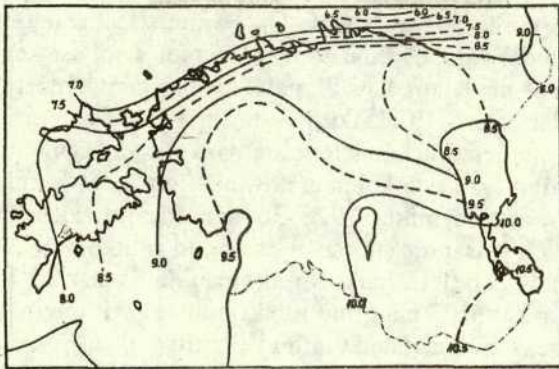

Joonis nr. 1. Jaanuari isothermid (1866–1935).

jaotusele Eestis. Ülevaate saamiseks on järgneval joonisel (nr. 1) antud keskmised jaanuari isothermid, mille järgi keskmiste temperatuuride vahed saartel ja Ida-Eestis ulatuvad 5 kraadini.

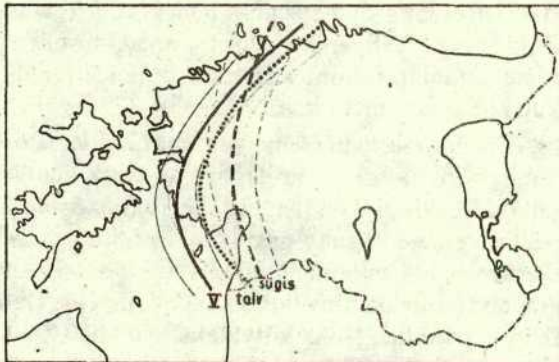
Kevadel ja suvel valitseb saartel ja Lääne-Eesti rannikul vähe madalam temperatuur kui kaugemal sisemaal, kusjuures aga nende temperatuuride vahe üldiselt ei küüni talvise temperatuuri diferentsini. Näitena on joonisel nr. 2 antud keskmine isothermiide jaotus maikuul, mille keskmiste temperatuuride erinevus on suurim.

Läänemere mõju iseloomustamiseks Eesti kliimale on pikaajaliste õhutemperatuuri keskväärtuste järgi interpoolimise teel määratud keskmised laiusjoonte temperatuurid kogu Eesti pindala kohta, ja nende järgi arvatud laiusjoonte üksikute punktide jaoks temperatuuri kõrvalekalded eespool nimetatud keskmistest. Ühendades ühesuurused kõrvalekalded pidevate kõveratega, saame vastava kuu isanomaaljooned, mis võimaldavad võrreldes isothermidega tunduvalt paremini olmustada Läänemere mõju õhutemperatuuri jaotusele Eesti pindalal. Üsikutuude isanomaalkaartidelt näeme kooskõlas keskmise temperatuurijaotusega väiksemaid temperatuuri kõrvalekaldeid suvekuudel, suuremaid aga sügis- ja talvekuudel. Erilist huvi pakub 0-isanomaaljoonte asend, mis lahutab Eesti pindala kaheks valdkonnaks erineva-

Joonis nr. 2. Mai isotermid (1866–1935).

te temperatuuridega. Selgema ülevaate saamiseks on joonisel nr. 3 kujutatud keskmised 0-isanomaalide asendid: maikuul pideva kõveraga, sügiskuudel (september, oktoober, november) katkendjoonega ja talvekuudel (detsember, jaanuar, veebruar) punktijoonega.

Joonis nr. 3. 0-isanomaalide asendid maikuul, sügiskuudel ja talvekuudel.

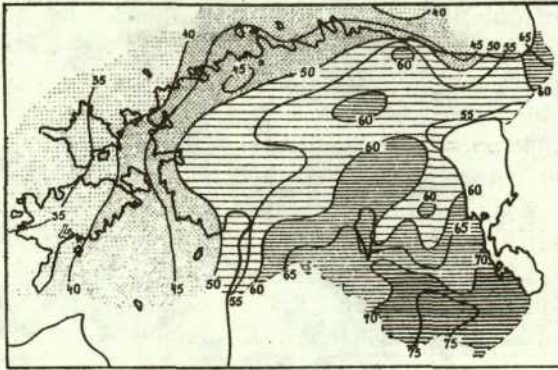
Nagu joonisel nähtub, läbivad eespool nimetatud 0-isanoaalid peaaegu rööbiti Harju-, Lääne- ja Pärnumaa, kusjuures sügis- ja talvekuudel valitseb 0-isanoaalidest ida pool asetsevas Eesti pindala osas madalam, kevadkuudel aga kõrgem temperatuur kui läänepoolses osas. Et üksikuil aastail näitab 0-isanoaali asend vastavalt temperatuurioludele suuremaid või väiksemaid nihkeid, on koostatud iga aasta kohta eraldi, nii sügise, talve kui ka mai-kuu jaoks, ajavahemikus 1926–35 isanoaalide kaardid. Neilt kaartidelt on 0-isanoaali jaoks määratud ruutkõrvalekalded (σ) üksikuil laiusjoontel. Igale 0-isanoaalile vastav 2σ laiune riba on joonisel nr. 3 märgitud punktjoontega. Ruutkõrvalekalde arvutamiseks on kasutatud tuntud valemit:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\epsilon_1^2 + \epsilon_2^2 + \dots + \epsilon_n^2}{n}},$$

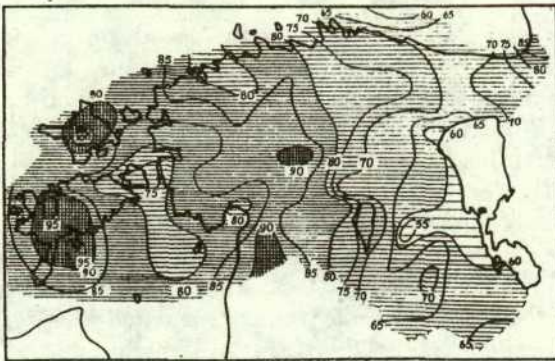
kus $\epsilon_1, \epsilon_2, \dots, \epsilon_n$ väljendavad iga üksiku aasta 0-isanoaali kõrvalekaldeid keskmisest 0-isanoaali asendist teatud laiusjoonel. Nagu teada, langeb kokkukõlas tõenäosusteooriaga keskmiselt 68% kõigist eespool nimetatud 0-isanoaali asendeist 2σ laiuse ribasse, 32% aga väljapoole seda.

Edasi on kasutatud kliima eritluseks sademete vaatlusi, sest nagu teada, on meritiimse kliima tunnuseks suurem sademete hulk sügiskuudel, väiksem sademete hulk aga kevadekuudel, võrreldult mandrikliimaga. Selle nähtuse iseloomustamiseks on järgnevatel joonistel antud keskmine sademete hulkade jaotus juuni ja oktoobrikuu kohta ajavahemikus 1923–35.

Selleks, et iseloomustada Läänemere mõju sademete jaotusele Eestis, on juuni-, oktoobri- ja novembrikuu jaoks kuu keskmised sademete hulgad üksikuis vaatluspunktides väljendatud protsentides aastasest sademete koguhulgast ja interpoolimise teel määratud neist keskmised laiusjoonte kohta Eesti pindalal. Analoogiliselt õhutemperatuurile on nimetatud kuude kohta arvatud laiusjoonte üksikute punktide jaoks kõrvalekalded vastavast laiusjoone keskmisest ja nende abil joonistatud sademete isanoaalkaardid. Nagu õhutemperatuuri kohta, on ka sademete 0-isanoaalide jaoks arvatud ruutkõrvalekalle (σ) iga laiuskraadi kohta, mille järgi on moodustatud 2σ -laiused hajumisribad. Järgneval joo-

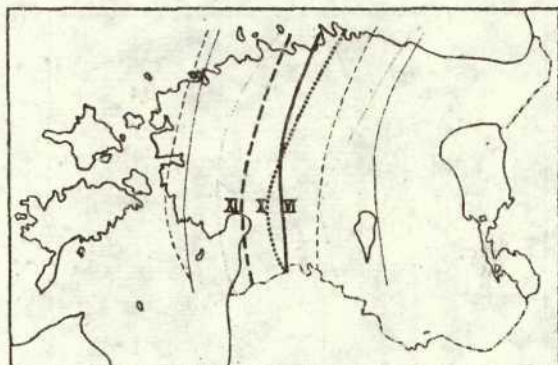
Joonis nr. 4. Keskmised juunikuu samasademejooned (1923–35).

Joonis nr. 5. Keskmised oktoobri samasademejooned (1923–35).

nisel nr. 6 on esitatud koos 0-isanomaalidega juuni, oktoobri ja novembri kohta neid iseloomustavad hajumisribad.

Võrreldes joonisel nr. 3 antud õhutemperatuuri 0-isanomaalide asendeid sademete 0-isanomaalidega, näeme nende vahel teatud

Joonis nr. 6. Sademete 0-isanomaalide jaotus juunis (VI), oktoobris (X) ja novembris (XI) ühes vastavate hajumisribadega.

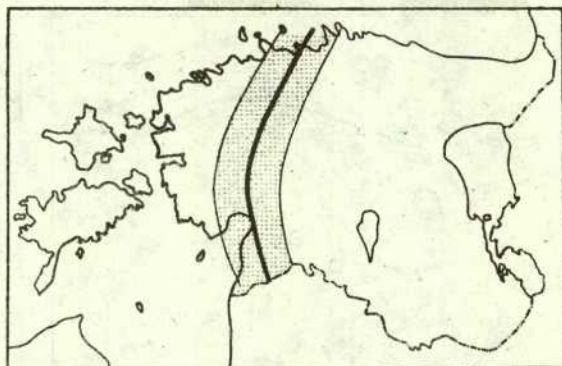
ühtekuuluvust, kuna nad alates Soome lahe rannikust peaaegu rööbiti läbivad Harju-, Lääne- ja Pärnumaa.

Mõlema liigi isanomaaljoonte asend on tingitud Läänemere mõjust Eestis valitseva kliima oludele, mispärast võime 0-isanomaale vaadelda kui piirjooni, mis jagavad Eesti pindala kaheks kliimavaldkonnaks. Neist omab läänepoolne rohkem maritiimse kliima iseloomu, võrreldult idapoolsega, kusjuures, nagu eespool mainitud, kliimaatilised erinevused ei esine läbi aasta ühtlaselt, vaid tulevad tugevamini nähtavale sügis- ja talvekuudel. Kliimavaldkondi lahutava piirjoone täpsamaks tuvastamiseks on joonistel nr. 3 ja nr. 6 antud 0-isanomaalidest graafiliselt tuletatud keskmine piirikõver, mille asend on esitatud joonisel nr. 7 ühes vastava ruutkõrvalekalderibaga ($2\sigma_k$), mis on määratud tavalise valemi järgi:

$$\sigma_k = \sqrt{\frac{\sigma_1^2 + \sigma_2^2 + \dots + \sigma_n^2}{n(n-1)}},$$

kus $\sigma_1, \sigma_2, \dots, \sigma_n$ tähendavad eespool nimetatud 0-isanomaalide ruutkõrvalekaldeid keskmisest 0-isanomaalide asendist.

Peale kirjeldatud kahe kliimavaldkonna tulevad arvesse veel alajaotused, mille piirjooni on aga raske märgistada ühelt poolt

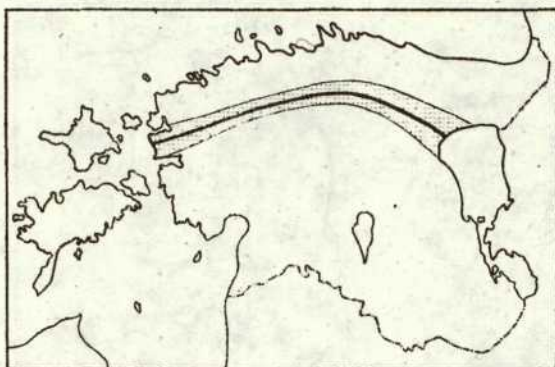

Joonis nr. 7. Kliimavaldkondi lahutav piirikõver ühes hajumisribaga.

vaatluspunktide vähese arvu, teiselt poolt aga nõrga erinevuse tõttu.

Maikuu keskmiste õhutemperatuuride jaotuses tuleb nähtavale teatud vahe Soome lahe rannikuala ja lõunapoolse sisemaa vahel, mis on tingitud Soome lahe veekogu suhteliselt madalamast temperatuurist kevadekuudel. Et vee erisoojus on tunduvalt suurem maakihtide erisoojusest, nõuab talvel jahtunud Soome lahe veekogu soojenemine pikemat aega, mis omakorda aga aeglustab õhutemperatuuri tõusu rannikuribal, võrreldult kaugema sisemaa. Selle nähtuse iseloomustamiseks on Eesti pindala kohta maikuu keskmiste õhutemperatuuride järgi määratud keskmised pikkusjoonte temperatuurid ja viimaste järgi kõrvalekalde pikkusjoonte üksikute punktide kohta nende pikkusjoonte keskmistest temperatuuridest. Sel viisil arvutatud kõrvalekallete järgi leitud isanomaaljoontest märgistab 0-isanomaaljoon piiri joone suhteliselt jaheda rannikuriba ja kaugema sisemaa vahel maikuul. Üksikaastate maikuu 0-isanomaali asenditest on määratud vastav ruutkõrvalekalle iga pikkusjoone kohta, milline hajumisriba (2σ) ühes eespool mainitud 0-isanomaaliga on esitatud joonisel nr. 8.

Edasi on märkimisväärne sügisel algav õhutemperatuuri langus, mille lähtekohaks on läänepoolne Virumaa osa. Säärane

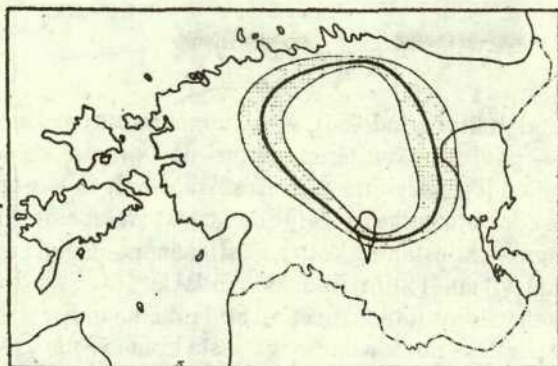

Joonis nr. 8. Piirjoon kevadise jaheda Soome lahe rannikuriba ja sisemaa vahel ühes hajumisribaga maikuu õhutemperatuuri kuukeskiste järgi.

nähtus on tingitud ühelt poolt suve kestel Soome lahe ja Peipsi järve veekogudesse kogunenud soojusetagavaradest, mille tõttu ranniku ümbruse maa-alad jahenevad aeglasemalt kaugema sisemaa omadest. Lääne suunas on jahenemist pidurdavaks teguriks Läänemere veemassid, mis hoiavad saarte ja Lääne-Eesti õhutemperatuuri tunduvalt kõrgema Ida-Eesti omast. Eespool nimetatud sügise jahenemise lähte-maa-ala piiritlemiseks on kasutatud kolme sügiskuu (IX, X, XI) õhutemperatuuri vaatlusi. Iga-aastaste sügiskuude keskmiste õhutemperatuuride järgi on märgitud piirjoon, mis tähistab valdkonna, mille sügiskuude keskmine temperatuur on $0,5^{\circ}$ C võrra madalam ümbritseva maa-ala sügiskuude keskmistest õhutemperatuuridest. Sääraste iga-aastaste piirjoonte abil on graafiliselt määratud keskmine piirjoone asend ühes vastava hajumisribaga, mis on antud joonisel nr. 9.

Talve tulekuga koos Peipsi järve ja Soome lahe kinnikülmutamisega muutub õhutemperatuur Ida-Eestis ühtlaseks, näidates pidevat langust ida suunas.

Peale loendatud alajaotuste tuleks arvestada veel kliimavaldkonna alajaotust ühelt poolt Eesti suurematel saartel Saare- ja Hiiumaal ja teiselt poolt Võru- ja Petserimaal, milliseid piirkondi

Joonis nr. 9. Sügisese jahenemise lähte-maa-ala piirjoon ühes hajumisribaga septembri, oktoobri ja novembri õhutemperatuuri vaatluste järgi.

pole võimalik piiritleda vaatlusjaamade vähese arvu tõttu. Nii on saartel ainult rannikupunktides (Sõrve, Vilsandi, Tahkuna) tegevuses 2. järgu vaatlusjaamad, kuna saarte keskkohal puuduvad nad täiesti. Võru- ja Petserimaal töötavad kaks 2. järgu jaama (Võru, Värskä), mille vaatlusandmete järgi pole võimalik määrata kliimavahede piirjoont.

II. KLIIMAINDEKS

Meie järgmiseks ülesandeks on arvuline kliimaindeks, mille abil oleks võimalik võrrelda üksikute vaatlusjaamade maritiimsusi. Säärase indeksi tuletamiseks on võetud aluseks: 1) vaatluskoha aastane õhutemperatuuri amplituud, mis rannikul on suhteliselt väiksem kui sisemaal; 2) õhutemperatuuri aastase maksimumi kohalejõudmisaja momendi hilinemine kõrgeimast päikese seisuaajamomendist, s.o. 21. juunist, mis rannikul on suurem kui sisemaal; 3) kahe sügiskuu (oktoober, november) sademete hulk protsentides aastasest sademete hulgast, mis rannikul on üldiselt suurem kui sisemaal. Kliimaindeksi tuletamiseks on oletatud, et

see on funktsioon eespool loendatud teguritest kujul:

$$k = \frac{\alpha}{A} + \beta B + \gamma C,$$

kus k tähendab kliimaindeksi, A — temperatuuri aastast amplituudi, B — päevade arvu temperatuuri maksimumi kohalejõudmisaja momendi ja kõrgeima päikeseseisu vahel; C — oktoobri ja novembri sademete hulka protsentides aastasest sademete hulgast, α , β ja γ aga — konstante. Võttes Eesti läänepoolseima meteoroloogiajaama Vilsandi kliimaindeksi võrdseks 100-ga, võime α , β ja γ arvutada vähimruutude meetodi abil pikemaajalisest vaatluste perioodist. Selleks moodustame iga aasta kohta vastava võrrandi, kus tundmatuiks on α , β ja γ , kuna A , B ja C asemele asetame vastavad vaatlusandmed. Sel viisil saame nii mitu võrrandit, kui palju aastaid on vaatlusi toimetatud. Kõnesolevas töös on kasutatud α , β ja γ määramiseks 1923.–35. a. vaatlusi Vilsandis.

Seega on moodustatud kokku 13 võrrandit, millest on vähimruutude meetodi abil määratud α , β ja γ . Vastavate arvutuste järgi on leitud:

$$\alpha = 1300$$

$$\beta = 0,10$$

$$\gamma = 0,14.$$

Rakendades leitud võrrandit teiste Eesti meteoroloogiajaama-de kohta, kusjuures A , B ja C asemele asetame vastava jaama keskmised vaatlusandmed sama vaatlusperioodi kohta (1923–35), leiame kliimaindeksid, mis on antud tabelis nr. 1.

Parima ülevaate saamiseks on järgneval joonisel nr. 10 antud kliimaindeksite jaotus Eesti pindalal ühes samaindeksi kõvatega, mis näitavad pidevat vähenemist läänest itta, vähenedes 100–75-ni

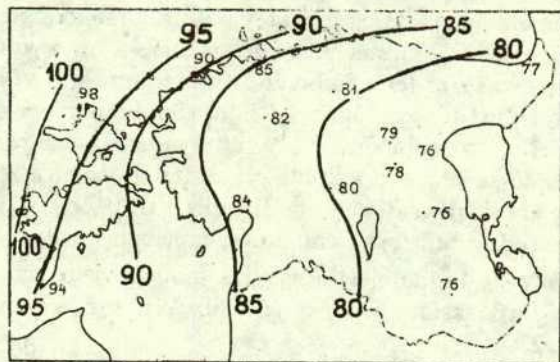
Võrdluse saamiseks on eespool kirjeldatud meetodi järgi arvutatud Deernessi ($\varphi = 58^{\circ}50' N$, $\lambda = 2^{\circ}50' W$) ja Kopenhaageni jaoks kliimaindeksid, milledest esimene kujutab endast äärmusmaritiimse kliimaga jaama. Vastavate arvutuste järgi leiti:

$$\text{Deerness } k = 179, 3.$$

$$\text{Kopenhaagen } k = 103, 7.$$

Tabel nr 1.
Kliimaindeksid Eesti meteoroloogiajaamade kohta.

Tallinn	85,3
Pärnu	83,9
Pakri	89,7
Sõrve	93,8
Narva-Jõesuu	77,2
Kuusiku	82,5
Olustvere	79,9
Tiirikoja	75,8
Võru	76,4
Vilsandi	100,0
Jõgeva	77,7
Tooma	78,6
Jäneda	80,9
Tahkuna	98,2
Vaindlo	86,6
Tartu	76,4

Joonis nr. 10. Kliimaindeksite jaotus Eestis.

Kokku võttes näeme, et eespool tuletatud kliimaindeksid ise-loomustavad teataval määral vaatlusjaamade maritiimsust. Teiste autorite poolt antud kliimaindeksitest erineb eespool tuletatud kliimaindeks selle poolest, et viimase määramisel on arvestatud peale muu sügiskuuade sademete sõltuvust aastasest sademete hul-

gast, milline suhe on teataval määral seoses vaatluskoha maritiimsusega.

III. LEXISE TEGUR KLIIMAVAHEDE ISELOOMUSTAJANA

Edasi on püütud selgitada küsimust, kas igapäevastes meteoroloogilises vaatlusandmeis esinevad üksikute jaamade vahel vahed, mis oleksid tingitud vaatluskohtade erinevatest kliimaatilistest oludest. Selle küsimuse selgitamiseks on arvatud tõenäosusteoorias tuntud hajumismõõdud õhutemperatuuri ja sademete vaatluste jaoks Lexise ja Bernoulli järgi. Nende hajumismõõtude suhe, mida nimetatakse Lexise teguriks, võimaldab teataval määral iseloomustada vaatluskohtade kliima erinevust. Mida suuremal määral ületab Lexise tegur 1, seda suurem on vaadeldavate meteoroloogiliste jaamade kliima erinevus. Käesolevas töös on kasutatud hajumismõõtude määramiseks igapäevaseid vaatlusandmeid ainult neist sademete jaamadest, mis pidevalt on töötanud alates 1928. kuni 1937. aastani. Parima ülevaate saamiseks on arvutused läbi viidud päevaste sademe hulkade suuruse järgi, mis võimaldab sademete eritlust seoses ööpäeva kestel allasadanud veekihi kõrgusega. Selleks on sajupäevad liigitatud sademehulkade suuruse järgi klassidesse ja iga kuu kohta eraldi leitud vastava klassi sajupäevade arv kogu vaatlusperioodi jaoks, s.o. 1928–37. Joonisel nr. 11 on antud arvutusteks kasutatud sademete jaamade asukohad.

Sajupäevade liigitamisel klassidesse ööpäevaste sademehulkade järgi on klasside piirideks võetud väärtused, mis on antud tabelis nr. 2.

Tabel nr 2.
Sademehulkade klasside piirid mm-tes.

0,1–0,4 mm
0,5–1,9 mm
2,0–4,9 mm
5,0–9,9 mm
≥10 mm

Joonis nr. 11. Lexise tegurite arutamiseks kasutatud sademetejaamade asukohad.

Bernoulli hajumismõõt σ_B on arvatud kõikide kuude jaoks iga klassi kohta eraldi tuntud valemi järgi:

$$\sigma_B = \sqrt{\frac{p_0(S - p_0)}{S}},$$

kus p_0 tähendab joonisel nr. 11 antud sademetejaamade järgi määratud teatava klassi keskmist sajupäevade arvu kogu vaatlusperioodi kohta, S — aga sama kuu kõigi päevade summat vaadeldava 10 a. jooksul (1928–37), mille suurus kooskõlas kuu pikkusega kõigub 283–310 päevani.

Lexise hajumismõõtude arutamiseks on kasutatud valemit:

$$\sigma_L = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (p_0 - p_i)^2}.$$

Selles valemis on p_0 -il sama tähendus mis eelmiseski valemis, p_i aga märgib iga üksiku vaatlusjaama sajupäevade summat kogu vaatlusperioodi kestel vaadeldava klassi jaoks vastaval kuul, kuna n tähendab jaamade arvu, mis on võrdne 22-ga.

Antud valemite järgi on arvatatud Bernoulli ja Lexise hajumismõõdud iga üksiku sademeteklassi jaoks kõigi kuude kohta ja nende järgi leitud suhe:

$$L = \frac{\sigma_L}{\sigma_B},$$

mis kujutab endast eespool mainitud Lexise tegurit. Kui Lexise tegur $L > 1$, tuleb arvestada antud juhul üksikute jaamade vahel esinevat erinevust. Vastasel korral aga, kui Lexise tegur $L < 1$, tuleb oletada sademeteolude muutust ühest aastast teise. Järgnevas tabelis nr. 3 on antud Lexise tegurid eespool märgitud sademete klasside jaoks kõigi kuude kohta.

Tabel nr. 3.
Lexise tegurid ööpäevaste sademehulkade kohta
klasside järgi ajavahemikus 1928–37

mm	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
0,1–0,4	2,1	1,8	2,1	1,6	1,9	1,4	1,5	1,6	2,1	1,9	2,3	2,0
0,5–1,9	1,7	1,9	1,6	1,8	1,0	1,4	1,4	1,4	1,6	1,7	1,8	2,1
3,0–4,9	1,6	1,6	0,9	1,2	1,1	1,1	1,2	1,3	1,2	1,0	1,0	1,4
5,0–9,9	1,4	1,6	1,2	0,8	0,9	1,0	1,2	1,6	0,9	0,8	1,3	1,7
≥10,0	1,5	1,3	1,0	1,2	1,2	1,6	1,6	1,2	0,9	1,0	0,6	1,4

Tabelist näeme, et üldiselt — peale mõne erandi — ületavad Lexise tegurid ühe, mis omakorda tõestab, et üksikute jaamade vahel esineb teatud erinevus. Suurimaid väärtusi omavad Lexise tegurid üldiselt väiksemate päevaste sademehulkade korral (0,1–0,4 mm), kusjuures suvekuudele (VI, VII, VIII) langeb miinimum, sügis- ja talvekuudele aga maksimum. Suuremate ööpäevaste sademehulkade korral on märgata üldiselt Lexise tegurite vähenemist, millest järeldub, et üksikute jaamade vahel on erinevus suuremate sademete suhtes väiksem kui vähemate sademete korral. Tugevad, üle 10 mm ulatuvad ööpäevased sademed näitavad vastavalt Lexise tegurile suuremat erinevust ($L = 1,6$) juuni- ja juulikuul, mis on seletatav sellega, et suvekuude tugevad vihmad on enamuses äikesevihmad, mille intensiivsus on väga erinev juba suhteliselt lähestikku asuvates vaatlusjaamades. Peale erinevuse, mis on tingitud vaatluspunktide kohalikkude olude

lahkuminekust, võiks sademete korral tulla arvesse veel vaatlejate individuaalne omadus sademete ülesmärkimisel. Võib oletada, et mõnede vaatlejate poolt jäävad nõrgad, mõnesse kümnendikku mm-isse ulatuvad sademed tähele panemata, milline asjaolu suurendab Lexise tegurit. Vähemate ööpäevaste sademete erinevus üksikute vaatluspunktide vahel on tingitud lahkuminevatest kohalikkudest oludest, nagu mitteühtlane metsade ja rabade jaotus, kaugus rannikust, erinev maapinna künklikkus jne. Loendatud tegurid põhjustavad omakorda tuule kiiruste vahesid, mille tagajärjel eriti peenvihma- ja lumesadude korral tulevad nähtavale suuremad lahkuminekud üksikute jaamade vaatluste vahel. Tuule tagajärjel tekivad sademete mõõtanumate servadel keerised, mis suunavad osa piisku ja lumehelbeid anumatele välja. Eriti suured vahed mõõdetud sademehulkade vahel esinevad lumetuiskude korral, mil vastavalt tuule tugevusele osa lund sademeteaanumast välja tuiskab. Need erinevused peegelduvad hästi igapäevaste lumikattevaatluste järgi arvatatud Lexise tegurites. Nagu sademed, nii on ka igal hommikul mõõdetud lumikatte kõrgused Lexise tegurite arvutamiseks liigitatud klassidesse, mille piirideks on võetud järgnevas tabelis nr. 4 antud kõrgused sm-tes.

Tabel nr. 4.
Lumikatte kõrguste klasside piirid sm-tes
Lexise tegurite arvutamiseks.

1–5 sm
6–10 sm
11–20 sm
≥20 sm

Lexise tegurite arvutamiseks lumikatte kõrguse jaoks on kasutatud 22 jaama vaatlusi ajavahemikus 1928–37. Vaatlusjaamade asukohad on antud joonisel nr. 12.

Järgnevas tabelis nr. 5 on antud lumikatte igapäevaste kõrguste järgi arvatatud Lexise tegurid üksikutele klassidele oktoobrist kuni aprillini, s.o. kuude kohta, mil Eestis esineb lumikate.

Joonis nr. 12. Lexise tegurite arvutamiseks kasutatud lumikattevaatuspunktide asukohad.

Tabel nr. 5.
Lexise tegurid lumikatte kõrguste kohta
ajavahemikus 1928–37.

sm	X	XI	XII	I	II	III	IV
1–5	2,0	2,4	3,1	4,0	5,8	3,3	2,4
6–10	1,5	3,1	2,9	2,6	3,6	2,0	1,8
11–20		1,8	3,3	3,6	4,7	2,6	2,0
≥20			3,9	5,3	7,0	5,6	3,0

Tabel näitab tunduvalt suuremaid Lexise tegureid võrreldult sademetega, kusjuures maksimumid esinevad kõrgeimate lumikatte väärtuste korral. See nähtus on kooskõlas asjaoluga, et lumikatte kõrgus oleneb suurel määral asukoha ümbrusest. On mõõtlatt seatud lagedale kohale, tuleb arvestada lume äratuiskamist, kui aga mõõtmiskoht asub hoonete, puude või põõsaste vahel, tuleb arvestada lume kuhjumist.

Analoogiliselt sademetele on Lexise tegurite abil võrreldud õhutemperatuuri olusid üksikute vaatluspunktide vahel. Temperatuuride võrdlemiseks ei ole kasutatud tähtajalisi vaatlusi, vaid ööpäevaseid maksimum- ja miinimumtemperatuure, mis suhteliselt ilmekamalt iseloomustavad vahesid temperatuuri oludes üksi-

Joonis nr. 13. Lexise tegurite arutamiseks kasutatud õhutemperatuuri-vaatlusjaamade asukohad.

kute vaatlusjaamade vahel. Arvutuseks kasutatud vaatlusjaamade asukohad on antud joonisel nr. 13.

Analoogiliselt sademetele on ööpäevased maksimum- ja miinimumtemperatuurid liigitatud klassidesse, mille piirid on antud vastavalt tabelites nr. 6 ja nr. 7.

Tabel nr. 6.
Maksimumtemperatuuride klasside piirid.

-24°—10°
-9°—0°
1°—10°
11°—20°
21°—30°
31°—35°

Nagu sademete puhul, nii on ka ööpäevaste maksimum- ja miinimumtemperatuuride jaoks Lexise tegurid arvatud kõigi kuude kohta 1926.—35. a. toimetatud vaatlusmaterjali põhjal. Arvutamiseks kasutati valemeid, mis on analoogilised [eespool] antud valemitele Lexise teguri määramiseks sademete jaoks.

Kliimavaldkondade piiritlemine Eestis

Tabel nr. 7.
Miinimumtemperatuuride klasside piirid.

-34°—20°
-19°—10°
-9°—0°
1°—10°
11°—20°
21°—30°

Tabel nr. 8.
Lexise tegurid ööpäevaste maksimumtemperatuuride kohta
1926—35.

°C	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
-24°—10°	1,7	1,8	1,1									
-9°—0°	1,4	1,4	1,0	}2,6						1,3		3,1
1°—10°	1,9	2,3	1,0		4,2	1,4			1,1	1,2	2,0	3,6
11°—20°			1,4	2,6	2,6	2,1	3,6	3,1	1,4	1,3	1,4	
21°—30°					2,1	}2,7	3,2	3,1	1,2			
31°—35°							1,1					

Tegurite suuruse võrdlus näitab, et kõik tegurid ületavad suuremal või väiksemal määral ühe, mis omakord tõestab teatud erinevust üksikute vaatlusjaamade kliimaolude vahel. Tuleb märkida, et Lexise tegurid omavad suhteliselt väiksemaid väärtusi kevadel märtsikuul ja sügisel septembrikuul, mil, nagu teada, on temperatuuri vahed sisemaa ja ranniku vahel tunduvalt väiksemad kui suvel ja talvel. Tegurite maksimum langeb suvekuudele, mil kontrastid on eriti ööpäevaste maksimumtemperatuuride suhtes suurimad, võrreldult teiste kuudega.

Tabel nr. 9.
Lexise tegurid ööpäevaste miinimumtemperatuuride
kohta 1926–35.

°C	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
-34°—20°	2,2	2,2	2,1									1,6
-19°—10°	1,5	2,0	1,9	1,3							1,7	3,1
-9°—0°	1,3	2,2	1,7	1,9	3,0	1,8			1,8	2,9	2,0	1,2
1°—10°	3,0	1,9	2,1	2,0	2,4	1,7	3,6	4,8	3,4	1,9	3,3	2,7
11°—20°					2,0	2,2	3,6	4,8	3,8	2,5		
21°—30°												

Mis puutub ööpäevaste miinimumtemperatuuride jaoks arvatud Lexise tegurite suurusesse, siis esinevad suurimad väärtused juulis ja augustis. See nähtus on kooskõlas asjaoluga, et nimetatud kuudel on erinevus ööpäevaste miinimumtemperatuuride vahel sisemaal ja rannikul suhteliselt suurem kui teistel kuudel. Tuleb tähendada, et Lexise tegurid lasevad endid õhutemperatuuri suhtes tunduvalt paremini rakendada vaatluskohtade kliima erinevuse iseloomustamiseks, võrreldult sademetega, sest termomeetrite lugemisel ei pääse vaateleja individuaalne mõju sel määral maksvusele kui sademetevaatluste tegemisel.

Eespool antud tabelid tõestavad, et Lexise tegur on heaks vahendiks kliimaerinevuste määramiseks, võimaldades rakendada selleks täpset matemaatilist meetodit.

KAAREL KIRDE (enne eestistamist Karl August Frisch, 1892–1953) lõpetas Tartu ülikooli 1918. aastal, erialalt geofüüsik, loodusteaduste doktor 1921. aastast, professor 1933–1944 Tartu ülikoolis, hiljem USAs.

K. Kirale

Foto Kirjandusmuuseumist

LISANDUSI KAAREL KIRDE ELULOOLE

Aldo Kals

13. novembril 1992. aastal möödus sajand Tartu ülikooli geofüüsika- ja meteoroloogiaprofessori Kaarel Kirde sünnist (1935. aastani Karl August Frisch). Juubelit tähistati piduliku aktusega õpetlase kodukohas Pärnu-Jaagupis. Keskselt ürituseks oli teaduskonverents täpselt sünniaastapäeval Tartus ja 17. novembril Tallinnas.

Kuigi Kaarel Kirde oli loodusteadlane, oli tema isik veel hiljuti keelu all. Nõukogude võim ei andestanud Kaarel Kirdele rahvuslikku meelsust ja paindumatust 1940. aastal kehtestatud kommunistliku režiimi alla. Selle vastu jätkas ta võitlemist paguluseski pärast 1944. aastat. Ka oli Kaarel Kirde ankeet "rikutud" Eesti Vabadussõjast osavõtu pärast ja seetõttu, et ta oli Kaitseliidu gaasipataljoni ülemaks Tartus.

Järgnevalt olgu tutvustatud mõningaid vähetuntud seiku Kaarel Kirde elust (eriti seoses lapsepõlve ja kodukohaga), samuti tema biograafia naasmist eesti eluloolise teatmekirjanduse veergudele.

Kuigi Kaarel Kirde on Pärnu-Jaagupi koolis seni ainuke professori kutseni jõudnud kasvandik, oli ta nii juba nimetatud kui muudelgi põhjustel kohapeal kuni viimase ajani peaaegu tundmatu. Kõigest aga järjekorras.

Sajand tagasi jõudis Aleksander III aegne venestuslane Eestis oma haripunkti. Koolielus avaldus surve selles, et pedagoogid, kes ei vällanud vene keelt, vabastati ametist. Pärnu-Jaagupi ümbruse ärkamisaegne suurmees Mihkel Kikson oli parajasti sel ajal kihelkonna südames Halinga vallakooli õpetajaks, kust ta vällandati 1891. aastal päevapealt. Tema asemele tuli aga Pärnumaa Sauga vallast pärit ja oma eelkäijaga võrreldes hiilgava haridusega Karl Frisch (1865–1928). Ta oli saanud ettevalmistuse Tartu

Eesti Vallakooliõpetajate Seminaris, mis kandis Friedrich August Wilhelm Hollmanni nime (Kivisaar 1932: 19, 34). Sajandivahtusel tuli Pärnu-Jaagupi kihelkonda, sedakorda Are koolmeistriks, teinegi saugalane, Karl Frischi poolvend Friedrich Frisch (sünd. 1874).

Kümmekond aastat enne uue pedagoogi asumist Halingasse valmis seal 1880. aastal küla uhkeim hoone — koolimaja. Haridustempli olemasolu oli külale suureks õnneks. Sel ajal teenis koolitare ka seltsimaja ülesandeid, kus ärksam külarahvas käis koos maailma asju arutamas, aga ka õpetaja viiulimängu saatel koorilaulu harjutamas. Küllap sel kombel tutvus ja abiellus noor koolmeister juba 1891. aasta suvel Halinga küla Adreku talu peretütre Mari Andreseniga (sünd. 1867). Nende perre sündis vana kalendri järgi 1. novembril 1892. aastal poeg Karl August. Pole raske ära arvata, kelle auks isa ja ema talle selle nime panid (eks selleks oli *Postimehe* toimetaja Karl August Hermann ise).

Niisiis kasvas noor Karl August Frisch üles pedagoogi peres, koolimaja keskkonnas. Tema lapsepõlvkodu on täies ilus tänini alles, kuid mitte esialgses paigas, vaid Pärnu-Jaagupi alevi hoonena Pärnu mnt. 32. Selle ostjaks ja lammutajaks Halinga külas ning taastajaks 1926. aastal uues kohas oli puuseppmeister Juhan Kuusk (Seeland 1991: 31). Tõsi, Karl Augustil oli teinegi kodu isa palgamaaks olnud Renni talus ja kolmaski vankersepat vanaisa Jüri Andresenile (sünd. 1837) kuulunud Adrekul.

Isa kõrvalt sai tulevane professor oma esimesed aabitsatarkused. Kui Karl Augustile hakkasid vallakooli seinad kitsaks jääma, oli 1900. aastal taasavatud Pärnu-Jaagupi luteriusu kihelkonnakool jälle täishoo sisse saanud. 1903. aasta sügisel astus Karl August Frisch selle kooli I klassi. Mainitud fakt on kirja pandud tema kodu-uurijast koolivenna Jaan Jaakson-Jaaguse märkmetes. Ka on neis üks omapärane tõik, mis nõuab lahtimõtestamist ja teadlase hilisema eluga sidumist. Ta kasutas tõlke- ja muude kirjatoode juures mitmesuguseid varjunimesid (Karl Kirde, Karolus), näiteks Jānis Jaunsudrabiņš'i *Valge raamatu* tõlkijaks on märgitud Karl Kirde, sama raamatu eessõna all seisab lihtsalt K. K. (Jaunsudrabiņš 1929). Teiste hulgas oli tal varjunimi Karl Kirp, mis on omamoodi humoorikas pseudonüüm, kus ei puudu kõla-

line sarnasus Kaarel Kirde ees- ja perekonnanimega.* Siia tuleb aga lisada veel midagi huvitavat. Tänu kaaslaste vembutamisele oli Karl August Frischil Pärnu-Jaagupi koolipõlves üks ootamatu seos putukariigiga — ta kandis hüüdnime Tutiga Täi. Kas ei ulatu Kaarel Kirde naljaka varjunime juured mitte Pärnu-Jaagupi lastefolkloori?

Igatahes 1905. aastal Pärnu gümnaasiumi astununa pühkis Karl August Frisch oma saabastelt Halinga tolmu. Muide, maakonnalinnas õppides sai tema heaks sõbraks hilisem Pärnu-Jaagupi kirikuõpetaja Harry Nuth-Nuudi. Esialgu puudutas eemalolek sünnikodust üksnes koolikuid, aga 1908. aastast seoses isa lahkumisega Halingast ja asumisega õpetajaks Lelle valda, pidi ära minema temagi. Siis jäi Karl August Frischile Pärnu-Jaagupi maile vaid vanaisa-vanaema kodu Adreku talus. Et Kaarel Kirde ema Mari suri noorelt, muutus side Pärnu-Jaagupiga üha lõdvemaks. Kaarel Kirde onu Andres Andreseni pere, kus kasvas kolm last (August, Eliise, Jüri), elas Adrekul veel aastaid ja kustus seal üsna hiljuti. Kaarel Kirde lävis küll oma sugulastega Halingas, jäädes ümbruskonna rahvale siiski paratamatult võõraks.

Põhiliselt Tartu ülikooliga seotud õppimise ja õpetamise aastad (1913–1944) aina süvendasid lõhet kodukihelkonnaga. Tõsi, 1931. aastal asus Tartusse elama kodukandist pärit klassiõest gümnaasiumiõpetaja — proua Anna Nõmmik-Konks, kes kindlasti tõi pidevalt oma sugulastelt Emajõelinna värsked uudised Pärnu-Jaagupist. Muide, tema kihelkonnakooliaegne hüüdnimi oli Tõmmik.

1944. aasta sügisel algas Kaarel Kirde elus pagulaspõlv (Poolas 1944–1945, Saksamaal 1945–1950 ja USAs 1950–1953). Siis hoolitsesid Riiklik Julgeolekukomitee, tsensuur jt organid selle eest, et tema nimi kaoks eesti teadusajaloo lehekülgedelt. Need jõupingutused kandsid omajagu vilja.

Kaarel Kirde isik jõudis allakirjutanu ellu esmakordselt umbes 30 aastat tagasi. Halingast pärit kodu-uurija Kristjan Kalmet kir-

*Mulle oli suureks uudiseks ja üllatuseks, et mu isa Kaarel Kirde (endine nimi 1935. aastani Karl Frisch) on tõlkinud läti kirjandust, kasutades nimesid Kirp, Karolus ja K. Kirde. Et mina seni midagi ei teadnud isa läti keele oskusest ega läti kirjanduse tõlgetest, siis võiks minu arvates too tõlkija olla keegi teine K. Kirde — või on tegemist varjunimega. *Kalju Kirde (Göttingen, Saksamaa).*

jutas oma märkmetes koduküla kohta järgmist: "Vana Adreku Jüri tütar Mari abiellus selleaegse koolmeistriga Frischiga. Koolmeister Frisch on Tartu professor Frischi esiisa" (loomulikult on jutt isast). See teade oli muidugi sensatsiooniline. Midagi rohkemat ei õnnestunud siis selgitada, sest ühtki sõjajärgset eluloolist teatmeteost polnud Pärnu-Jaagupis kättesaadaval. Paarkümmend nõukogude aastat ei suutnud meie raamaturiuleile aga ühtki samaväärset teatmikku anda ja ega seal Kaarel Kirdele polekski ruumi jagunud. Nii jäi Halinga külast pärit Tartu ülikooli professori täpne nimi ja eriala veel mõneks ajaks saladusse.

Ei saa öelda, et Kaarel Kirde nime oleks suudetud Nõukogude Eestis meie kultuuriloost täiesti välja pühkida. Näiteks ühes sel ajal näppu puutunud raamatus oli Kaarel Kirde nimi olemas, valdavalt K. A. Frischi kujul (Elango 1968: 105; Eilart 1968: 173).

1973. aasta kevadest pärineb nende ridade autori tutvus professor Kaarel Kirde õpilase Heinrich Aruksaarega. Tema rääkis loo, kuidas tsensuurid nurjasid tema katse avaldada 1967. aastal Kaarel Kirde 75. sünniaastapäeva puhul juubeliartikkel *Eesti Looduses*. Heinrich Aruksaar oli teadlik paljudest üksikasjadest Kaarel Kirde elu kohta välismaal. Nii sai kirja teel pöördunud USAs North Fieldi linnas asuva St. Olafi kolledži poole, kust laekus täiendavaid teateid Kaarel Kirde kohta. Nagu hiljem on selgunud, osutusid need surmapäeva ja matusekoha suhtes ebatäpseks. Kaarel Kirde suri 25. mail 1953 ja urn tema põrmuga oli aastaks 1973 toimetatud Göttingeni linnakalmistule.

Kaarel Kirde sai koos isaga endastmõistetavalt võetud 1975. a Tartus valminud käsikirjalisse teatmikku "Tuntud korbelaste elulood" (Kals, Kals 1975: 139–143). Selle kaheköitelise teosega on varustatud Tartu ülikool, Eesti Looduskaitse Selts ja Pärnu-Jaagupi kihelkonna kõik raamatukogud. Käsikiri jääb aga ikka käsikirjaks ja nii pole see isegi Kaarel Kirde kodukohas kuigi laialt teada. Mainitud paikkondlik uurimus on registreeritud 1990. aastal ilmunud trükises *Eestikeelne elulooline teatmekirjandus*, kus on ka Kaarel Kirde nimi ära toodud (Kals 1990a: 67).

1980. aasta suvel tegi Eesti Geograafia Selts autobussimatka Pärnu-Jaagupi kihelkonda. Reisimeestele, kelle hulka kuulus ka Kaarel Kirde õpilane Herman Mürk, tegi rõõmu, et Pärnu-Jaagupi mail pole unustatud nende auväärset õpetajat.

1980. aasta sügisel tähistas Pärnu-Jaagupi kool oma 300. aastapäeva. Niisuguste sündmuste puhul on kombeks loetleda kooli

tuntumaid kasvandikke. Pärnu-Jaagupile teevad au kolm teadusdoktorit, nimekaim neist Kaarel Kirde. Teised teadusdoktorid on ühesuguse eesnimega pinginaabrid Ilmar Arens ja Ilmar Jürisson.

Kolmesajandilisele aastapäevale pühendatud üritustest tegi raadiosaate Pärnu-Jaagupi Keskkooli vilistlane Helgi Ilo. Tema koostatud saates kõlas ilmselt esmakordselt pärast sõda raadios Kaarel Kirde nimi. Küllap ei osanud tsensorigid kahtlustada, et loodusteadlane on "ohtlik isik" ja nii ime sündiski. Kõnealune helikild, mis ajaloo huvides on ka salvestatud, läks takistamatult eetrisse 12. novembril 1980. Kaarel Kirde nimi lipsas ka kahte ajalehte, mis tema juubelit kajastasid, nimelt *Pärnu Kommunisti* ja *Nõukogude Õpetajasse* (Kals 1980a, 1980b).

1981. aastal ilmus Pärnumaad käsitlev kodu-uurimuslike kirjutiste kogumik. Pärnu-Jaagupi kultuurielule pühendatud artikli käsikirja oli teiste kuulsuste kõrvale loomulikult lülitatud ka Kaarel Kirde, aga seda tekstilõiku ära ei trükitud. Ometi leidis ta samas raamatus mainimist — Jaan Eilarti artiklis (Eilart 1981: 72). Täpsuse huvides peab märkima, et viidatud autor eksis Kaarel Kirde perekonnanime eestistamist ja eesnime puudutavates andmetes.

Kümmekond aastat tagasi oli nõndanimetatud "seisakuaja" kõige tumedam periood. Kui oli soov mõne nimeka eesti kultuuritegelase mälestust jäädvustada, tuli tingimata repressiivorganeid ninapidi vedada. Nii sai näiteks võimalikuks mälestuskivi panek Pärnu-Jaagupi kalmistul kirjamehest politsei abikomissarile Martin Morrisonile 1979. aastal ja Pärnumaa praostile Otto Woldemar Ludwig Schultzile 1981. aastal. Selleks tuli nende avamisüritustega siduda mõni mõjukas ühiskondlik organisatsioon. Nii said näiteks Martin Morrisoni puhul kaasa tõmmatud Emakeele Seltsi rahvaluulepäevalised, O. W. L. Schultzi puhul aga Eesti kodu-uurijate 1981. aasta kokkutulekust osavõtjad.

Ka see oli kümme aastat tagasi, kui püstitasime küsimuse, kuidas oleks võimalik KGB rataste vahele jäämata karistamatult Pärnu-Jaagupis tähistada professor Kaarel Kirde 100. sünniaastapäeva. Pöördumine eesti nimekaima looduskaitsja poole andis jahmatava vastuse: "Kaarel Kirde pole sellise suurusjärgu täht, kelle pärast tasub riskida." Õnneks suutis Pärnu-Jaagupi rahvas hirmust ja argpükslusest üle olla. Sellest lähemalt aga allpool.

Vahemärkusena olgu öeldud, et 1980. aastatel meie eluloolise teatmekirjanduse ajalooga tegeldes tuli läbi töötada Julius Genssi

uurimus "Eesti tegelaste portreid kujutavas kunstis". Seal leidis teade, et Nikolai Kummits tegi 1943. aastal Kaarel Kirdest õlimaali, mida tuntakse ka "Mehe portreena" (Genss 1950). See 60,8×52,8 cm mõõtmetega taies asub alates 1949. aastast Tartu Kunstimuuseumis. Pole võimatu, et just mainitud töö oli pruunis katkus hukkunud kunstnikule viimne.

Nikolai Kummitsa 50. sünniaastapäeva puhul 1947. aastal toimunud näitusel eksponeeriti ka õlimaali professor Kaarel Kirdest (Alekõrs 1966: 53, 75). Vaevalt keegi teadis, et sündmus langes juhuslikult kokku võõrsil elava professori 55. sünnipäevaga ja et natsismi ohvrit mälestades austati ka punase terrori poolt vaenuatatud isikut. Veel 1955., 1967. ja 1990. aastal aset leidnud Nikolai Kummitsa taieste väljapanekul oli esindatud ka õlimal Kaarel Kirdest.

1984. aastal Stockholmis ilmunud biograafialeksikon *Eesti teadlased väljaspool kodumaad* tõi üle mitmekümne aasta esmakordselt ära Kaarel Kirde üksikasjalise eluloo.

1985. aastal Pärnu-Jaagupi kooli 305. sünnipäeval korraldati rahakorjandus kahele endisele pedagoogile kunstilise hauakivi muretsemiseks. Korjandust põhjendanud üleskutses oli kirjas ka professor Kaarel Kirde mälestuse jäädvustamise plaan, mille tarbeks laekus juba siis pisut raha.

Üksjagu vaeva oli sellegagi, et Kaarel Kirde võetaks Eesti Nõukogude Entsüklopeediasse. Gustav Naani ENE läks temast teadagi vaikides mööda. Uue ENE ilmumisel sai varakult tähelepanu juhitud Kaarel Kirde rehabiliteerimise vajadusele (Kals 1986: 1696). Õnneks nii juhtuski. 1989. aastal trükitud Eesti Nõukogude Entsüklopeedia IV köide tõi Meeli Kalmani kirjutatuna Kaarel Kirde eluloo nõuetekohaselt ära.

Samaaegselt tegeles Eesti Ajalooarhiiv biograafialeksikoni *Tartu ülikooli üliõpilaskonna teatmik 1889–1918* koostamisega (Tartu... 1986–1988). Kuigi uue teatmeteose autorite vaeva vähendamiseks oli neile kasutamiseks viidud biograafiline käsikiri "Tuntud korbelaste elulood", pole selles Valdek Pütsepa toimetatud leksikonis mingit teavet Karl August Frischi kaksikeesnime eestistamisest. Ka ilutseb selles liitnimes liigne koma. Sellest on juttu ka vastavas arvustuses (Kals 1990b).

Professor Kaarel Kirde juubelile mõeldes jätkati Pärnu-Jaagupi kooli 310. aastapäeva puhul 1990. aastal toimunud vilist-

laste kokkutulekul rahakorjandust, püstitamaks teadlasele kunsti-väärtuslikku mälestusmärki. Toetust osutasid veel Eesti Põllumajandustehnika Pärnumaa Koondis ja Pärnu-Jaagupi alevivalitus.

Eesti Raadio 1991. aasta 13. novembri hommikukavas märkis ringhäälingu saatejuht Helgi Ilo, et täna on Tartu ülikooli professori Kaarel Kirde 99. sünniaastapäev, ning lisas, et aasta pärast on professori 100. tähtpäev. Helgi Ilo jätkas, et ta ei tea, kus juubelit veel tähistatakse, aga kindlasti tehakse seda Pärnu-Jaagupis. Seal kõneldud Kaarel Kirdest juba siis, kui see veel keelatud oli ja mujal teda välditi.

1992. aasta kevadel tegi Pärnu-Jaagupi avalikkus jõupingutuse, toetamaks Heinrich Aruksaare mõtet muuta Eesti TA uurimislav "Arnold Veimer" Kaarel Kirde nimeliseks, aga see ebaõnnestus.

Pärnu-Jaagupi Muinsuskaitse Seltsi eestvedamisel paigaldati Kaarel Kirde 100. sünniaastapäevaks tema mälestusele pühendatud sepistuulelipp keskkooli parki. Selle kavandi autoriks oli Ado Koch, kunstilise metallitöö tegi Rudolf Aas ja masti valmistas Tarmo Rimmel.

11. novembril eemaldas Kaarel Kirde füüsikust ja kirjandushuvilisest poeg Kalju Kirde kätte sepistuulelipult. Pärnu-Jaagupi kihelkonnakooli kunagises hoones austati Eesti Aleksandrikooli kasvandikust pedagoogi Hans Kotkast, kelle nimekaimaks õpilaseks oli Karl August Frisch.

Pärnu-Jaagupi kalmistul süüdati küünlad Andresenite hauaplatsil ja Vabadussamba jalamil. Külastati Kaarel Kirde sünnimaja alevis ja selle kunagist aset Halinga külas, samuti Adreku talu. Seoses Kaarel Kirde 100. sünniaastapäevaga ilmus 1992. a H. Virro sulest professori tööde bibliograafia (Virro 1992) ja 1993. a A. Tomsoni koostatuna brošüür juubeliüritusest Pärnu-Jaagupis (*Professor... 1993*). Tänavu 25. mail möödus 40 aastat prof. K. Kirde surmast.

Kirjandus

- Alekōrs, Linda 1966. *Nikolai Kummits: 1897–1944*. Tallinn: Kunst
- Eilart, Jaan 1968. Mõningaid fenoloogia ajaloo küsimusi Eestis. — *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist I*. Tallinn: Valgus, lk 169–176

- Eilart, Jaan 1981. Pärnumaa "juured" loodusteaduses. — *Pärnu linnas ja rajoonis: Kodu-uurijate seminarkokkutulek 20.–23. augustini 1981*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kodu-uurimise Komisjon, lk 70–73
- Elango, Mart 1968. Johan Vilip — väljapaistvaim eesti füüsik käesoleva sajandi esimesel poolel. — *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist I*. Tallinn: Valgus, lk 104–112
- Genss, Julius 1950. Eesti kunsti materjale. 4. osa: Eesti tegelaste portreid kujutavas kunstis. Tallinn. (Käsikiri Lev Genssi valduses.)
- Jauensudrabiņš, Jānis 1929. *Valge raamat: Valik jutte samanimelisest lätikeelsest kogust*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus
- Kals, Aldo 1980a. 300 aastat rahvaharidust Pärnu-Jaagupis. — *Pärnu Kommunist*, nr 203, 16. X
- Kals, Aldo 1980b. 300 aastat kooli Pärnu-Jaagupis. — *Nõukogude Õpetaja*, nr 46, 15. XI, lk 4
- Kals, Aldo 1986. Uue ENE elulood. ("Eesti nõukogude entsüklopeedia. 2. trükk. I köide. A—cent"). Tallinn: Valgus 1985. 704 lk.) — *Looming*, nr 12, lk 1694–1704
- Kals, Aldo 1990a. *Eestikeelne elulooline teatmekirjandus*. Tartu
- Kals, Aldo 1990b. Tartu ülikooli uus biograafialeksikon. — *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, nr 4, lk 468–472
- Kals, A., M. Kals 1975. Tuntud korbelaiste elulood. Tartu. (Käsikiri Tartu ülikooli raamatukogus.)
- Kivisaar, J. 1932. *Tartu Eesti vallakooliõpetajate (Hollmanni) seminar 1873.–1887*. Tartu
- Professor Kaarel Kirde mälestuspäev Pärnu-Jaagupis*. 1993. (Koost. Arvo Tomson.) Keila: Pärnu-Jaagupi Kultuurifond
- Seeland, S. (koost.) 1991. *Pärnu-Jaagupi alevi hoonestus 1532–1990*
- Tartu ülikooli üliõpilaskonna teatmik. Album Academicum Universitatis Tartuensis, I–III: 1889–1918*. 1986–1988. Tartu
- Virro, H. (koost.) 1992. *Professor Kaarel Kirde (1892–1953): Kirjanduse nimestik*. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu—Geofüüsika kateeder

ALDO KALS (sünd. 1945) õppis Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas (1967–1972). Alates 1991. a Eesti Pimedate Muuseumi juhataja.

ARVUSTUS

KAS AJALUGU ON ELU ÕPETAJA?

August Reinart. Märkmeid põllumajanduse arendamisest Eestis. (ÜS "Liivika" toimetised nr. 13.) Toronto, 1992. 51 + [1] lk.

I

August Reinarti teos on seni ainuke üksikasjalisem ülevaade Eesti Vabariigi agraarpoliitikast ajavahemikus 1920–1940.

August Reinart sündis 1895. aastal Järvamaal Särevere vallas, lõpetas *cum laude* Tartu ülikooli põllumajandusteaduskonna ja täiendas seejärel oma haridust Tartu ülikooli majandusteaduskonnas ja aastail 1930–1931 stipendiaadina Berliini ülikoolis.

Juba enne põllumajandusteaduskonna diplomi saamist alustas August Reinart tööd Põllumajandusministeeriumi põllumajandusosakonnas. Seal edutati ta varsti maatulundusbüroo juhatajaks, põllumajandusosakonna asedirektoriks ja lõpuks direktoriks. Hiljem töötas August Reinart majandusministri abina, juhtides sise- ja väliskaubanduse organisatsiooni. Viimaseks tähtsamaks töökohaks oli piimaühistute keskliidu "Võiekспорт" juhtimine kuni 1944. aasta sügiseni, kui ta põgenes Rootsi.

Lisaks nimetatud teenistuskohadele tegutses August Reinart veel paljudes komisjonides ja juhatustes. Paguluses töötas August Reinart piimanduse erialal Stockholmi ülikoolis ja hiljem Kanadas Manitoba ülikoolis. Suri Winnipegis 1971. aastal. Märkmeid põllumajanduse arendamisest Eestis on kirjutatud 1960. aasta alguses.

August Reinarti teost lugedes olin üllatunud, kui kaasaegsed on põllumajanduse probleemid, mis olid päevakorras 60–70 aastat tagasi! See ärgitaski mind noid ja praegusi võrdlevalt käsitlema. August Reinarti teos on iseäralik — harilikult kirjutati põllumajanduspoliitilisi ülevaateid saavutustest lähtudes, August Reinarti Märkmeid... aga käsitleb neid tegureid, mis mõjutasid küsimuste nii või teisiti otsustamist. Käsitletud põllumajandusprobleemide lahendamisel oli üsna suur August

Reinarti kui põllumajandusministeeriumi juhtiva ametniku isiklik osa; tema mälestusi ja tähelepanekuid ongi raamatus käsitletud. Lisaks on teost vajalikul määral täiendatud faktidega ametlikest dokumentidest.

II

August Reinart ei käsitle oma teoses maareformi, nähtavasti sel põhjusel, et ta selles isiklikult ei osalenud. Kahtlemata oli 1919. aasta maareform pöördepunktiks eesti rahva ajaloos. Samasuguseks pöördepunktiks oli ka 1940. aasta, kui eesti talupojalt tema maa ära võeti. Tartu põllumajandusteadlaste seisukoht on, et 1940. aasta maaomand tuleb tagastada maaomanikule või nende pärijatele ilma eranditeta. Ei saa aru, miks selle põhimõtte rakendamine nii kaua takerdub. Olen ise oma isa ja ema pärijana oma kodutalu maa kasutusõiguse 1989. aastal saanud, kuid see maa, mida mu esivanemad on juba 400 aastat harinud, ei kuulu ikka veel mulle, vaid on riigi oma. Ei saa aru, millised ringkonnad õiglase maaseaduse vastuvõtmist ja rakendamist pidurdavad. Kes 1940. aasta kuritegu õigustavad ja nende heastamist pidurdavad, on ju tegelikult kuriteo kaasosalised. Minu sõber Suure-Jaani lähistelt Mart Ojamaa läks viieteistkümnendaastase poisina vabatahtlikult Vabadussõtta ja sai 1919. aasta maareformiga Lõhavere mõisast maad. Seda oma maad pole ta tänini riigi käest tagasi saanud. Suurte raskustega on ta küll tagasi saanud oma maa kasutusõiguse, kuid sedagi mitte kogu ulatuses. Ka pole tema naine Natalje Ojamaa oma võõrandatud talu ja varandust tagasi saanud.

Iseseisvusaja algaastail ei tegelnud valitsus põllumajanduse tootmise küsimustega, küll aga maareformiga, katsejaamade ja põllumajanduslike seltsidega. August Reinart peab selle põhjuseks kesk- ja vasakpoolsete erakondade esindajate mõju valitsusele. Need aga olid arvamusel, et Eesti põllumajanduse osa väliskaubanduses on edaspidi tühine. Ka arvati, et põllumajanduse ülesandeks peab olema siseturu varustamine vajalike toiduainetega. Tootmine ja tarbimine arvati kooskõlastuvat iseenesest. Valitsusel polnud üksmeelset arvamust selle kohta, kas kujuneb välisturg Eesti põllumajandussaadustele Läänes või Idas. Venemaalt opteerunud majandustegelased panid suuri lootusi idaturule, kuid venelased kaotasid huvi Eesti kaupade vastu juba 1923. aastal. Seepärast kujunes üldine seisukoht, et väliskaubanduses tuleb rajaneda Lääne-Euroopa turule.

Eks valitse praegusel ajal meie majandustegelaste seas samuti kaks suunda. Ühed peavad Venemaa turgu mõõtmatuks rahaauguks, mille nõuetele Eesti tööstus ja põllumajandus peaks orienteeruma. Teiste arvates on ainuõige orienteeruda Läänele. Leian, et peame õppust võtma

oma ajaloo kogemustest. Eesti suurtööstus (masina- ja vaguniehitus) oli iseseisvuse algaastail end laenudega korrastanud, selleks et hakata Venemaa tarbeks tootma, Venemaa tellimused jäid aga tulemata. Ajalugu on meile õpetanud, et kaubanduspartnereid tuleb valida stabiilse poliitilise ja majanduskorraga maadest. Kui jälgida Lääne kaubandustegelaste praegust tegevust Eestis, siis selgub, et neile pole peamine mitte maksimaalne kasum, vaid stabiilne riigikord ja neile vastuvõetavad seadused, mis kindlustavad selle, et äriees oma rahast ilma ei jää ja et majandussidemed ootamatult ei katke. Nähtavasti on Lääne äriühendid arvamusel, et pikaajaline mõõduka kasumiga äri on kasulikum kui suur riskimine lühiajalise maksimumkasumi nimel.

Tööstuskaupade ekspordi vähenemine muutis 1920. aastatel Eesti väliskaubanduse bilansi passiivseks ja valitsusel tuli otsida abinõusid selle tasakaalustamiseks. Selgus, et tööstus pole veel võimeline tootma küllaldasest kogusest lääneturul minevaid kaupu. Väljapääsu otsiti tagajärjetult metsaekspordist, kuid seda ei saanud suurendada, sest metsa oli juba suures koguses ette raiutud (raiutud oli rohkem, kui oli loomulik juurdekasv). Siis pöörati pilgud põllumajanduse poole. Linamüük oli ärkamisajal talupoegi iseseisvaks saada aidanud ja teist korda päästnud noore vabariigi Vabadussõja päevil, kui linaga tasuti Inglismaale relvade ja lahingumootori eest. Lina kasvupind oli Esimese maailmasõja aastatel tublisti vähenenud, kuid seda oli võimalik suurendada, peamine raskus oli toorlina harimisega. Teiseks perspektiivseks ekspordikaubaks näis olevat või. Piimatööstusi ei olnud aga küllaldaselt ja palju võid valmistati veel kodusel teel; selle ekspordiks polnud väljaveoteid. Valitsus valis ekspordikaupadeks linakiu ja või ning otsustas 1924. aastal toetada toorlina- ja piimatööstuse arendamist riiklike laenudega. August Reinart märgib, et nende laenude andmine oli maareformi kõrval esimeseks juhiks, kus valitsus rahva huvides oma rahalise toetusega aktiivselt sekkus põllumajandusse ja asus seda suunama.

Lääne-Euroopa turu nõuete rahuldamiseks tuli senisest rohkem tähelepanu pöörata piima- ja linaaaduste kvaliteedile. Seepärast kehtestati piimasaaduste väljaveo kontrolli seadus ja asutati Piimasaaduste Väljaveo Kontrollijaam.

Linakiu kvaliteedi standardiseerimise ega väljaveo üksikasjalisema kontrolliga sel ajal seadus ei tegelnud, sest Eestis polnud selleks küllalt kompetentseid eriteadlasi. Esialgu jäidi varem juurdunud korra juurde, millele vastavalt Eestis asunud välisfirmade kontorid linakiu oma standardite järgi üles ostsid ja välja vedasid.

Samadel aastatel kehtestati ka "Liha ja lihasaaduste väljaveo kontrolli seadus" ja seati kvaliteedinõuded vastavusse Lääne-Euroopa turu

omadega. Puudus aga väljaveoks kõlblik kaup. Seni oli kasvatatud pekisigu. Neid ostsid Saksamaa ja Venemaa, kuid mitte Inglismaa, kes muidu oli kõige suurem lihaostja. Tol ajal oli inglaste seisusekohaseks toiduks praetud peekon munadega. Inglise turul olid end sisse seadnud taanlased. Eestis paljud ei teadnudki, mis peekon on ja kuidas teda kasvatada. 1923. aastal ehitati Tallinn-Koplisle esimene eksportapamaja ja algas peekoni eksport.

Valitsus kehtestas kvaliteedinõuded ka väljaveetavatele kanamunadele, kartulitele, õuntele, sibulatele ja sigurile.

Kuid ega ainuüksi kvaliteedinõuete kehtestamine veel eksporti organiseerinud, siin kerkis palju muidki probleeme.

III

Ühispiimatalituste rajamine Eestis algas juba sajandivahetusel. Algul kasvas nende arv väga aeglaselt, sest ühistegevus oli uudne ja Vene ametiasutused ajasid asju pikkamööda. 1910. aastal seati Tartu Laenu-Hoiu Ühisuse juurde ametisse ühistegevuse instruktor. Huvi asja vastu kasvas, mistõttu 1912. aasta lõpuks töötas Eestis juba 52 ühispiimatalitust ja keskühing "Estonia". 1914. aasta lõpuks töötas juba 165 ühispiimatalitust. Esimese maailmasõja ajal katkestasid paljud piimatalitused töö, kuid olukorra paranedes alustasid jälle tegevust. Peamine raskus oli laenude saamine. Loodi riiklik laenufond. Juba 1924. aasta lõpuks töötas Eestis 183 ühispiimatalitust. 1929. aasta lõpuks tõusis töötavate ühispiimatalituste arv rekordilisele kõrgusele — ühispiimatalituste koorejaamade arv tõusis selleks ajaks 700-ni. Alates 1930. aastast hakkas ühispiimatalituste arv vähenema, sest kõigile ei jätkunud tööd ja võihind langes. Piima vähesus tõi kaasa töötlemiskulude osatähtsuse suurenemise ja tekitas ägedat konkurentsi piimatalituste vahel. 1930. aastal kehtestati piimatalituste võrgu korraldamise seadus ja Põllutööstusministeeriumi juurde asutati Piimatalituste Võrgu Korraldamise Komitee. Uue seaduse järgi oli keelatud asutada piimatööstusi ilma ametliku loata, üle viia neid ühest kohast teise või uuesti avada, kui piimatalitus oli seisnud üle 6 kuu. Tüliküsimuste lahendamine läks isegi Riigikohtuni, eriti siis, kui asja taga seisis mõni poliitikategelane ja põllutööstusminister loobus asja erapooletust otsustamisest.

Majanduskriisi ajal likvideeriti või liideti tugevamatega 87 ühispiimatalitust ja umbes 300 koorejaama, osa tekkinud kahjusid kandsid ühis pangad ja käendajad. Kui tegevust alustas Maatulunduskapital, jäi piimaühistute liitumise ja likvideerumise rahaline kahju selle kanda. Rahaliste kustutuste kogusumma võis tõusta 550 000 kroonini. Lisandusid

piimatootjate kahjud üleliigsete tööstuskulude ja ka saamata jäänud piimarahade näol.

Liiga palju piimatööstusi võis tekkida sellepärast, et Põllutöömisteerium ei saanud asutamist oluliselt mõjutada muul teel kui laenu andmisega või sellest keeldumisega. Piimaühistute juhatused ostsid vahel masinaid ilma laenuta (järelmaksuga). Piimatootjail tuli vahel kuude viisi piimarahaga oodata ja mõnigi kord sellest hoopis ilma jääda, kui tuli tasuda juhatuse poolt antud vekseid. Sagedasti olid kohalikud aktiivsemad majandustegelased väljas ainult isikliku kasu pärast. Ka oli mõnigi kord ühispiimatalituste asutamisel määravaks erakondade võimuvõitlus. Piimatootjaid püüti meelitada tulema ühest ühistust teise, et nõnda võistlejat pankrotti viia. August Reinart kirjutab, et nii mõnigi ühispiimatalitus ehitati ja pandi käima sellepärast, et juhatuse sai ostetud masinatelt protsendid. Ülearu paljude ühispiimatalituste asutamise põhjusteks peab August Reinart: 1) liiga intensiivset asutamisperioodi, 2) kõrget võihinda, 3) iga põllumehe soovi saada piimatalitus oma talule võimalikult lähedale. Seega tekkisid üleliigsed piimatalitused kohapealsete tegelaste omakasupüüdliku tegevuse tagajärjel.

Eks ole praegugi Eestimaa majandustegevuses ajajärk, kus kibeikiirelt asutatakse tuhandeid ettevõtteid, arvestamata nende kaugemaid perspektiive. Suur osa neist läheb varsti hingusele, kuid paljud on jõudnud juba kulutada märkimisväärse hulga laenatud raha, lisaks inimeste aega ja tööd. Võrreldes 1920. aastate ettevõtteid praegustega on erinevus ehk selles, et tolleaegsed ettevõtted nagu "üleliigsed" piimatalitusedki olid siiski enamjaolt tootlikud, mida ei saa ütelda praeguste väikeste või isegi suuremate kohta, mis enamikus on vaid vahendusfirmad. (Venemaa firmadest Moskvas ja Moskva oblastis on isegi 93% seda tüüpi.)

1920. aastate piimatalitustes kujunesid tootmiskulud suhteliselt suureks, ja kui kriisiaastatel võihind langes, läks mõnes piimatalituses juba kaks kolmandikku või hinnast piimatalituse tööstuskuludeks. Sellistes oludes võis pankroti ära hoida vaid osa piimatööstuste likvideerimine ja allesjäänute saneerimine riigi abiga. Samuti on nüüd hindade vabakslaskmine loonud olukorra, kus praegused piimakombinaadid alustavad ägedat võitlust.

IV

Piimatööstuste arvu intensiivset suurenemist on soodustanud riikliku laenufondi asutamine ja laenude andmine. Huvitav, et sellist buumi ei tekkinud toorlina tööstuse alal, kuigi pärast Esimest maailmasõda oli lina järele Lääne-Euroopa maades elav nõudlus. Laenufondi seaduse kehtestamisel oli Eestis toorlinatööstusi umbes 20, laenufondi abil asutati

veel kümmekond. Valitsust huvitas, millest oli põhjustatud linatöösturite selline passiivsus. August Reinartile tehti ülesandeks 1927/28. aasta talvel tutvuda kõigi Eesti toorlinatööstustega ja selgitada nende majanduslik olukord. August Reinart tutvus 31 toorlinavabrikuga. Linavarte töötlemine toimus neis peamiselt vanal viisil: põllumehed tõid leotatud linavarred vabrikusse, kus need hariti, ja viisid puhta kiu tagasi. Ainult kaks vabrikut võisid vajaduse korral ka linavarsi leotada ja üks linavabrik ostis põllumeestelt põllukuivi linavarsi. Töösturite üksmeelne arvamus oli, et linakasvatuse tagasimineki ja vabrikute alakoormus on tingitud kõikuvatest linahindadest ja vähemal määral linakasvatuse ja -harimise raskustest. Mitmel pool olid vabrikutele ostetud meie lühikese lina harimiseks kõlbmatud Belgia masinad. Selgus, et neid oli osavalt üles kiitnud Belgia automaatlinaharimismasinate vabriku esindaja Eestis, kes nende müügi pealt hästi teenis. Seega toorlinatööstuse arendamiseks Eestis puudusid vajalikud kogemused, eriteadlased, eeskujud ja masinad.

Piimatööstuse alal olid kõik loetletud eeldused olemas. Seepärast laabus piimatööstuse arendamine palju tulemusrikkamalt kui linatööstuse korraldamine. Asja segas ka majanduslik külg — linahindade ebastabiilsus, mistõttu mõnes talus seisis müümata mitme aasta linasaak. Maailmaturule tungisid tol ajal odavamad kiudained (puuvill, džuu) ja aurulaevade tulek purjelaevade asemele vähendas nõudmist linaste köite ja purjeriide järele. Välisturu kõrval oli linal olemas märkimisväärne siseturg, kuid osa talusid loobus linakasvatusest ka oma tarbeks. Tekkis kalandusega sarnane olukord: kalurid kurtsid turu puuduse üle, samal ajal aga sõid sisseveetud välismaa heeringaid.

Miks siis käesoleval ajal on linatööstus takerdunud? Vajalikud kogemused on ju olemas, kuid endiselt puuduvad eeskujud, eriteadlased ja vajalikud masinad ning hooned. Linakasvatus on praegu ebapopulaarne, sest ta on töömahukas ja halvasti mehhaniseeritud (eriti kitkumine, mis käib osalt veel käsitsi), mistõttu suur osa linast kitkutakse liiga hilja ja vihmaste ilmadega. Saak suurelt osalt mädaneb, sest pole linavarte hoidmiseks ja kuivatamiseks vajalikke ventileeritavaid küüne. Praegu, kui neid ridu kirjutan, paistavad Olustvere riigimajandis lume alt linahakid. Varem varustas Põlva, Võru ja Abja toorlinavabrikuid leotatud linavartega peamiselt Venemaa, nüüd ähvardab neid toorainepuudus. Pärnu Linakombinaat ongi seisma jäänud. Süüdi on asjaolu, et Eesti toorlinavabrikud orienteerusid peamiselt Venemaa toorainele; kui see ära langes, tekkis tööpuudus. Ka on toorlinavabrikud leotustsehhide tõttu olulised keskkonnakahjustajad.

V

Eksporttapamajad. Esimene eksporttapamaja asutati Tallinnas 1923. aastal mõnede Vene pagulaste poolt. 1924. aastal asutasid Põllumeestekogude tegelased osaühisuse "Estonia", mis ehitas Tallinna teise eksporttapamaja peekoni valmistamiseks ja eksportimiseks. See osaühisus hakkas ka seakasvatust arendama peekonitootmise suunas. 1927. aastal ostis o/ü "Estonia" venelaste tapamaja ja sulges selle. Varsti hakkas sama o/ü ehitama Tartusse teist eksporttapamaja, mis hakkas tööle 1928. aastal. Minu isa Jaan Jürisson (Lepajõe) töötas kahekümnendatel aastatel Võhmas põllumajandusinstruktorina, hiljem konsulendina. Ta on meenutanud:

"Võhmas tekkis mõte eksporttapamaja asutada. Koht oli selleks soodus, sest plaanitati Pärnu—Mustvee raudtee ehitust, mis oleks läbinud Võhma ja ristunud seal Tallinn—Viljandi raudteega. Räägitakse küll, et kollektiiv. Aga kui cestvedajaid ei ole, siis ei tee mass midagi ära. Võhmas juhtusid olema energilised mehed Põdra ja Lang, kes asja üle võtsid. Nad hakkasid õhutama, et Võhmasse ei tuleks ehitada mitte tavalist, vaid eksporttapamaja. Põdra rääkis, et selline tapamaja annab Võhmale aastakümneteks hoopis teise ilme. Seadis eeskujuks Taani, kus sel ajal pidi olema 42 eksporttapamaja. Peamine peekoniturg oli Inglismaa, sinna olid taanlased ennast sisse söönud ja meie sead ei pääsenud näole. Seni ju kasvatati meil pekisiga. Peekonil võis peki paksus turjal olla 5–7 cm, lihakaal 68–72 kg ja eluskaal 100–105 kg. Niisuguse sea eest maksti umbes 50 krooni. Ei olnud veel ka sobivat seatõugu. Põllumajanduse instruktoridki ei teadnud, mis peekon on. Ükskord tuli tapamaja direktor Hansen agronoomide suvepäevadele, peekonikülge kaasas. Lasti praadida ja igaüks sai proovida. Asutati osaühisus, liikmed maksid osamaksu. Ehituslaenu andis Rahvapank. Alguses tuli sigu nii vähe kokku, et üks päev nädalas saigi vastu võtta. Üks mees oma naisega tegi ära kogu kontoritöö. Sigu võeti vastu kaalu järgi ja maksti kohe raha välja. Paremate loomade müüjad said sellega kahju. Pärast hakati raha maksuma õhtupoolikul, kui liha oli kaalutud. Peekon pidi 2–3 päeva kerges soolas olema, siis laaditi vagunitesse Tallinna saatmiseks ja sealt läks ta laevaga Inglismaale. Kui seakasvatuse hoo sisse sai, tuli päevas kokku kuni 700 siga."

Tallinna ja Tartu eksporttapamajade võimsus oli August Reinarti andmetel üle 200 000 sea aastas ja need oleksid olnud võimelised töötlemata paljude aastate jooksul kõik Eestis kasvatatud peekonisead. Sellest hoolimata valmis 1928. aastal lisaks veel kaks eksporttapamaja (Võhma ja Tapale). Nüüd tõusis eksporttapamajade võimsus juba 300 000 peekoniseale aastas. Sellist sigade hulka üles kasvatada ei võimaldanud

kohalik söödabaas. Miks siis nii talitati? O/ü "Estonia" tegi laialdaselt reklaami, nagu oleks ta põllumeeste "oma ettevõte". Tegelikult sai seakasvatajate kasu olla vaid selles, et peekoniekspordiga väheneb sealihapakkumine siseturul, mille tagajärjel tõusevad sealihahinnad. O/ü "Estonia" oli nimelt ühe väikese grupi Põllumeestekogude tegelaste juhtida. See häiris teisi erakondi, sest arvati, et "Estonia" võib sigadelte teenitud raha kasutada ka poliitiliseks otstarbeks. Sellest tingitult asutas rühm poliitikategelasi Tallinnas ühisuse "Lihaeksport", eesmärgiga ehitada eksporttapamaja Tapale. August Reinarti andmeil oli seal liikmeid kõigest erakondadest peale Põllumeestekogude (isegi erakondade juhte). Ülearuste eksporttapamajade ehitamine põhjustas varsti majanduslikke raskusi. Sigade läbikäik oli väike ja vähenesid tulud. Töötati kahjumiga. Lisaks tuli 1928. aastal ikaldus ja algas majanduskriis, mis sigade arvu tublisti vähendas. Seepärast paluti 1929. aastal riiklikku laenu ehituseks tehtud eralaenu tasumiseks. Seda valitsus ka andis, kuid tegelikult tuli valearvestuste kahjud tasuda seakasvatajatel ja lihaostjatel.

Samad probleemid on tekkinud Eestis ka viimastel aastatel, kui lihsaks olemasolevatele ehitati Rakvere Lihakombinaat. Nüüd on olukord selline, et Rakvere Lihakombinaat hakkab teisi kombinaate (eelkõige Tartu oma) surnuks võistlema. Ta maksab lihakilost 2 krooni rohkem kui teised. Seetõttu müüakse loomi Rakverre ja näiteks Tartu Lihakombinaat on toorainepuuduses. Arusaadavalt suurenevad tootmiskulud ja Tartu toodab külmoone tarbeks. Ka suuremad tootmiskulud tootmise vähenemise tõttu peavad tarbijad kinni maksma. Allakirjutanu kalduv arvama, et Eesti Lihaliit on monopoliorganisatsioon, mis planeerib lihatarbijat ja lihatootjat arvel suuri kasumeid, kui ta on saavutanud monopoolse seisundi.

VI

Ka suhkruprobleemid polnud iseseisvas Eestis uudiseks. Riigil polnud küllalt valuutat, et suhkrut osta. Ühel majandusmeeste grupil tekkis idee ehitada Türi suhkruvabrik, mis töötleks omakasvatatud suhkrupeeti. Asutati osäühisus, hangiti krunt ja alustati eeltöödega, kuid seoses väliskaubanduse parema korraldusega ilmus varsti turule küllaldaselt suhkrut ja odavama hinnaga, kui kalkuleeris Türi suhkruvabrik. Seoses sellega osäühing likvideeriti ja kulud tuli kirjutada kahjumiks. Osanikud jäid ilma osamaksust ja laenuusaldajad oma rahast.

Teist korda tõsteti suhkruvabriku ehitamise mõte üles Pärnu tegelaste poolt majanduskriisi ajal. Oli tehtud isegi kohaliku suhkrupeedi kasvatamise katseid. Pärnu suhkru hind pidi tulema 60 senti kg. Pärnakad taotlesid, et riik ehitaks Pärnusse suhkruvabriku. August Reinartit

kohustati andma selle projekti kohta eksperthinnang. Selgus, et suhkrumomahinna kalkulatsioon oli liiga optimistlik, sest ei võetud arvesse suhkru pakkimiskulusid, veokulusid, suhkrukadusid peedi säilitamisel; ka hinnati liiga odavaks vabrikuhoone ehituskulud. Aluseks oli võetud Läti olud, mis suhkrupeedi kasvuks on Eesti omadest mõnevõrra soodsamad. Ka oleks Eesti riik ilma jäänud importsuhkru tollist — 7 miljonit krooni aastas. Seetõttu oli üldhinnang projektile negatiivne.

Seoses suhkrutarnete lõppemisega Ukrainast on meil nüüd jälle päevakorda võetud suhkrupeedi kasvatamine ja selle töötlemine Soomes. Esimesed tulemused on siiski kehvad, sel teel saadud suhkru omahinnaks kujunes 12–13 krooni kg. Nähtavasti on kõige mõistlikum, kui väliskaubandus korraldataks nii, et igasugu puid-padi asemel ostetaksvajalikumaid kaupu, nt suhkrut.

VII

Põllumajanduse tõusuajal (1924–1927) oli Põllutööministeeriumi peataähelepanu pööratud põllutöö- ja kodumajanduskoolide asutamisele. Teadustöö korraldamiseks moodustati Katseasjanduse Nõukogu. Seati ametisse taimesaaduste väljaveo kontrolörid. Pandi maksuma põllumajandusnäituste korraldamise eeskirjad.

Põllumajanduse arendamiseks katsetati eriotstarbetalused, millest pidid saama mustermajandid. See ettevõtmine ei andnud soovitud tulemusi ja eriotstarbetalud likvideeriti. Ometi näitas see katse, et

1) eriotstarbetalude edu sõltub valitud isikute algatus- ning otsustamisvõimest ja tahtest ning riigiasutus (ministeerium) on vähe sobiv selliste talunike valikuks;

2) renditaludest ei saa luua mustermajapidamisi, sest lisahoolt ja vaeva on nõus kandma vaid talu omanik. (Seda viimast tuleks silmas pidada ka praegu, kui talunik on vaid riigirentnik.)

Peale eriotstarbeliste talude olid olemas riigimõisad, mis kasvasid puhtasordilisi põllukultuure ja tõuloomi. Need pidid saama produktiivsemate sortide ja tõugude levituspunktideks. Mitmes riigimõisad oli põllutöökool. Valitsus viis enamiku põllutöökooli ja nende mõisaid Põllutööministeeriumi alluvusest Haridusministeeriumi alluvusse. Need vähesed, mis alles jäid, olid väikesed ega suutnud täita neile pandud ülesandeid põllumajanduskultuuri levitamise alal.

Iseseisvuse algaastail korraldas põllumajanduslikku nõuannet Eesti Põllumeeste Keskseits oma inspektorite ja instruktorite kaudu. Peale selle tegelesid erinõuandega mitmesugused asutused (maaparandus- ja ehitusbürood, tõuseitsid jne). Seega oli tekkinud paralleelselt kaks

nõuandesüsteemi, ilma et selleks vajadust oleks olnud. Nõuandekulude vähendamiseks ja selle teenistuse ratsionaliseerimiseks moodustati 1928. aastal Agronoomiline Büroo. Toetuse äravõtmine oli põhjustatud ka sellest, et instruktorid kaldusid erakonnapoliitikat tegema, mida ei peetud õigeks. Ka praegu on märgata sama tendentsi: asutatakse mitmesuguseid nõuandekeskusi, mis üksteise tööd dubleerivad. Ostarbekas on iga maakonna põllumajandusvalitsusele allutada konsulenditeenistus niihästi talude kui ka muude majandite tarbeks.

VIII

Põllumajanduse arengut pidurdasid 1927. aasta põud ja 1928. aasta väga vihmased ilmad, mis põhjustasid suuri üleujutusi ja suuri koristuskadusid. August Reinarti arvates olid 1928. aasta suured üleujutused põhjustatud mitmes kohas valesti planeeritud maaparandusest: riigi kulul kaevati palju magistraalkraave, mis metsade vee kiiresti jõgedesse juhtisid, kuid need olid süvendamata ega suutnud veetulva ära juhtida. (Ka viimastel aastatel on suuri magistraalkraave kaevatud, ainsaks põhjenduseks ära kulutada maaparanduseks eraldatud rahad.)

Valitsus otsustas ikalduse all kannatanud talupidajaid toetada laenu-dega kohalike ühispankade kaudu. Abistamiseks tuli eelkõige kahjud hinnata. Minu isa Jaan Jürisson, kes tol ajal Võhmas konsulendina töötas, märgib, et 1928. aasta ikalduskahjude hindamine oligi tema peamiseks tööks, mis kestis jõuluni. Mitmel juhul võtsid kohalikud ühispangad ikalduslaenu varem samale põllumehlele antud laenu katteks ja laenustasid seega oma eralaenu riiklikuks ikalduslaenuks.

1928. aasta viljaikalduse järel algas ülemaailmne majanduskriis. Põllumajandussaaduste hinnad langesid poole võrra. Eestis langes toodetud piima hulk, seetõttu tõusis piimasaaduste omahind. Või tööstuskulud tõusid mõnes piimatalituses kuni 60%-ni võihinnast. Ka liha-tööstuses olid tootmiskulud väikese loomade arvu tõttu väga suured. 1929. aastal langesid ka teraviljahinnad. Suurveskid ei ostnud enam kodumaa rukist, vaid importrukist. Talunikul polnud enam võimalust rukist müüa ja ta sattus suurtesse raskustesse. August Reinart koostas olukorra leevendamiseks teravilja kaitseseaduse eelnõu koos teravilja kokkuostu keskuse põhikirja kavandiga. See nägi ette teravilja impordi koondamise riigi kätte ja kaitsetollide kehtestamise, et kodumaa leiva-vilja tootmist toetada. Praegune olukord näitab, et teravilja kaitseseadus oleks vajalik nüüdki. Seepärast tegin 1990. aastal ettepaneku välja tööta-da ja kehtestada jälle selline seadus, ja P. Joandi koostas vastava seaduse projekti. Selle esitamine Riigikogule kahjuks viibib.

Praegu oleme jõudnud oma teraviljapoliitikas totrasse seisule. 1992. aastal kasvatati rekordiline rukki- ja nisusaak, kuid talud ja suurmajandid ei saa seda müüa, sest Riigi Teraviljasalvel pole raha ja isegi varem ostetud viljast on veel osa maksmata. Valitsusel oleks vaja kiiresti leida krediiti, et Riigi Teraviljasalv saaks maksta oma võlad ja moodustada leivaviljavaru ka 1993/94. aastaks. Või loodetakse selles osas välisabile ega kavatsetagi edaspidi oma leiba teha?

Kriisiseisus vastu võetud seadused põllumajandust oluliselt ei aidanud; ainukeseks võimaluseks jäi välismaa eeskujul hakata doteerima tähtsamate saaduste tootmist. Raskuste tõttu ei suutnud paljud talud tasuda oma võlga. Valitsus abistas sel teel, et muutis lühiajalised võlad pikaajalisteks. Selgus, et paljud talud olid ülevõlastunud, s.t olid 1930.–1932. aastal kulutanud rohkem, kui oli väärt terve talu. Samasuguses seisundis on praegu Eesti tööstusettevõtted, kellele on andnud suuri laene kommerts pangad, nüüd ise pankroti äärel. Talud, mis vajavad krediiti hoonete ehitamiseks ja masinate ostmiseks, seda ei saa ega olegi võimelised laenu võtma äärmiselt kõrge laenuprotsendi tõttu.

Suuri raskusi oli väliskaubanduse korraldamisega. Ebasoovitava elemendi eemalehoidmiseks väliskaubandusest seati sisse litsentside süsteem, kuid see ei olnud küllalt efektiivne. Kasutati legaalselt kaupa salakauba varjamiseks. Inglise turul tuli ette, et eesti eksportöörid pakkusid võid samadele Inglise firmadele, üks odavamalt kui teine, kahjustades sellega Eesti või hinda. Vastav erikomisjon asus 1936. aastal seisukohale, et on vaja või väljavedu anda piimaühistute keskühistu, "Võiekspordi" kätte. Võeti vastu "Või väljaveo korralduse seadus". Need abinõud suutsid või ekspordi parandada, mistõttu pidevalt vähenes Eesti ja Taani ning Eesti ja Soome võihinna vahe.

1934. aasta alguseks oli suur majanduskriis ületatud ja elu muutumas jälle normaalseks. Leivavilja ja teiste tähtsamate saaduste hind oli kindlustatud ning talude võlad korraldatud. Kuid talumajanduse tasuvus oli ikkagi madal, mis tähendas madalamaid palku ja rahva valgumist maalt linna. Isegi Theodor Pooli Piistaoja talu rentaablus oli vaid 8,1%, ometi oli see Riigivanema poolt tunnustatud Eesti parimaks taluks. Minu kodutalus, mis polnud ka halvemate killast, oli tasuvus 10 aasta (1928–1938) keskmisena vaid 4%, kusjuures mõni aasta lõppes isegi kahjumiga. Põllumajanduse tasuvust tuli suurendada saaduste omahinna alandamisega. Põllusaake oli võimalus tõsta ratsionaalsema väetamise ja produktiivsemate sortide kasvatamisega, rohumaasaake looduslike rohumaade kultiveerimisega. Loomasaaduste toodangut sai suurendada parema söötmise ja plaanikindla aretustööga. Töökulu oli võimalik vähendada mehhaniseerimisega.

IX

August Reinart koostas arendamiskava tähtsamate põllumajandusharude kohta (linakasvatus, seakasvatus, teraviljakasvatus, fosforväetiste tööstus jne), võttis selle kokku pealkirja alla "Põhimõtted meie põllumajanduse arendamiseks" ning esitas 1934. aastal põllutööministrile, edasi andmiseks valitsusele. See kava sai tuntuks "Agraarprogrammi" ehk "Agraarkava" nime all. Seda arutati Põllutöökojas ja Tartu Ülikooli Põllumajandusteaduskonnas ning esitati seejärel Vabariigi Valitsusele. Agraarprogrammis tegi väiksemaid muudatusi Põllumajandusosakonna direktor Kaarel Liidak. Valitsus otsustas kavast välja jätta kvantitatiivsed osad, s.o need osad, mis määrasid, kui palju iga aasta üht või teist ala tuli arendada. Muutused võeti ette majandusministri ettepanekul, "Agraarkavast" sai valitsuse üldsõnaline deklaratsioon.

Kokkuvõttes märgib August Reinart, et Eesti iseseisvus oli kahjuku liiga lühike, et teha kõike vajalikku. Meie asutused töötasid täie koormusega. Kui oleks tehtud midagi muud, siis oleks pidanud tehtud tööst midagi tegemata jätma. Seega oli tegemist tööde järjekorra küsimusega, mille kohta kõrvaltvaatajal ja kõrvaltöötajal võivad olla eri arvamused.

Eksitusi ja majanduslikke kahjusid tuli ette, kuid mitte oskamatus, vaid meie inimeste leppimatus tõttu, mille põhjused olid kas isikliku või poliitilist laadi. Just selle tõttu asutati ülearu piimatööstusi ja tapamaju ning tekkisid paralleelsed nõuandesüsteemid ja ülevõlastatud talud. Pankasid oli ülearu palju; nad lausa pakkusid laenu.

Siinse analüüsi aluseks olev August Reinarti *Märkmeid põllumajanduse arendamisest Eestis* on ülimalt huvitav teos. Selles on autor näidanud Eesti riikliku põllumajanduspoliitika mõndagi tahku, kirjeldanud kordaminekuid ja luhtumisi selle poliitika "sees" olnud isiku seisukohalt. Vanema põlvkonna esindajad mäletavad toleaegeid raskusi vaid lapsesilmadega nähtuna. Ja üks ole inimese mälu ikka optimistlik, talletades rohkem meeldivat kui kurja. Vist sellest tulebki Eesti Vabariigi elu-olu idealiseerimine ja ihalus. Vanadel roomlastel on ütlus *historia est magistra vitae*. Kui palju õpetavad meile sõjaeelse Eesti Vabariigi probleemide lahendusviisid? Miks me sagedasti üleolevalt suhtume vanema põlvkonna kogemustesse? Õigesti on kirjutanud Gustave Le Bon: "Ükski uus põlvkond ei tee mitte ainult uusi rumalusi, vaid armastab korrata ka vanu."

Jaan Lepajõe

EDITORIAL NOTE

The issue begins with the memoirs of Kaljo Villako, professor of radiology and oncology at Tartu University and chairman of the Estonian Literary Society, about the turbulent events of World War II. At the beginning of the war Estonian nationalists fought together with the German troops against the Red Army, hoping to win back independence Estonia had been robbed of. But the illusion to regain independence with the help of the Germans faded soon. Then hopes were placed on the Western states. The author recollects the activities of an underground organization with a programme of that kind. Although Estonia and Soviet Russia concluded a peace treaty in 1920, the Soviet side did not give up efforts to undermine and overthrow the young Estonian state. The article by Silvia P. Forgas, a history professor of Estonian descent living in the USA, shows what subversive measures and with what results the Soviet government, the Russian party of Bolsheviks and the Comintern (the Third International) took in 1918–1940. During 22 years the Soviet Union conducted its anti-Estonian campaign on three levels, using legal, half-legal and underground channels. The most preferable legal channel was the State Assembly; the trade unions and their organizations enabled half-legal activities while the most illegal activities took the shape of subversive propaganda and espionage. In the peak year 1923 the police discovered 23 cases of espionage and arrested 51 alleged spies.

Theodor Adorno (1903–1969) has found in his *Philosophy of Modern Music* that present-day music has polarized into kitsch and avant-garde. The public lacks interest in the latter as it does not understand the expressive means of new music although the “deepest undercurrents of this music spring from exactly the same sociological and anthropological basis which characterises the public under discussion. We can read about Adorno’s views on

present-day music in Jaan Ross's article. In addition to the article we publish excerpts from Adorno's critical articles on culture.

Unlike today's conceptions, the notions of beauty and beautiful in the Greek way of thought until late antiquity had not an aesthetic but primarily an ethical meaning. Werner Beierwaltes, a member of the Bavarian Academy of Sciences, explains in his article how in the Greek mentality the love for beauty or the beautiful and the love for god or the divine belong together, or in other words — the essence of beauty, the absolute cause of both beauty as an idea and a single beautiful thing is love for god.

What is eternity? How does it permeate time and history, or what does it mean for us? Jorge Louis Borges (1899–1986) discusses the history of this image loaded with human interpretations. He differentiates between the two basic meanings of eternity. He claims that the best document for interpreting the first meaning of eternity is the fifth book of Plotinus's *Enneads* the sources of which in its turn should be sought for in Plato's philosophy. To analyse the other or Christian eternity, he finds that the inevitable source is the eleventh book of St. Augustin's *Confessions*, which, however, cannot be imagined outside the professional secret of the Trinity. And finally Borges acquaints the readers with his own theory of eternity he worded in his book *The Language of Argentinians* in 1928. To adorn the essay we present a few translations of Borges's poems.

In the previous issue Mart Velsker, graduate student of Tartu University, wrote about how *The Anthology of Estonian Poetry* (1955) was compiled. Now he discusses the backgrounds of the anthology *Estonian Poetry* (1967) compiled by Paul Rummo.

The following article has been written by Kaarel Kirde (1892 Estonia — 1953 USA), professor of geophysics and meteorology at Tartu University and in the USA, whose output is relatively little known as under Soviet rule it was forbidden to publish it. The present analysis of Estonian climate has been restored after the proofs of an article that was destroyed in 1941. Aldo Kals, curator of the Estonian Museum of the Blind, tells us in greater detail about Kaarel Kirde, particularly about the less-known facts of his life (especially in connection with his childhood and native

place) and about his return into Estonian biographical reference books.

Professor Jaan Lepajõe of the Estonian Agricultural University relies in his review on August Reinart's (1895 Estonia — 1971 USA) paper on Estonia's agrarian policy in 1920–1940. August Reinart worked as the aide of the Minister of Economics and as a senior official in the Ministry of Agriculture. Jaan Lepajõe gives a digest of the above-mentioned work and is surprised about the topicality of agricultural problems discussed 60–70 years ago. He finds that the most essential questions now are returning the land quickly to its previous owners and guaranteeing the quality of agricultural produce so that it would meet the needs of the Western market.

The issue ends with Part II of Niccolò Machiavelli's book *The Prince* (Il Principe).

On a resistance group during German occupation

Kaljo Villako

The author recollects the events during World War II since the occupation of our sovereign state as a result of the deal between Hitler and Stalin which eventually changed the fate of Estonia. Attention is centred on the German military and political occupation which followed the yearlong violent Communist regime, but did not bring along the restoration of Estonia's independence as had been expected. The Estonian nationalists who had participated in the armed struggle for the liberation of their homeland from the Red Army were soon disappointed in the Germans, although many Estonians continued fighting in the German army on the Eastern front. One of the most widely-spread attitudes was the so-called "third way", placing hopes on the democratic Western states with whom the embassies of independent Estonia were in contact. Instead of serving in the German army it also became popular to flee to Finland in order to fight there against the common enemy in the east. The memoirs tell us in greater detail about the activities in 1941–1943 of a resistance group which consisted of students and younger intellectuals who represented this kind of attitudes. The author describes their underground activities, particularly publishing and

distribution of the illegal newspaper Võitlev Eestlane (Fighting Estonian). Because of several coincidences they got caught by the German security service, were brutally interrogated, stayed in prisons of Tallinn and Tartu, and received relatively light punishments — as an alternative to concentration camp they could voluntarily join the German army. In 1944, when the front had reached the borders of Estonia again, this seemed a duty rather than a punishment. Finally the author deals with the further fate of the members of the grouping. The editorial office of Akadeemia has added copies of two issues of Võitlev Eestlane which have miraculously preserved.

On Theodor Adorno and his Philosophy of Modern Music

Jaan Ross

As the article claims, referring to some viewpoints of Roman Ingarden, music has been relatively less thoroughly treated from the philosophical aspect than the other arts. Follows a brief summary of Theodor Wiesengrund-Adorno's biography where stress is laid on his close contacts with two prominent representatives of 20th-century European culture — Thomas Mann and Alban Berg. The article also discusses some views of the Frankfurt sociological school, mainly of Jürgen Habermas, on the status

of science in present-day society. The bulk of the article is devoted to the analysis of Adorno's book mentioned in the title. Adorno treats the European musical culture after the Enlightenment as a constant decline, which during the period between two world wars is characterized by a deep rift. In serious music this rift is revealed mainly in the polarization between Neoclassicism and the new Viennese school. Philosophy of Modern Music studies the polarization of music primarily on the example of Igor Stravinski and Arnold Schönberg.

How Parnassus was made: Two anthologies of Estonian poetry

Mart Velsker

Anthologies play an essential role in forming and presenting classics of literature. After World War II three major collections of Estonian poetry which aim at generalization have been published: Eesti luule antoloogia I-II (Anthology of Estonian Poetry I-II, 1955) and Paul Rummo's Eesti luule (Estonian Poetry, 1967) in Estonia, and Arvo Mägi's Eesti lüürika I-II (Estonian Lyric Poetry I-II, 1958-59) in Sweden. In Estonia Soviet ideology moulded a new treatment of literature; the works published in emigration sought to form a contrast to it.

The principal compilers of Eesti luule antoloogia were Linda Ruud and Debora Vaarandi, but the final selection was teamwork of many people as the compilers got instructions from the leaders of the Literary Museum and the Language and Literature Institute, the editorial board, and the Central Committee of the Communist Party of Estonia. This kind of collective responsibility granted the result favourable for the ideological censorship. Although Juhan Liiv, one of the greatest Estonian writers, is represented by the largest number of poems (50), several leading 20th-century poets (Gustav Suits, Marie Under, Hendrik Visnapuu) have not been included at all. While choosing the texts, social comments on everyday life and declarations of communist mentality were preferred. The anthology could not present an outline of Estonian poetry, instead of that it tried to establish a new value system which would break the traditions. This violent attempt is more obvious in the case of recent poetry, distortions in the presentation of the older periods are more concealed, although they also had an influence on the spread of texts and shaping of opinions. In the concrete social situation the anthology still managed to mitigate the rigid postwar attitudes as here it was allowed to print the output of some poets (Betti Alver, Kersti Merilaas, and others) who had been forced to remain silent for years. Still, liberaliza-

Summaries

tion of the political situation was faster than the process of compilation, and the anthology justly deserved severe criticism in the press.

Considering the criticism, Paul Rummo, the editor of the second part of *Eesti luule antoloogia*, soon began to compile a new selection. For a number of reasons the manuscript remained unpublished for several years, and after profound alterations it appeared as late as in 1967 under the title *Eesti luule*, becoming the bulkiest anthology of Estonian poetry. In the 1960s the compiler could more freely express his personal taste, although in the final stages of the work the resolutions of the Central Committee of the CPE made him cut the share of texts published in emigration and make some other changes. *Eesti luule* includes 120 poets, being relatively comprehensive as such. Still, because of the compiler's conservative taste and political pressure the innovative creation of Uku Masing, Ilmar Laaban and Artur Alliksaar has been left out. The poets represented by the largest number of texts are Juhan Liiv (45), Anna Haava (36) and Gustav Suits (35). Though some proportions and preferences are tendentious, it would have been difficult to achieve a better result under Soviet rule. On the one hand *Eesti luule* is a reflection on the liberalized political pressure, on the other hand, it still widened the limits of literary expe-

rience and helped to preserve the classical traditions.

Climate districts of Estonia

Kaarel Kirde

The article deals with the distribution of climatic districts in Estonia. As the territory of Estonia is without any high mountain ranges, it does not show sharp differences in climatic conditions. Those differences are noticeable to a larger or smaller degree only seasonally. To determine the boundaries of climatic districts in Estonia the observations of precipitation and air temperature are used. The most important factor which influences the formation of climatic differences is the Baltic sea. We see from Fig. 1 (distribution of isotherms in January) and Fig. 2 (distribution of isotherms in May) that in spring the eastern part of Estonia is a little warmer than the islands and the western coast; in January the conditions are the reverse, owing to the quantity of warmth gathered in the seawater during the summer. For characterizing the influence of the Baltic on the climate of Estonia, the monthly average air temperatures of parallels corresponding to the whole territory of Estonia are calculated. There have been determined for a certain number of points deviations have been connected by curves — isanomals. The largest deviations are found

in the autumn and winter months. In Fig. 3 are given the average situations of 0-isonomals (1923–35) for May (continuous line), for the three autumn months (IX, X, XI, interrupted line) and for the three winter months (XII, I, II, dotted line). As the 0-isonomal shows every year certain displacement, the standard deviation has been calculated for every parallel, and on the basis of observations 1923–35 the corresponding 2σ breadth stripes are given for the mentioned 0-isonomals in Fig. 3. In the same way are employed the observations of precipitations. It is known that on the coast the autumn months are comparatively richer, and the spring months poorer in precipitations than in the interior. For characterizing the influence of the sea on the distribution of precipitations, the monthly amounts of precipitations of June, October and November are expressed in percentage of the whole yearly amount. By these data the averages of parallels are found and in the same way as for the temperature, — the deviations from those averages for a certain number of points. The situation of 0-isonomals for precipitations for June, October and November is given in Fig. 6, with the corresponding 2σ breadth stripes. Comparing the position of 0-isonomals of temperatures with those of precipitations, we see a certain analogy, as they all run almost parallel from the coast of the Gulf of Finland to the Latvian bor-

der. Thus Estonia is divided into two parts, of which the western one has a more maritime and the eastern one a more continental climate. The climatic differences are most marked in autumn and in winter. For more distinct determination of the boundary between those climatic districts a mean limit curve is graphically deduced on the basis of the 0-isonomals of temperatures and precipitations, the position of which, with the corresponding 2σ stripe, is given on Fig. 7.

Besides these two climatical districts there are certain subdivisions, the border of which is difficult to determine because of the too small number of meteorological stations and of only slight climatic differences. In spring one can distinguish a relatively cool district on the coast of the Gulf of Finland owing to the sea water having cooled off in winter time. For determining the limit of this district, on the basis of the average temperature of May average temperatures for the meridians of whole Estonia are graphically deduced. In the above-described way, by reckoning the corresponding deviations, is fixed the boundary with the 2σ stripe (Fig. 8.).

Further, the limit of the starting place of cooling in autumn is deduced from the average autumn temperature (IX, X, XI). The place the temperature of which has been 0.5° C lower than that of the surroundings is marked for every year.

Summaries

By these yearly limit curves the mean boundary for the whole period has been graphically determined (1926-35), with its 2σ stripe shown in Fig. 9.

Besides the above-mentioned climatic limits one can reckon with certain subdivisions on the islands and in the south-eastern corner of Estonia, the boundaries of which cannot be fixed exactly, owing to the small number of observation points.

Further, the climatic index for comparing the maritime traits of separate observation points is compiled. For this are used: 1) the yearly temperature amplitude; 2) the space of time from the 21st of June till the moment of the highest air temperature in the yearly range; 3) the quantity of precipitations of the months of October and November, expressed in percentage of the total yearly amount. The calculation of the climatic indices is based on the formula given on page 11. where k means the climatic index, A — the yearly temperature amplitude, B — the number of days from the 21st of June till the moment of the highest temperature in the yearly range, C — the precipitations of October and November shown in percentage of the entire yearly amount, where α , β , γ mean the coefficients and are being determined from the observations of a certain meteorological station. Taking the climatic index of Vilsandi (the most

western observation point in Estonia) for 100, the coefficients α , β , γ can be calculated from the observations of a certain number of years by the method of least squares. The corresponding calculation gives for α , β , γ the quantities shown. With these coefficients the climatic index has been found for a certain number of observation points represented in Table 1. For comparison are given the climatic indices for Deerness ($\varphi = 58^{\circ}50' N$, $\lambda = 2^{\circ}50' W$) $k = 179.3$ and for Copenhagen, $k = 103.7$. Further an attempt has been made to express mathematically the climatic differences between single observation points in Estonia. To this purpose have been found Bernoulli and Lexis standard deviations for precipitation, snow layer and temperature observation (σ_B , σ_L). The size of $L = \frac{\sigma_L}{\sigma_B}$ (Lexis ratio) gives a measure for characterizing the climatic differences. The calculations have been made for daily precipitations, snow layer observations, and daily maximum and minimum air temperatures. The daily amounts of precipitations as well as snow layer and daily max. and min. temperatures are divided into groups, which limits are given respectively in Tables 2, 4, 6 and 7. For each group the number of corresponding days for every month for the whole period of 10 years has been found. σ_B and σ_L have been calculated by the given formula where p_0 denotes the average number of

days with the precipitations for a certain month and for a certain group, S — the number of days for the entire observation period for the same month. For the formula $\sigma_L p_i$ denotes the number of days with the precipitations for a single station in a certain group, n denotes the number of stations which is 22. The Lexis ratios (L) are given for each precipitation group in Table 3. As these ratios all exceed 1, we can infer the existence of climatic contrasts in the distribution of the precipitations in Estonia. Certain dissimilarity could be caused by the individual particularities of observers registering the quantities of precipitation. One can assume that small rains in particular are not registered in all observation points with the same accuracy. In the same way the Lexis ratio has been found for the snow layer, measured every day. These ratios are represented in Table 5 for different thickness of the snow layer. In the case of a snow layer we obtain comparatively larger quantities for L than in the case of precipitation, as the thickness of snow depends to a large degree on the force of the wind and on the exposure of the place of measuring.

In a similar way the calculations of L have been made separately for daily max. and min. temperatures. In Tables 8 and 9 are represented the corresponding L values for the daily max. and min. temperature. As to the Lexis ratio

for the daily max. temperature (Table 8), it shows a certain decrease in spring and autumn, when also the differences between the temperatures on the coast and in the interior are smaller than in other months. The Lexis ratio for the daily min. temperature is the biggest in the months of July and August, when they exceed four. In these months the contrasts of the daily min. temperature between the coast and interior meteorological stations are greatest. From the above-mentioned we see that the Lexis ratio can be successfully used for characterizing the climatic variations between the meteorological stations.

Addenda to Kaarel Kirde's biography

Aldo Kals

On 13 November 1992 we marked the 100th birth anniversary of Kaarel Kirde (until 1935 Karl August Frisch), professor of geophysics and meteorology at Tartu University. The centenary celebrations included conferences in Tartu and Tallinn, and a festive meeting at Pärnu-Jaagupi. In this connection we introduce the reader to some less-known facts from Kaarel Kirde's life (particularly those related to his childhood and native place) and describe how his biography returned to the pages of Estonian books of reference.

Summaries

Kaarel Kirde's father Karl Frisch came to work as a teacher at Halinga village school in Pärnu county in 1891, during the period of Russification. In the same year he married a local girl, Mari Andresen. The childhood of their son, who was born in 1892, passed in the teacher's family and the milieu of the school-house. It is known that in the academic year 1903/04 K. A. Frisch was a first-form pupil at Pärnu-Jaagupi parish school. In 1905–1913 he attended the Pärnu Gymnasium. In 1908 the family left Halinga. Kaarel Kirde studied and taught at Tartu University with intervals nearly thirty years (1913–1944). After that he lived as a refugee in Poland (1944–1945), Germany (1945–1950) and the USA (1950–1953). The official circles of Soviet Estonia denounced Kaarel Kirde for his nationalist views. Because of anonymity the restrictions did not involve Nikolai

Kummits's oil painting of Kaarel Kirde which was exhibited in Estonia in 1947, 1955, 1967 and 1990. It was not entirely possible to bypass him in some other areas either.

Kaarel Kirde and his father were included in the manuscript reference-book on renowned people of Pärnu-Jaagupi, which was compiled in Tartu in 1975. Neither did the Pärnu-Jaagupi school forget its best-known pupil when it celebrated its 300th anniversary in 1980. The alumni of the school also made a collection to erect a wrought-iron weathervane for Kaarel Kirde's 100th birth anniversary.

Kaarel Kirde's detailed biography was included in foreign books of reference in 1984, in Estonia — in 1989. On 25 May forty years ago he died in North Fields, USA, where he had been associate professor at St. Olaf's College.

VALITSEJA

(*IL PRINCIPE*)

Niccolò Machiavelli

Tõlkinud Toivo Tomson

II

Niccolò Machiavelli. *Il Principe*. Milano: Epoca!, 1987.

VÕÕRA RELVA JA SAATUSE TOEL
 SAAVUTATUD VASTSEST
 AINUVÕIMUST¹

1. Need võimukandjad, kes võlgnevad lihtsurelikust valitsejaks saamise eest tänu üksnes saatusele, saavutavad võimu väikse vaevaga, kuid säilitavad saavutatut suurte raskustega; teel võimule nende ette kerkivad takistused pole kõneväärt ja nad ületavad need otsekuu lennates; kõik nende raskused ent kerkivad esile pärast kohalemääramist. Säherduste isandatega on tege mist, kui kellegi hoolde usaldatakse mingi valdus, kas raha eest või andja armulikkusest; paljudele langes selline au osaks Joonia ja Hellespontose linnades Kreekamaal, kus Dareios² tegi nad valitsejaks, et nad hoiaksid linnu kindlustamaks tema julgeolekut ja au; samal moel kerkisid esile ka need keisrid, kes tõusid sõdureid ära ostes lihtsurelikest keisririigi etteotsa.³

2. Sellised võimukandjad sõltuvad täiel määral oma patrooni armulikkusest ja saatusest — need on juba iseenesest kaks äärmiselt muutlikku ja ebakindlat tegurit —, ning nad ei oska ega suuda oma ametikohta hoida. Ei oska ega saagi loota valitseja ja väejuhi oskusi sellelt, kes on elanud kogu aeg lihtkodaniku na, kui mees just ise väljapaistvalt arukas ja võimekas pole; ei suuda, sest nende käsutuses pole jõude, mille heasoovlikkusele ja ustavusele nad saaksid kindlad olla. Pealegi ei saa ootamatult osaks langenud eesõigustel ja võimul [*stato*] — nagu igal teiselgi kiirelt ilmale tulnud ja kasvanud asjal meie ümber — olla juuri ega nidemeid, nii et juba esimene vaenuhoog pühib nad minema;

¹ Orig.: *De principatibus novis qui alienis armis et fortuna acquiruntur* 'Võõra relva ja saatuse toel saavutatud uutest printsipaatidest'; 'Võõra' on siin ka tähenduses 'mitte enda, teisele kuuluva.' Allpool näeme, et *fortuna* võib olla nii võimu saavutatu kui ka teda võimule aidanu atribuudiks, tähendades ühtaegu nii 'saatust, õnne' kui ka '(va-randuslikku) seisundit; edukust'. Vt ka [Pühendus], märkus 4.

²Dareios I (522–486 eKr) jagas Pärsia riigi 20 satraapkonnaks, kuhu kuulusid ka Kreeka linnad Väike-Aasias ("Joonias") ja Dardanellides ("Hellespontoses"); võimu teostasid Dareiose määratud satraabid.

³Machiavelli peab silmas Rooma sõdurkeisreid alates Marcusest kuni Maximinuseni; 'ära ostes', võib ka korrumppeerides, kõlbeliselt rikkudes [*per corruzione*].

seada muidugi siis — nagu öeldud —, kui niiviisi äkitselt valitsejaks saanu ise pole niivõrd tubli [virtù], et oskab olla kohemaid valmis säilitama seda, mis saatus talle sülle on pannud, ja rajab tagantjärele need alused, mis teistel olid olemas enne valitsejaks saamist.

3. Ilmestaksin mõlemat võimalust — pean silmas valitsejaks saamist tänu isiklikule võimekusele või saatusele — meil veel värskelt meeles püsivate eeskujude Francesco Sforza ja Cesare Borgia varal. Francesco sai lihtkodanikust Milano hertsogiks tänu sobilikele vahenditele ja väljapaistvale tublidusele⁴ ning vaevarikalt saavutatud säilitamine nõudis talt vaid tühiseid pingutusi. Cesare Borgia ehk hertsog Valentino, nagu põobel teda kutsus,⁵ seevastu võlgnes võimu saavutamise eest tänu isa saatusele ja kaotas võimu niipea, kui see tugi kadus — kaotas, ehkki rakendas kõikmõeldavaid meetmeid ja tegi kõike seda, mida arukas ja võimekas inimene pidanuks tegema, et kindlustada võimu valduses, mis teiste relvade ja edukuse [fortuna] toel talle sülle on langenud. Sest nagu ma juba eespool nimetasin, võiks enne valitsejaks saamist rajamata jäänud aluseid väljapaistvale võimekusele [virtù] tuginedes ehitada ka hiljem; olgugi et hiljem kaasneksid sellega ebamugavused arhitektile ja ohud rajatisele. Kui me nüüd võtame arvesse kõike seda, mis hertsog tegi, siis näeme, et ta rajas oma tulevasele võimsusele tõesti suurepäraseid alused; neist lähemalt kõnelda ei pea ma sugugi üleliigseks, sest vaevalt mõistaksin ma anda ühele vastsele valitsejale paremaid juhiseid eeskujust, mida pakkus meile hertsogi tegevus; ja et tema jõupingutused tühja jooksid, polnud sugugi tema süü, vaid tema ebaedu oli tingitud saatuse äärmuslikust ja tavatust pahatahtlikkusest.

4. Püüdes teha teoks oma hertsogist poja ülendamise plaani, puutus Aleksander VI kokku arvukate raskustega, nii olemasolevate kui nendega, mis alles sündimas. Kõigepealt ei näinud ta teed, mis võimaldanuks tal teha pojast käskija mõnele sellise-

⁴Francesco Sforza (vt ka I ptk, märkus 7) tõusis võimule naides oma patrooni tütre ning pöörates hiljem virtù'likult ehk XX sajandi terminites: reeturlikult, relvad Ambrosia vabariigi vastu.

⁵Cesare Borgia (1476–1507) sai paavst Aleksander VI pojana 16-aastaselt piiskopiks, 18-aastaselt kardinaliks. Vallutas 1501. a Louis XII toetusel Romagna ning pidas plaani Toscana ja teiste Kesk-Itaalia alade vallutamiseks. Leidis pärast isa surma varjupaiga hispaanlaste juures ja suri kuulsusetult Navarras.

le valdusele, mis poleks kuulunud kirikule;⁶ plaanitsedes võtta mõnd valdust kirikult, sai ta aru, et Milano hertsog ja veneetslased ei laseks sellel sündida — olid ju Faenza ja Rimino juba veneetslaste eestkostel all. Samuti ei saanud ta jääda lootma kohalike relvajõudude abile, sest isandad, kes neid käsutasid: Orsiniid, Colonnad⁷ ja nende poolehoidjad pidid ise paavsti vägevuse ees hirmu tundma. Et osagi neist kindlalt oma võimu alla saada, oli niisiis tarvis külvata segadust nende ridadesse ja nõrgestada nende mõjuvõimu. See osutus paavstile kergeks, sest ta sattus kokku veneetslastega, kes kavatsesid kutsuda Itaaliasse prantslasi; ehkki veneetslasi tõukasid tagant hoopis teised põhjused, Aleksander mitte üksnes et ei vaielnud nende plaanile vastu, vaid koguni hõlbustas selle elluviimist kuningas Louis eelmise abielu lahutamiseiga.⁸

5. Järelikult saabus kuningas Itaaliasse veneetslaste toetusel ja paavsti nõusolekul; ning vaevalt oli ta jõudnud Milanosse, kui juba paavsti käsutada olid temalt saadud sõjamehed Romagna-sõjakäiguks; et kuninga reputatsioon hoidis ära ülejäänute sekumise, siis ei tehtud talle provintsi hõivamisel takistusi. Kui aga hertsog pärast Romagna alistamist ja Colonnade taltsutamist soovis säilitada saavutatut ja liikuda alustatud rajal edasi, kerkis tema teele kaks takistust: esiteks tema sõjamehed, kelle usaldusväärsuses ta kahtles, teiseks Prantsusmaa meelestatus; nimelt kartis ta, et tema teenistuses olnud Orsini sõdurid keelduvad talle kuuletumast ja mitte ainult et takistavad teda edasistes valutustes, vaid jätavad ta ilma ka juba saavutatust; samasugust

⁶Kuigi Romagna ja Marche maakonnad olid ammust aega kiriku jurisdiktsiooni all, polnud kirikul nende üle siiski reaalselt võimu.

⁷Omavahel vaenujalal olevad Orsini ja Colonna aadlisuguvõsad Roomas etendasid tähtsat osa XII–XIV saj. Itaalia poliitika- ja kultuurielus.

⁸Cesare Borgia isa Rodrigo Borgia (paavst Aleksander VI 1492–1503) ja Louis XII läbirääkimistel saavutati *do ut des*: paavst nimetas kardinaliks kuninga peaministri, Roueni peapiiskopi Georges d'Ambois ning lahutas Louis XII abielu Charles VIII õe Jeanne'iga (loa lahutuseks andis kuningale üle Cesare Borgia isiklikult 1498. a oktoobris). Louis omakorda andis paavsti pojale Valentinois' hertsogi tiitli (itaaliapäraselt Valentino) ja lubas sõjalist abi Romagna vallutamiseks. Aleksander VI leping prantslastega täitis paavsti jaoks ka veneetslaste neutraliseerimise eesmärgi.

käitumist kartis ta ka kuningalt. Tema kahtlustused Orsinide suhtes leidsid kinnitust, kui ta ründas pärast Faenza alistamist Bolognat ja nägi neid rünnakul tegutsemas loiult ja kõhklevalt; mis puutub kuningasse, siis tema suhtumisest sai hertsog aimu, kui ta pärast Urbino hertsogkonna vallutamist Toscanat ründas, millisest ettevõtmisest kuningas ta loobuma sundis.⁹ Seepeale otsustas hertsog mitte enam sõltuda teiste relvadest ja saatusest.

6. Esimese sammuna nõrgestas ta Orsini ja Colonna parteisid Roomas; ta nimelt võitis enda poole kõik nende ülikutele poolehoidjad, võttes nad oma teenistusse ning pakkudes neile rikkalikku tasu ja seisusekohaseid ametikohti nii sõjaväes kui valitsuses; nii et mõne kuuga kustus nende meeste hingest kiindumus oma parteisse, asendudes poolehoiduga hertsogi vastu. Seejärel jäi hertsog ootama sobivat hetke Orsini ninameeste kõrvaldamiseks — Colonna suguvõsa peamehed oli ta juba laiali ajanud; selleks tekkiski hea võimalus ning vaevalt oleks keegi temast paremini selle kasutamiseks toime tulnud. Kui Orsinid viimaks taipasid, et hertsogi ja kiriku vägevus tähendab nende hukku, korraldasid nad Perugia lähistel Magiones oma poolehoidjate kokkutuleku,¹⁰ millest said alguse Urbino ülestõus, rahutused Romagnas ning lugematud ohud hertsogi valitsemisele; prantslaste abiga sai ta neist kõigist jagu.

7. Pärast mõjuvõimu taastamist kaotas hertsog usalduse nii Prantsusmaa kui teiste välisjõudude vastu — et pääseda säärase liiduga kaasnevast riskist, ning pöördus vale ning pettuse rajale; ja ta mõistis niivõrd osavalt oma tegelikke kavatsusi varjata, et Orsinid ise taastasid sinjoor Paulo¹¹ vahendusel temaga sõbralikud suhted; kusjuures isand Paulo puhul ei jätnud hertsog kasutamata ühtegi võimalust tema kahtlustuste hajutamiseks ja poolehoidu võitmiseks, kinkides talle raha, kauneid rõivaid ja ratsusid; nõnda et lõpuks langesidki Orsinid oma lihtsameelsuses Senigallias

⁹1501. a aprilli lõpuks vallutas Cesare Borgia Bologna lossi. Rahulolematute firenzlaste pealekäimisel oli Louis XII sunnitud sekkuma ja keelama hertsogi edasised vallutused Toscanas.

¹⁰1502. a oktoobris toimus Magiones (Bagionide villas Trasimeno järve kaldal Umbrias) koosolek, millest sai vormiliselt alguse Cesare Borgia vastane vandenõu; vandenõuga kaasnesid arvukad ülestõusud C. Borgia valdustes.

¹¹Paolo Orsini leppimine Cesare Borgiaiga toimus Imolas 1502. a 25. oktoobril.

otse hertsogi kätte.¹² Nimetatud nina meeste kõrvaldamise ja nende poolehoidjate muutmisega oma sõpradeks oli hertsog rajanud üpris korraliku aluse oma võimsusele, ning olukorras, kus tema võimu alla oli läinud kogu Romagna koos Urbino hertsogkonnaga, võis ta olla iseäranis kindel Romagna sõprusele ja kohalike elanike poolehoiule — olid need ju tema valitsemise all elujärje paranemist tunda saanud.

8. Et just käesolev löik hertsogi tegevusest väärrib äramärkimist ja järeleaimamist, ei taha ma sellest niisama lihtsalt üle libiseda. Vallutanud Romagna, leidis hertsog provintsist eest hulga nõrku ja võimujanuseid isandaid, kes olid pigem röövinud kui juhtinud oma alamaid, andes neile enam ainet lahkhelideks kui üksmeeleks —, nõnda et kogu maa oli röövimistest, tülidest ja igat muud sorti häbemastustest tulvil; sellises olukorras leidis hertsog, et maa rahustamiseks ja korraldajate kuulekaks muutmiseks tuleb allutada provints tõhusale ja lojaalsele valitsusele. Ta määras provintsi etteotsa *messer Remirro de Orco*,¹³ julma ja teoka inimese, ning jättis talle vabad käed maal rahu ja üksmeele taastamisel, millega too ka hiilgavalt toime tuli. Ent mõne aja pärast tärkas hertsogis kartus, et sedavõrd ülemäärane võim võib tekitada vaenu ning ta otsustas sellest loobuda ja korraldada provintsi südames tsiviilkohtu väga väljapaistva eesistuja juhatusel, kus iga linn oli esindatud oma kaitsjaga. Mõistes, et äsjane karmus võib olla kutsunud esile mõningast vaenu, tahtis hertsog puhastada kodanike meeli rahulolematusest, võita nad täielikult enda poole ja lasta asjadel paista sellises valguses, et kui mõni julmus ongi aset leidnud, siis pole see tema süü, vaid selle põhjuseks on ministri karm ja järsk iseloom. Sel ettekäändel laskis ta cesenalastel mehe kaheks raiuda ning tükid koos puupaku ja

¹²Tuginedes isiklikule kontaktile ja asetleidnud sündmustele, kirjutas Machiavelli 1503. a jaanuaris 'Kirjelduse, kuidas pidas end ülal hertsog Valentino Vitellozzo Vitelli, [jt.] tapmisel', andes üsna tõetruu, kuid mõneti juba üldistatud pildi Cesare Borgia tegevusest rahulolematuste mahasurumisel ja poliitiliste vastaste kõrvaldamisel.

¹³Cesare Borgia kasutas oma majordoomus Remirro de Orcot Romagna rahustamiseks ning kõrvaldas ta pärast ülesande täitmist 1502. a detsembris (Remirro de Orcot süüdistati toiduainetega spekullemises ja sidemetes Magione vandenõulastega). Firenze saadikuna sel ajal Cesare Borgia juures viibinud Machiavelli oli sündmuste pealtnäijaks.

verise noaga hommikul linnaväljakule välja panna. Vaatepildi metsikus ühtaegu rahuldab ja jahmatas kodanikke.

9. Pöördugem aga tagasi sinna, kus jutujärg pooleli jäi. Nüüd, kus hertsog tundis ennast küllalt tugevana ja oleviku ohtude eest teatud määral kaitstuna — oli ta ju ennast oma tahtmist mööda relvastanud ja saanud enamasti jagu neist naabritest, kes võinuksid teda kahjustada —, jäi tema edasisi vallutusi kammitsema aukartus Prantsuse kuninga ees; hertsog nimelt mõistis, et hili-nenult oma eksisammust teadlikuks saanud kuningas teda enam ei toetaks. Seetõttu asus ta otsima uusi sõpru ja jäi Prantsusmaa suhtes äraootavale seisukohale; [ning kõik see juhtus] ajal, mil prantslased olid sõjakäigul Napoli kuningriigis Gaetad piirava-te hispaanlaste vastu.¹⁴ Hertsogi sooviks oli kindlustada ennast prantslaste eest ja kui Aleksander elama jäänuks, oleks see tal ka üsna pea korda läinud.

Niisugused olid hertsogi hooled oleviku asjades.

10. Tuleviku suhtes ent tuli tal kõigepealt tunda muret, et uus paavst võib suhtuda temasse vaenulikult ja püüda Aleksandrilt saadud ära võtta. Selle vastu kavatses ta kindlustada end neljal viisil: esiteks kõrvaldada kõigi enda poolt paljaksröövitud sinjooride suguvõsad, et paavstil poleks ettekäänat [nende toetusks välja astuda]; teiseks võita kõigi Rooma ülikute poolehoid, nagu juba eespool öeldud, et siis nende abiga paavsti vaos hoida; kolmandaks koguda [kardinalide] Kolleegiumis võimalikult palju poolehoidjaid; neljandaks saavutada veel enne paavsti surma selline mõjuvõim, mis võimaldaks tal omal jõul vastu seista esimesele rünnakule. Nimetatud neljast plaanist oli ta Aleksandri surmapäevaks viinud ellu kolm ja ka neljas oli täide minemas; paljaksröövitud sinjooridest oli ta maha nottinud nii palju, kui tabada suutis, pääsesid vaid üksikud; ta oli võitnud enda poole Rooma ülikud ning suurema osa Kolleegiumist; mis puutub valduste laiendamisse, siis pidas ta plaani saada Toscana isandaks, Perugia ja Piombino olid juba tema võimu ning Pisa — eestkoste all.¹⁵

¹⁴Aleksander VI ootamatu surm (18. VIII 1503. a) katkestas paavsti läbirääkimised hispaanlastega.

¹⁵Cesare Borgia vallutas Piombino 1501. a septembris, Perugia 1503. a jaanuaris ning pidas läbirääkimisi Pisa omandamiseks; hertsogi tegevus ohustas Firenze julgeolekut.

11. Vabanenuks ta aukartusest Prantsusmaa ees (milleks õieti polnudki enam tarvidust, sest selleks ajaks olid hispaanlased prantslaste jalgealuse Napoli kuningriigis juba nõnda tuliseks teinud, et mõlemad vägevad olid sunnitud taotlema hertsogi sõprust), haaranuks ta sedamaid Pisa järele. Oelus firenzelaste vastu ja osalt ka hirm vaenlase ees tegi seejärel Lucca ja Siena alistumisest vaid päevade küsimuse ning firenzelastel polnud enam pääsu. Kui kõik hertsogi plaanid oleksid teoks saanud (saatnuks teda edu veel samal aastal, kui suri Aleksander¹⁶), saavutanuks ta sellise vägevuse ja mõjuvõimu, et oleks jäänud edaspidi iseenese peremeheks ning poleks enam sõltunud teiste saatusest ja jõust, vaid omaenese võimsusest ja tublidusest. Ent hertsog oli vaevalt viis aastat mõõka käes hoidnud, kui Aleksander juba suri. Manalateele minnes jättis ta poja maha olukorda, kus võim oli kinnistunud üksnes Romagnas, ülejäänud plaanid hõljusid õhus ning hertsog ise oli raskelt haigena kahe ülitugeva vaenuvõe pitsitada.¹⁷

12. Hertsogil jagus nõnda ohtralt sõjakust ja võimekust, sedavõrd hästi valdas ta kunsti, kuidas võita inimeste poolehoidu ja kuidas neist vabaneda, ning tema poolt imelühikese ajaga rajatud alused olid sedavõrd soliidised, et kui ta poleks seisnud silmitsi vaenulike vägedega või olnuks terve, saanuks ta jagu mis tahes takistusest. Tema rajatud aluste korralikkuses polnud põhjust kahelda, sest ootas ju Romagna teda rohkem kui kuu;¹⁸ ehkki ise vaevalt elus, võis ta Roomas tunda end turvaliselt; Baglioni, Vitelli ja Orsini ei suutnud Rooma saabumisest hoolimata hertsogit kahjustada, sest nad ei leidnud toetajaid; ka jagus hertsogil veel piisavalt vägevust korraldada, et paavstiks valitaks kui ka mitte meelepärane, siis vähemasti talle mitte vastumeelne kandidaat. Jäänuks ta ent Aleksandri surma ajal terveks, läinuks kõik tema käes lihtsalt. Päevil, mil valiti Julius II, kinnitas ta mulle, et olevat mõlgutanud mõtteid selle üle, mis võiks juhtuda peale isa surma

¹⁶Firenze uus aasta algas 25. märtsil, Aleksander VI suri 18. augustil 1503. a.

¹⁷Hispaanlased piirasid Gaetad, Prantsuse sõjavägi oli Rooma naabruses.

¹⁸Julius II saavutas alles neli kuud pärast Aleksander VI surma seda, et Cesare Borgia andis Romagna linnadele käsu alistuda uuele paavstile.

ning leidnud kõige vastu rohtu; ainus, mille peale ta eal polevat mõelnud, oli see, et ta ise võiks isa surma ajal hinge vaakuda.¹⁹

13. Lastes veel kord silme eest läbi kogu hertsogi tegevuse, ei mõista ma talle midagi ette heita; vastupidi, mulle tundub, et nagu olengi üritanud teha, tuleb teda seada eeskujuks kõigile neile, kes saatuse soosingul ja võõra relva toel võimule on tõusnud. Ei saanud ju hertsog oma väljapaistva vapruste ja kõrge eesmärgi juures talitada teisiti; ning ainsana töötasid ta plaanide vastu Aleksandri elupäevade lühidus ja tema enda haigus. Kus iganes vastset valitsejaks saanu peab vajalikuks kindlustada end vaenlaste eest, nõutada sõpru, saavutada edu pettuse või jõu abil, võita kodanike armastust ja aupaklikkust ning sõdurite kuulekust ja austust, kõrvaldada varjatud ja avalikke vastaseid, uuendada värskes vaimus endisaegseid korraldusi, olla karm ja heasüdamlik ning helde ja suuremeelne, teha lõpp ebakindlale sõjaväele ja moodustada uus, säilitada kuningate ja valitsejatega sidemeid selliselt, et noil tuleks kas osutada talle meeeldi teeneid või tunda aukartust tema ründamise ees — kus iganes vastne valitseja peab tarvilikuks kõike seda saavutada, ei saa ta leida värskeemat eeskju kui selle mehe ettevõtmised.

14. Hertsogit võib süüdistada ükspäinis selles, et ta tegi viletsa valiku, lastes paavstiks valida Juliuse; sest kui tema võimuses kord juba oli hoida ära paavstiameti minek ebasobiva inimese kätte, ehkki endale meelepärase kandidaadi valimist tal vaevalt oleks õnnestunud korraldada, siis poleks ta mingil juhul tohtinud lasta saada paavstiks neid kardinale, keda ta oli kahjustanud või kes oleksid pidanud paavstiks saades teda kartma. Teevad ju inimesed kahju kas hirmust või vaenust. Nende hulka, keda hertsog oli ebaõiglaselt kohelnud, kuulusid ka San Piero ad Vincula, Colonna, San Giorgio ja Ascanio;²⁰ kõik ülejäänud oleksid aga paavstiks saades pidanud suhtuma hertsogisse ülima respek-

¹⁹Võib arvata, et isa surm ja poja haigus olid seotud ühe ja sama mürgiallikaga. Konklaavi päevil viibis Machiavelli Firenze vabariigi saadikuna Roomas ja oli C. Borgia ambitsioonide läbikukkumise tunnistajaks. Ettekandes Sinjoriiale kommenteeris Machiavelli üsna irooniliselt Cesare Borgia naiivsust, kes uskus Giuliano della Rovere (Julius II) lubadusi säilitada talle Romagna ja kiriku Gonfaloniere ametikoht.

²⁰Vastavalt: "San Piero ad Vincula": Giuliano della Rovere, paavst Julius II; "Colonna": kardinal Giovanni Colonna; "San Giorgio": kardinal Raffaele Riario; "Ascanio": kardinal Ascanio Sforza.

tiga, välja arvatud Roano [kardinal] ja hispaanlased; viimased suguluse ja [sellest tulenevate] kohustuste tõttu,²¹ esimene oma mõjuvõimu pärast, sest tema selja taga oli Prantsusmaa kuningriik [*regno*].²² Seetõttu tulnuks hertsogil hoolitseda esmajärjekorras selle eest, et paavstiks valitaks hispaanlane; plaani nurjudes tulnuks tal nõustuda Roano, kuid mitte mingil juhul San Piero ad Vincula valimisega. Eksib see, kes usub, et väljapaistvaid isikuid saab uute heategudega panna unustama vana ülekohut ja solvanguid. Niisiis eksis hertsog paavsti valikul, mis oligi tema lõpliku lüüasaamise põhjuseks.

VIII

NEIST, KES ON TÕUSNUD VÕIMULE KURITEGELIKUL TEEL²³

1. Et aga lihtsurelik võib valitsejaks saada veel kahel viisil, millest kumbagi ei saa täielikult kirjutada saatuse või tubliduse arvele, ei tahaks ma neid juhte siinkohal kõrvale jätta, kuigi ühte võinuks lähemalt vaadelda juba vaeal, kus oli juttu vabariikidest. Need võimalused teostuvad, kui valitsejaametini tõustakse mõnda kuritegelikku ja seadusevastast teed pidi või kui lihtne linnakodanik saab oma isamaa²⁴ valitsejaks kaaslinlaste toetusel ja heakskiidul. Esimesest võimalust võiks illustreerida kahe eeskujuga, millest üks on muistne ja teine kaasaegne; ma ei kavatse aga pikemalt peatuda seesuguse võimaluse headel ja halbadel külgedel, sest minu arvates peaks neist eeskujudest küllaga piisama igaühele, kes on mingil põhjusel sunnitud neid jälgendama.

2. Sitsiillane Agathokles²⁵ polnud enne Sürakuusa kuningaks saamist mitte üksnes tavaline, vaid koguni madalast ja vääritud

²¹Borgiad olid Hispaania päritolu.

²²“Roano”, s.t Roueni peapiiskop Georges d’Ambois (1460–1510) oli Louis XII peaminister.

²³Orig.: *De his qui per scelera ad principatum pervenere* ‘Kuritegelikul teel printsipaadini tõusnutest’.

²⁴‘Isaamaaks’ ehk *patria*’ks, oli Machiavelliile ja tema kaasaegsetele elukõige kodulinn, s.o linn(vabariik), milles nad elasid.

²⁵Sürakuusa türann Agathokles (361–289 eKr) andis testamendiga sürakuusalastele tagasi demokraatia. Machiavelli allikaks on Justinus (XIII).

seisusest [*fortuna*] inimene. See vaasimeistri perest pärit mees järgis vanusest olenemata ühtviisi kuritegelikku eluviisi, et tal aga läks korda ühitada oma kuritegusid vaimu ja keha väljapaistva tublidusega, tõusis ta sõjaväeteenistusele pühendunult ametiredelil peagi Sürakuusa sõjaväe etteotsa. Ametisse määratuna otsustas ta saada valitsejaks ning hoida vägivaldselt ja teiste käenduseta seda, mis lepinguga tema hoolde oli usaldatud; pühendanud oma plaanidesse Sitsiilias sõdiva kartaagolase Amilcari,²⁶ kutsus Agathokles ühel hommikul kokku Sürakuusa kodanikud ja senati, otsekuu tahaks ta pidada nendega nõu vabariigile tähtsates küsimustes; ning lasi siis kokkulepitud märkuande peale sõduritel tappa maha kõik senaatorid ja rikkamad linlased; pärast nende surma võttis ta võimu linnas enda kätte ja hoidis seda, ilma et kodanikud teda mingil viisil seganud või takistanud oleksid. Kuigi ta sai kartaagolastelt kaks korda lüüa ja piirati viimaks isegi sisse, suutis ta kaitsta niihästi oma linna, kui — jätnud osa sõdureid kaitsma piiravat linna — rünnata Aafrikat; õige pea läks tal korda vabastada Sürakuusa piiramisrõngast ja viia kartaagolased äärmisse viletsusse; nii et viimaks olid nood sunnitud leppima toiminuga, rahulduma valdustega Aafrikas ning jätma Agathoklesele Sitsiilia.

3. Selle mehe tegevusele ja elukäigule mõeldes leiaksime sealt vaevalt midagi sellist, mida saatuse heatahtlikkuse arvele võiks kirjutada; sest nagu juba eespool nimetatud, ei saavutanud ta valitsejaametit kellegi soosingul, vaid tänu lugematuid raskusi ja ohte ületades väljateenitud esiletõusule sõjaväeteenistuses; hiljemgi tuli tal saavutatu säilitamiseks astuda hulk julgeid ja riskantseid samme. Siiski ei saa nimetada tubliduseks [*virtù*] kaas-kodanike tapmist, sõprade reetmist, jumalakartmatult, truuduse ja halastuseta elatud elu; sel viisil võib küll saavutada võimu, aga mitte au ja ülevust. Sest kui mõelda sellele vahvusele [*virtù*], mida Agathokles ilmutas ohtlike olukordadega kokku puutudes ja neist välja rabeldes, tema hingesuurusele raskuste talumisel ja ületamisel, siis ei näe ma küll põhjust, miks peaks teda hindama madalamalt kui mis tahes teist väljapaistvat väejuhti; siiski ei võimalda tema metsik julmus ja ebainimlikkus ning lugematud kuriteod kiita ja ülistada teda ühes teiste, tõeliselt väljapaistvate inimestega. Seega ei saa tema puhul kirjutada saatuse või tubliduse arvele seda, mis ta sai kätte nii ühe kui teiseta.

²⁶ 'Amilcar': Kartaago väejuht Hamilkar (Hannibali isa), sõdis Sitsiilias 319–313 eKr.

4. [Teine juhtum on pärit meie päevilt,] Aleksander VI valitsusajast; Fermolane Oliverotto²⁷ jäi väikse lapsena orvuks — aastaid enne Aleksandri valimist paavstiks — ning tema onu, keda hüüti Giovanni Foglianiks, kasvatas poisid üles ja andis ta juba varases nooruses teenima sõjaväkke Paulo Vitelli²⁸ käe alla, et noormees võiks sõjaväelist koolitust saanuna jõuda mõne kõrge sõjaväelise aukraadini. Pärast Paulo surma jätkas Oliverotto teenimist viimase venna, Vitellozzo juhatusel — ja et tegemist oli aruka, kehalt tugeva ja vaimult vapra mehega, tõusis ta õige pea Vitellozzo vägede esimeseks meheks. Pidades ent väljavaadet jääda teenima teisi liialt orjalikuks, otsustas ta vallutada Fermo — Vitelli toetusel ja isamaa orjust vabadusele eelistanud fermolaste kaasabil; ta kirjutas onule, et tahab pärast aastatepikkust kodust eemalolekut taas näha teda ja tema linna ning selgitada ühtlasi mõnest kandist oma pärandusasju; et ta olevat näinud vaeva üksnes austuse ja lugupidamise saavutamise nimel, tahtvat ta selleks, et ka kaaslinlased võiksid veenduda, et tema pingutused tühja pole jooksnud, saabuda auväärselt, saadetuna ratsudel sajast sõbrast ja teenrist; veel palus ta onul korraldada nii, et fermolased ta saabumisel aupaklikult vastu võtaksid, mis ei tekitaks lugupidamist mitte üksnes tema, onu kasvandiku, vaid ka onu enese vastu.

5. Õepoja palvetele vastu tulles ei jätnud Giovanni teda ilma ühestki kohasest austusavaldusest ning majutas ta fermolaste lugupidava vastuvõtu järel tema enda majadesse; kus viimane ootas mõne päeva — et valmistada vargsi ette kõik tulevaseks kuritööks vajalik — ja korraldas Giovanniile ning teistele tähtsamatele fermolastele uhke pidusöögi. Kui vaagnad roogadega olid välja kantud ja kui olid ammendunud kõik teised meelelahutused, mis sellistel pidusöömingutel kombeks, pööras Oliverotto ettekavatsetult jutu teatud tõsistele teemadele ning hakkas kõnelema paavst Aleksandri ja tema poja Cesare suurusest ja nende ettevõtmistest. Giovanni ja tema kaaslaste vastuse peale kargas Oliverotto äkitselt püsti ja ütles, et tegu on asjadega, millest on

²⁷ Oliverotto Euffreducci da Fermo (1475–1502) teenis kondotjeerina Cesare Borgiat; osales 1502. a oktoobris Magione vandenõus, misjärel tapeti.

²⁸ Paulo Vitelli oli Quattrocento II poole üks kuulsamaid kondotjeere. Firenze vabariigi sõjas Pisaga oli firenzelaste palgal; 1499. a kahtlustati reetmises ja raiuti pea maha.

sobilikum vestelda kõrvalisemas paigas, ning eemaldus siis ühte kambrisse, kuhu Giovanni koos ülejäänud linnakodanikega tal-
le järgnes. Neile polnud veel istetki jõutud pakkuda, kui juba
ruumi varjatud soppidest ilmusid sõdurid ning tapsid maha nii
Giovanni kui kõik tema kaaslased.

6. Pärast säherdust mõrtsukatööd ruttas sadulasse hüpanud
Oliverotto läbi linna ja piiras sisse lossis paikneva kõrgema linna-
valitsuse;²⁹ hirmust olid selle liikmed sunnitud kuuletuma Oli-
verottole ja nimetama ametisse valitsuse, mille juhiks Oliverotto
kuulutas iseenda. Kui olid surnud kõik need, kes oleksid või-
nud rahulolematusest teda ohustada, rakendas Oliverotto võimu
kindlustamiseks mitmeid tsiviil- ja sõjalist laadi meetmeid; nii et
võimuloleku ainsa aasta jooksul ei tundnud ta end turvaliselt mit-
te üksnes Fermos, vaid muutus hirmuäratavaks ka kõigile naab-
ritele. Tema, nagu Agathoklesegi üle olnuks raske võitu saada,
kui ta poleks lasknud end tüssata Cesare Borgial; see leidis aset
siis, kui viimane vangistas Senigallias Orsini ja Vitelli; samas lan-
ges vangi ka Oliverotto — toimepandud roimast oli möödunud
aasta — ning ta kägistati koos Vitellozzoga, kes oli olnud talle
suureks õpetajaks vapruse [*virtù*] ja kuritegude alal.

7. Nii mõneski võiks tekitada nõutust: kuidas küll said Agat-
hokles ja temasarnased arvutute reetmiste ja julmuse järel elada
aastaid muretult oma isamaal ja kaitsta end välisvaenlaste eest,
ilma et kaaskodanikud eales nende vastu vandenõu sepitsenud
oleksid; samal ajal kui paljud teised pole julmusele tuginedes
suutnud püsida võimul [*stato*] isegi rahuajal, saati siis veel raskel
ja ebakindlal sõjaajal. Usun põhjust peituvat selles, kas julmust
kasutatakse hästi või halvasti.³⁰ Hästi rakendatuks võib nime-
tada sellist vägivalda (kui üldse sünnib halba heaks nimetada),
mida vajadusest ennast kindlustada sooritatakse ühekorraga ja
mille juurde ei jääda hiljem püsima, vaid muudetakse see alama-
tele võimalikult kasulikuks; halvasti kasutatud on need julmused,
mis vaatamata harvale hakatusele aja jooksul üha sagedevad ja
kuidagi vaibuda ei taha. Jumala ja inimeste abiga saavad oma sei-
sundit [*stato*] teatud määral parandada need, kes järgivad esimest

²⁹ Oliverotto vallutas Fermó 1501. a 26. detsembril.

³⁰ *Arutlustes* (I rmt, 9. ptk) sõnab Machiavelli, et laita tuleb seda, kes rakendab vägivalda hävitamise eesmärgil, mitte seda, kes rakendab julmust headel eesmärkidel.

võimalust, nagu seda tegi Agathokles; noil teistel on seevastu võimatu püsima jääda.

8. Siinkohal tuleks märkida, et mingi valduse hõivamisel tuleb anastajal mõelda aegsasti kogu sellele kahjule, mille sooritamiseks tal on tarvidus ja viia kõik see korralt ka täide — et tal ei tuleks iga päev otsast alustada ja et oleks võimalik ülekohut kordamata tekitada inimestes turvatunne ning võita heategudega nende poolehoid. Kes talitab teisiti — kas siis arguse või halva nõuande tõttu —, ei saa eales panna käest mööka ega saa ka iial oma alamate peale kindel olla, sest nood ei suuda üha uute ja katkematute kahjustuste tõttu end tema eest kaitsta. Seepärast tuleb kogu ülekohus sooritada ühekorraga, sest mida vähem seda maitstakse, seda väiksem on kahju; heategusid tuleb aga sooritada vähehaaval, et nende maik selgemini tuntav oleks. Eelkõige tuleb valitsejal kohelda oma alamaid selliselt, et ta ei peaks ei hea ega halva sündmuse puhul oma käitumist muutma; sest vaenulisel ajal hätta sattudes pole sul enam aega halvaks; ja ka heategudest, mis sa siis teed, pole kasu, sest neid peetakse sunnituks ega tõuse sulle neist mingit tunnustust.

IX

TSIVIILVÕIMUST³¹

1. Jõudes aga oma jutuga järgmise osa juurde, kõnelen võimalusest, kus tavaline linnakodanik ei saa isamaa valitsejaks mitte kuritöö või mõne muu lubamatu vägivaldteo kaasabil, vaid tänu kaaskodanike lahkele toetusele (nimetagem seda tsiviilvõimuks — selle saavutamiseks ei lähe tarvis niivõrd tublidust või õnne kui osavust ja leidlikkust soodsa olukorra ärakasutamisel); valitsejaks tõustakse sel juhul kas kodanike või nobiilide³² toetusel. Et viimastele meeldib valitseda ja rõhuda, kodanikele aga pole see meele järele, siis ei leidu linna, kus need kaks erinevat poolt oma lahkuminevate kalduvuste ja meelelaadiga esindatud poleks; linnades viivad need kaks vastandlikku suundumust ainuvõimu, vabaduse või anarhiani.³³

³¹ Orig.: *De principatu civili* 'Tsiivilprintsipaatidest'.

³²Vt 'nobiil': "Saateks", märkus 2.

³³ Valitsusvormide arengut käsitleb Machiavelli pikemalt teoses *Arutlusi* (I rmt); ainuvalitsusest kasvab välja türannia, vabadusest

2. Võimu mineku ühe inimese kätte [*principato*] kutsuvad esile kas kodanikud või nobiilid — olenevalt sellest, kummale pooltest avaneb soodne võimalus; sest niipea kui ülikud näevad, et nad ei suuda vastu seista kodanikele, hakkavad nad kasvatama endi hulgast ühe mõjuvõimu ning ülendavad ta valitsejaks, et siis tema varjus oma isusid ja himusid rahuldada. Kui aga kodanikud omakorda näevad, et nad ei suuda osutada vastupanu nobiilidele, hakkavad nad suurendama endi seast ühe inimese mõju ja kaalu ning teevad temast valitseja, et olla tema autoriteedi toetusel kaitstud ülikute eest. Nobiiilide toetusel valitsejaks saanud on raskem püsima jääda kui sellel, kes on võimule tulnud kodanike toetusel; sest viimane on valitsejaks nende paljude keskel, kes peavad end temaga võrdseks, mistõttu ta ei saa neid oma tahtmist mööda juhtida ega käsutada.

3. Rahva toetusel isamaa etteotsa tõusnu valitseb aga üksinda ega leidu tema lähikonnas kedagi, kes poleks valmis talle kuulutama — või kui, siis mõned üksikud. Pealegi ei saa ausameelselt, kaaskodanikke kahjustamata täita ülikute tahtmist, küll aga kodanike oma; sest et nende püüdlustel — nemad ei taha olla rõhutatud — on ausam siht kui rõhuda ihkavatel nobiilidel. Ka ei saa valitseja ennast eales vaenulike kodanike eest kindlustada, sest neid on palju, küll aga saab ta end kindlustada nobiilide eest, sest neid on vähe. Halvim, mida valitseja võib karta vaenulikelt kodanikelt, on see, et nad ta toetuseta jätavad; vaenulikelt nobiilidelt aga ei tule tal karta mitte üksnes hülgamist, vaid ka vastuhakku; sest ikka on neil kui kavalamatel ja ettenägelikumatel mahti enda päästmiseks ning alatasa püüdleval nad selle inimese soosingu poole, kelle võitu nad loodavad. Ka on valitseja pidevalt sunnitud koos elama ühtede ja samade kodanikega, võib aga hästi hakkama saada ilma nendesamade nobiilideta, sest neid võib ta igal ajal ülendada ja madaldada ning nende mõjuvõimu saab ta oma suva järgi suurendada või vähendada.

4. Selle tahu lähemaks selgituseks olgu öeldud, et nobiilide puhul tuleb valitsejal arvestada peamiselt kahte võimalust: nad kas näitavad oma tegude ja käitumisega, et on jäägitult sulle pühendunud — või mitte. Neid, kes sulle pühendus seovad end sinu saatusega ja pole aplad, tuleb sul austada ja armastada; eemalejääjaid aga tuleb katsuda järele kahel viisil. Kui nad ei seo

[*libertà*] oligarhia ja rahvavalitsusest anarhia. See käsitus pärineb Polybioselt.

end sinu saatusega pelgalt väiklusest ja loomupärasest argusest, tuleb sul nende seast ära kasutada eeskätt neid, kes [suudavad anda sulle] tarka ja asjatundlikku nõu; sest õnnelikus olukorras kasvatab see vaid lugupidamist sinu vastu ja õnnetuses ei tarvitse sa neid karta; kui nad aga ei seo end sinuga kavalusest ja auahnetel kaalutlusel, on see märgiks, et nad mõtlevad rohkem enda kui sinu peale; säherduste eest tuleb valitsejal ennast hoida, otseku oleks tegu avalike vaenlastega, sest hädaaegadel aitavad nad alati kaasa tema purustamisele.

5. Seepärast tuleb kodanike toetusel võimule tõusnul säilitada viimaste sõprus; mis tal ka kergesti korda läheb, sest kodanike ainumaks sooviks on, et neid ei rõhutaks. Ülikute toetusel ja vastu kodanike tahtmist valitsejaks saanud ent tuleb esimese asjana püüda saavutada kodanike poolehoid; mis läheb tal lihtsalt, kui ta võtab nad oma kaitse alla. Et inimesed kord juba on sellised, et kiinduvad heategijasse tugevamini siis, kui nad saavad tunda head sellelt, kellelt nad olid oodanud halba, muutuvad ka kodanikud õige pea valitseja vastu heatahtlikumaks, otseku oleks ta omandanud võimu nende toetusel. Kodanike poolehoidu saab valitseja võita mitmel viisil; et aga need muutuvad sõltuvalt olukorrast, ei saa ma tuua nende kohta mingit püsikindlat reeglit ja jätan nad seepärast kõrvale.

6. Ütlen kokkuvõtteks vaid niipalju, et valitsejal tuleb hoolitse da eeskätt selle eest, et kodanikud oleksid tema vastu sõbralikud: vastasel korral pole tal hädas rohtu.

Spartalaste valitseja Nabis³⁴ suutis vastu seista terve Kreeka-maa ja võidurikka Rooma armee piiramisele ning kaitses vaenlaste eest nii oma isamaad kui võimu [stato]; ja ootamatus hädaohus ei tarvitsenud ta teha muud kui kindlustada ennast väheste eest: kui aga kodanikud oleksid suhtunud temasse vaenulikult, poleks sellest piisanud. Ja ärgu siinkohal keegi vaielgu mulle vastu kulunud kõnekäänuga, et see, kes rajab oma plaanid rahvale, rajab need liivale; sest ütlus osutub tõeks vaid siis, kui tavali-ne linnakodanik jääb kaaskodanikele toetudes lootma, et nad ta vabastavad, kui vaenlased või linnaisad teda kimbutavad. (Sel juhul saab ta sageli petetud, nagu Gracchused Roomas ja *messer*

³⁴Nabis, Sparta türann (u 205–192 eKr). Machiavelli tugineb Titus Liviuzele (XXIV, 22–40).

Giorgio Scali Firenze³⁵) kui aga kodanikele tugineva valitseja näol on tegemist inimesega, kel jagub juhtimisoskusi ja südamevaprust, kes ei satu hädas segadusse ega jäta unarusse muid ettevaatusabinõusid, kes innustab hulki oma vapruse ja käskudekorraldustega, ei vea kaaskodanikud teda kunagi alt ning temalegi tundub, et ta on rajanud oma võimule kindlad alused.

7. Tavaliselt satub selline valitsemiskorraldus [*principato*] ohtu tsiviilvõimu asendumisel piiramatu võimuga; nõrgem ja ohustatum on valitseja seisund siis, kui ta ei juhi alamaid ise, vaid teeb seda linnavalitsuse abil: sel juhul on ta tervenisti linnavalitsuse etteotsa pandud härraste meelevallas; nood aga võivad iseäranis vaenuaegadel valitseja võimu [*stato*] väga lihtsalt väärata — kas tegutsedes talle vastu või jättes tema korraldused täitmata. Ohtu sattudes pole valitsejal piiramatu võimu kehtestamiseks mahti, sest linnakodanikud ja alamad on harjunud käske saama linnaisadelt ning pole kriisiolukorras valmis kuuletuma valitseja korraldustele; ning viimane tunneb raskel ajal alati puudust neist, kellele toetuda. Ei saa ju säärane valitseja tugineda sellele, mida ta näeb rahulikus olukorras, kui linnakodanikud vajavad teda ja tema ametit [*stato*]; sest siis, kui surm on kaugel, pakuvad kõik oma teeneid, jagavad töotusi ja lubavad anda isanda eest elu; seevastu keerulistel aegadel, kui tal [*stato*] tekib tarvidus linnakodanike järele, leiatakse vaid üksikuid, kes abist ei keeldu. Seda ohtlikum on niisugune järelekatsumine, et seda saab teha üksainuke kord. Seetõttu tuleb arukal sinjooril leida tegutsemisviisi, mille puhul kaaskodanikel oleks alati ja igas olukorras tarvidus tema ja tema valitsemise [*stato*] järele; siis jäävad nad talle ustavaks ka hiljem.

³⁵Rooma rahvatribuunid, vennad Tiberius (162–133 eKr) ja Gaius Sempronius (153–121 eKr) *Gracchused* viisid ellu senativastast poliitikat. Esimene tapeti Kapitoolumil, teine laskis pärast lüüasaamist optimaatidelt tappa ennast oma orjal. Giorgio Scali oli Ciompi ülestõusu ajal üks popolaanide juhtidest; hukati 1382. a.

KUIDAS TULEKS HINNATA VALITSEJATE SÓJALIST VÕIMSUST³⁶

1. Eespool vaadeldud valitsejate võimu ja valitsemise iseärasuste uurimisel tuleks arvesse võtta veel üht asjaolu, ja nimelt: kas valitsejal jätkub jõudu ja vahendeid [*stato*], et olla vajaduse korral suuteline ise vastu pidama, või peab ta alatasa otsima kaitset teistelt; olgu siinkohal selgituseks öeldud, et iseseisvalt vastupanuvõimeliseks valitsejaks pean ma seda, kes suudab kas siis tänu inimeste või raha küllusele relvastada täiearvulise sõjaväe ning astuda lahingus vastu mis tahes ründajale; seevastu alatasa teiste järele vajadust tundvaks valitsejaks seda, kes pole võimeline astuma vaenlasele vastu lahinguväljal, vaid on sunnitud otsima varju linnamüüride vahelt ja kaitsma neid. Esimest juhtu olen juba vaadelnud ning räägin sobival puhul sellest ka edaspidi. Mis aga teise juhtumisse puutub, siis ei saa siin öelda muud kui ärgitada valitsejat oma linna kindlustama ja moonaga varustama, ülejäänud valdus jätku ta aga tähelepanuta. Alati suhtutakse suure aukartusega kõigi nende ründamisse, kes on oma valdused hästi kindlustanud ja saanud muu hulgas oskuslikult hakkama alamate valitsemisega, nii nagu kirjeldatud eespool ja tuleb jutuks allpool; sest inimesed suhtuvad alati vastumeelselt ettevõtmistesse, mille elluviimisel nad näevad takistusi; ja ei saa ometi kergeks pidada mõne sellise valitseja ründamist, kelle linn on tugev ja keda kaaskodanikud ei vihka.

2. Saksamaa linnad on äärmiselt iseseisvad,³⁷ neile kuuluvad väikesed maavaldused linna ümber, nad alluvad keisrile siis, kui tahtmine tuleb, ning ei karda teda ega teisi kohalikke võimumehi; sellepärast et nad on nõndaviisi kindlustatud, et igaüks peab nende vallutamist tüütuks ja vaevaliseks. On ju kõigil neil olemas nõutavad vallikraavid ja müürid ning küllaldaselt suur-tükiväge, aastased joogi- ja söögipoolise ning kütte varud on neil

³⁶ Orig.: *Quomodo omnium principatum vires perpendi debeant* 'Mil viisil tuleks hinnata kõigi printsipaaside sõjajõudu'.

³⁷ Kuigi Machiavelli ise Saksamaal ei käinud, viibis ta Firenze saadikuna 1508. a Maximilian I õukonnas (Šveitsis ja Tirolis); Saksamaaga seotud küsimusi vaatleb Machiavelli veel kolmes kirjutises: *Legazioni alle imperatore* (1507–1508), *Rapporto di cose della Magna* (1508) ja *Ritratti della cose della Magna* (1508).

avalikes ladudes samuti pidevalt käepärast; ja lisaks sellele — et hoida pööblit söönuna ühiskondlikke vahendeid kulutamata — on neil kogukonnas alati võimalik anda pööblile aasta läbi tööd linnale elutähtsatel ja pööblile elatusvahendeid pakkuvatel tegevusaladel. Ka hoiavad nad au sees sõjalisi harjutusi ning on vastu võtnud hulga eeskirju ja määrusi nende toetuseks.

3. Järelikult ei pruugi rünnakut karta valitseja, kelle linn on hästi kindlustatud ja kes pole enda peale tõmmanud inimeste vaenu; ja kui siiski leiduks mõni ründaja, tuleks tal häbiga taanduda, sest vaevalt saaks keegi maailma asjade sedavõrd suure muutlikkuse juures jääda sõjaväega terveks aastaks tegevusetult laagrisse. Ja kui keegi vaidleks vastu — öeldes, et kui kodanikud näevad põlemas oma väljaspool linna asuvaid valdusi, ei jää nad ükskõikseks ning pikaleveninud piiramine ja kiindumus endale kuuluva vastu paneb nad unustama valitseja —, kostan ma, et tugev ja vapper valitseja saab alati sedalaadi raskustest ja-gu, kord sisendades alamatele lootust, et õnnetus ei kesta kaua, kord hirmutades neid vaenlase julmusega, kord talitsedes üleliia keevalisi. Pealegi on enesestmõistetav, et vaenlane põletab ja purustab ümbruskonna kohe saabumisel, kui inimeste vaim on veel värske ja nad on täis soovi ennast kaitsta; kui esialgne tuhin mõne päeva pärast maha jahtub, on kahju juba sooritatud, õnnetused sündinud ja pole enam rohtu, ning seetõttu on ka valitsejal vähem muret — kalduvad ju inimesed siis hoopis enam valitseja poole, pidades teda enda tänuvõlglasteks, sest tema kaitsmise tõttu põletati nende kodud ja laostati nende valdused. Ja inimeste loomus on juba kord niisugune, et nad tunnevad end ühtviisi seotuna nii nende heategude kaudu, mis nad ise osutavad, kui nende kaudu, mis neile osaks langevad. Nii et kõike hoolikalt arvesse võttes pole arukal ja taibukal valitsejal, kel jagub piisavalt elatus- ja kaitsevahendeid, raske hoida nii piiramise alguses kui hiljemgi vankumatuna oma kaaslinlaste vaimu.

XI

PAAVSTIVÕIMUST³⁸

1. Ainsana on meil veel jäänud kõnelda kiriklike valitsejate võimust [*principato*], kus kõik raskused kerkivad esile enne ameti

³⁸ Orig.: *De principatibus ecclesiasticis* 'Kiriklikest printsipaatidest' (pontifikaatidest).

enda valdusse võtmist; seda nii sellepärast, et võimekuse või saatusel kaasabil saavutatud säilitamiseks ei lähe siin tarvis kumbagi, kui ka sellepärast, et seda võimu hoiavad langemast religiooni põlised, väga mõjuvõimsaks osutunud seadused, mille eripäraks on hoida valitsejaid võimul olenemata sellest, kuidas need käituvad ja elavad. Vaid neil valitsejail on eesõigused, mida nad ei kaitse, ja alamad, keda nad ei valitse; ja olgugi nende eesõigustatud seisund [*stato*] kaitsetu, ei võeta neilt seda seepärast veel ära; ja ehkki nad ei valitse oma alamaid, ei hooligi nood sellest — ega pea ka plaani oma isandaist lahti öelda, milleks nad ka suutelisid poleks. Niisiis võivad ainult need valitsejad tunda end oma ametis turvaliselt ja õnnelikult.

2. Et aga see võim [*principato*] on jäänud püsima hoopis kõrgematel, inimloomusele tabamatutel põhjustel, siis jääb see siinkohal minu pilgu alt välja — võiksid ju arutlused Jumalast ülistatu ja säilitatu üle olla ametiks vaid jultunud ja arulagedale inimesele. Ometi võidakse mult pärida, kuidas on küll juhtunud, et kirik on saavutanud ilmalikus elus nii suure kaalu, kuigi Itaalia võimumehed enne Aleksandrit — mitte ainuüksi need, kes tõesti vägevad olid, vaid ka igasugused muud isandad ja härrased, olgugi et tähtsusetud — ei pidanud kiriku ilmalikust võimust suurt lugu; nüüd aga väriseb kiriku ees Prantsuse kuningas, kes on kiriku poolt Itaaliast välja tõrjutud, niisamuti on kirik tulnud toime veneetslaste purustamisega; ja kuigi tegemist on kõigile teada ja tuntud asjadega, arvan siiski, et poleks üleliigne mõnd tähtsat seika veel kord meelde tuletada.

3. Enne Prantsuse kuninga Charles'i saabumist Itaaliasse oli provints paavsti, veneetslaste, Napoli kuninga, Milano hertsogi ja firenzlaste ülemvõimu all.³⁹ Noid valitsejaid vaevas peamiselt kaks muret: esiteks, et Itaaliasse ei tungiks relva jõul mõni võõramaine valitseja; teiseks, et keegi nende endi seast ei haaraks teistest suuremat võimu [*stato*]. Kõige rohkem muret oli paavsti ja veneetslastega. Viimaste talitsemiseks läks tarvis kõigi teiste ühinemist, nagu juhtus Ferrara kaitsmisel;⁴⁰ paavsti vaoshoidmiseks kasutati aga ära Orsini ja Colonna rühmitusse jagunenud

³⁹Tegelikult oli veel suur hulk väiksemaid riiklikke moodustusi.

⁴⁰„Soolasõjas“ (1482–1484) toetasid Ferrarat Napoli, Firenze, Milano, Mantova ja Urbino valitsejad, hiljem ka Sixtus IV (oli alul veneetslaste liitlane). Sõda lõppes Bagnoli rahuga (1484), millega Veneetsia omandas Rovigo ja Polesino.

Rooma aadlikke, kel polnud eales puudu ettekäänetest omavahelisteks tülideks; seistes, relv käes, *pontifex*'i⁴¹ silme ees, hoidsid nad pontifikaadi nõrga ja ebakindlana. Ja ehkki vahetevahel kerkis esile ka mõni vapper ja tormakas paavst nagu Sixtus,⁴² ei võimaldanud ei saatus ega oskused tal ometi neist ebameeldivustest vabaneda. Põhjuseks oli paavstide elupäevade lühidus, sest selle kümne aasta jooksul, mis üks kirikupää keskmiselt ametis oli, suutis ta suure vaevaga taltsutada ühe rühmituse; ja kui näiteks üks paavst oli Colonnad peaaegu maha surunud, kerkis esile järgmine, Orsini-vaenulik, kes laskis taas pead tõsta Colonnadel ja kel ei jätkunud enam aega Orsinidest jagusaamiseks.

Kõige selle tulemusena hinnati paavsti ilmalikku võimsust Itaalias madalalt.

4. Seejärel kerkis esile Aleksander VI,⁴³ kes näitas edukamalt kui ükski *pontifex* enne teda, kuidas Püha Isa võib end raha ja jõu abil maksma panna; kasutades ära prantslaste sissetungiga avanenud soodsa võimaluse, tegi ta hertsog Valentino käe läbi kõike seda, millest kõnelesin juba eespool, kus oli juttu hertsogi ettevõtmistest. Ja ehkki Aleksandri eesmärgiks polnud kiriku, vaid hertsogi tugevdamine, kasvas tema tehtu ometigi kiriku vägevust, sest pärast Aleksandri surma ja hertsogi häbumist sai just kirikust Tema Pühaduse vaearikka töö viljade pärija. Siis tuli paavst Julius⁴⁴ ning leidis kiriku eest tugeva ja mõjuvõimsana: kirikule kuulus kogu Romagna, Rooma aadel oli taltsutatud ning Aleksandri lõökide all olid nende rühmitused minetanud oma endise tähtsuse; niisamuti leidis ta eest mugava rahakogumismooduse, mida polnud kasutanud keegi enne Aleksandrit.⁴⁵

5. Julius mitte ainult ei jätkanud eelkirjeldatud töid ja toimetusi, vaid lisas neile ka uusi; ta pidas plaani võita Bologna toetus, taltsutada veneetslased ja ajada Itaaliast välja prantslased: kõik

⁴¹Machiavelli nimetab Rooma paavsti *pontifex*'iks, ehkki õige oleks *pontifex maximus*.

⁴²Francesco della Rovere, paavstina Sixtus IV (1471–1484).

⁴³Rodrigo Borgia, paavstina Aleksander VI (1492–1503). Sai tuntuks indulgentside müügi, nepotismi, poliitiliste vastaste hävitamisega jms; temast oli pikemalt juttu VII peatükis.

⁴⁴Giuliano della Rovere, paavstina Julius II (1503–1513).

⁴⁵Machiavelli peab silmas kiriklike institutsioonide kasutamist tuuallikana.

need ettevõtmised läksid tal ka korda; ja seda enam tema kiituseks, et ta tegi kõike kiriku, mitte mõne eraisiku tugevdamiseks. Ta hoidis Orsini ja Colonna parteisid samades piirides, kus nad ennegi olid; ja kui ka nende seas ehk leiduski mõni muudatuste eestvedaja, talitses nende indu siiski kaks asja: esiteks kiriku võim ja vägevus, mis neid kohutas; teiseks polnud neil oma kardinale, kes on nende seas segaduste ja rahutuste allikaks. Ja seni kuni neil on olemas [sugulased] kardinalid [e kolleegiumis], ei jää need parteid kunagi rahulikuks; sest kardinalid peavad ülal parteisid nii Roomas kui väljaspool ning aadlimehed on sunnitud kaitsma parteisid; ja nii sünnivadki prelaatide auahnusest rahutused ja lahkkelid aadlike seas. Niisiis leidis Tema Pühadus paavst Leo⁴⁶ pontifikaadi eest väga tugeva ja võimsana; loodetakse, et erinevalt eelkäijatest, kes seda relvaga tugevdasid, muudab tema selle sõna tõsisel mõttes suureks ja lugupeetuks oma südameheaduse ja arvutute muude vooruste [virtù] abil.

XII

SÕJAVÄETEENISTUSEST JA PALGASÕDURITEST⁴⁷

1. Olles lähemalt vaadelnud kõiki nende valitsejate võimu [*principato*] iseärasusi, kellest alguses lubasin juttu teha, valgustanud mingil määral nende seisundi tugevuse ja nõrkuse põhjusi ning osutanud vahenditele, mille abil paljud on püüdnud valitsej ametit saavutada ja hoida, jääb veel üle vaadelda üldjoontes valitseja käsutuses olevaid ründe- ja kaitsevahendeid. Eespool juba viitasime sellele, et valitsejal peab tingimata olema kindel alus oma võimule [*stato*]; vastasel korral pole tal hukust pääsu. Mis tahes võimu — nii vastse, põlise kui segavõimu — alusmüüriks on head seadused ja korralik sõjavägi. Ja et seal, kus puudub korralik sõjavägi, ei saa olla häid seadusi, ja seal, kus on korralik sõjavägi, peavad olema ka head seadused, jätan kõnelemata seadustest ja räägin väeteenistusest.

2. Olgu niisiis öeldud, et sõjavägi, millega valitseja oma võimu ja valdust [*stato*] kaitseb, on kas isiklik või palgatud, kas abiliste oma või segatüüpi. Palgatud ja abiliste vägi on kasutu ja ohtlik ning kui keegi püsibki võimul palgaväele tuginedes, pole tema

⁴⁶ Giovanni de' Medici, paavstina Leo X (1513–1521).

⁴⁷ Orig.: *Quot sint genera militiae et de mercenariis militibus* 'Kui palju väeteenistuse liike on olemas ja palgasõduritest'.

seisukord eales kindel ega turvaline; sest palgasõdurite ridades puudub üksmeel, nad on auahned, distsiplineerimatud, truudusetud; vaprad sõprade ringis ja arad vaenlase ees; nad ei karda Jumalat ja ei ole usaldusväärsed; nende hukk lükkub edasi vaid seniks, kuni viibib rünnak neile; rahuajal röövivad su paljaks nemad, sõjaajal vaenlased. See kõik on tingitud sellest, et säherduste relvakandjate ainsaks kiindumuseks ja sõjaväljal viibimise põhjuseks on nende nigel palk, millest ometi ei piisa selleks, et tekitada neis soovi minna sinu eest surma. Märksa meelsamini on nad sinu teenistuses siis, kui sa sõdimisega ei tegele, sõjaaja kätte jõudes ent nad kas hoiavad kõrvale või lasevad jalga.

3. Mul ei tarvitseks näha suurt vaeva, et veenda lugejat öeldu paikapidavuses, sest Itaalia praegune allakäik on otsejoones tingitud sellest, et ta on paljude aastate kestel muretult tuginenud palgasõduritele. Ja kui nood vahetevahel tõidki mõnele [valitsejale] teatud edu ja paistsid isekeski võideldes vapratena, siis võõramaalase saabudes paljastus kohe nende tõeline pale; nii et Prantsuse kuningas Charles'il lasti võtta Itaalia oma valdusse tühipalja kriidiga.⁴⁸ Ja õigust rääkis see, kes ütles, et languse põhjustasid meie patud; ent noiks pattudeks polnud hoopiski need, mis tema silmas pidas, vaid need, millest kõnelesin mina;⁴⁹ ja et patustasid valitsejad, on ka karistust kandnud just nemad.

4. Tahan kirjeldada lähemalt seda viletsust, mis palgaväed kaasa toovad. Palgasõdurite pealikud kas on sõjalisel alal välja paistvad mehed või pole nad seda; esimesel juhul ei saa sa neid usaldada, sest ikka püüdlevad nad omaenese vägevuse poole — kas siis ahistades sind, oma isandat, või pitsitades neid, keda sinu rünnakukavad ei puuduta; kui aga väepealik pole võimekas, laostab ta tavaliselt sinu. Ja kui mõni kostab seepeale, et niiviisi käitub igaüks, olgu ta palgasõdur või mitte, siis ütlen vastuseks, et sõjaväega tuleb tegelda kas valitsejal või vabariigil — valitsejal tuleb teha seda ise ja võtta väejuhikohused enda kanda, vabariigil aga tuleb teha vägedega tegelemine ülesandeks oma kodanikele; ja kui selgub, et tegu on andetu inimesega, tuleb ta välja vahetada; kui ta aga on andekas ja tubli, tuleb teda seaduste abil teatud

⁴⁸Charles VIII 1494. a sõjakäiku kutsuti "kriidisõjaks", sest ainsaks pingutuseks oli sõjaväe majutamiseks määratud majade märgistamine kriidiga. Nimetuse autoriks peetakse Aleksander VI-t.

⁴⁹Machiavelli viitab Girolamo Savonarolale. Tegemist on sõnade-mänguga: it. *k peccato* tähendab nii 'pattu' kui 'viga, eksimust'.

piirides hoida. Kogemus on näidanud, et tõeliselt suurt edu saavutavad üksikud valitsejad ja relvastatud vabariigid, samal ajal kui palgaväest ei sünni eales muud kui kahju. Ka on võõra väega relvastatud vabariiki ühele oma kodanikule allutada⁵⁰ märksa hõlpsam kui vabariiki, mis on relvastatud oma relvadega.

5. Rooma ja Sparta püsisid sajandeid relvastatute ja iseseisvatena. Šveitslased on suurepäraselt relvastatud ja sõna tõsisel mõttel vabad ning sõltumatud. Näidet vanaaja palgavägedest pakub kartaagolastega sündinu, nimelt oleksid nende oma palgasõdurid nad esimese roomlastega peetud sõja lõpul⁵¹ äärepeatl kõrvale tõrjunud, kuigi väepealikud olid pärit kartaagolaste endi seast. Teebalased tegid Makedoonia Philipposest Epameinondase surma järel oma väepealiku ning pärast võitu võttis too neilt vabaduse.⁵² Milanolased palkasid hertsog Filippo surma järel Francesco Sforza⁵³ veneetslaste vastu sõdima; viimane ühines pärast võitu Caravaggio all vaenlastega, et tõrjuda kõrvale leivaisad milanolased. Tema isa Sforza⁵⁴ ütles Napoli kuninganna teenistuses olles oma käskijannast ootamatult lahti, mistõttu kuninganna oli sunnitud kuningriigi [*regno*] säilitamise huvides heitma end Aragoni kuninga rüppe.

6. Ja kui veneetslased-firenzelased ongi ennevanasti palgasõdurite toel oma valdusi suurendanud ja võimu tugevdanud, kusjuures väepealikud pole seepärast veel nende isandaiks tõusnud, vaid on neid hoopis kaitsnud, siis võin ma kinnitada, et firenzlaste puhul on tegemist juhusliku vedamisega; sest mis puutub võimekatesse väepealikesse, keda olnuks mõtet karta, siis antud juhul ei õnnestunud ühtedel võita, teised sattusid vastuseisule ning mõned olid sunnitud leidma oma auahnuseie rakendust mu-

⁵⁰S.t türanniale, despootiale.

⁵¹S.t pärast I Puunia sõda (264–241 eKr).

⁵²Aleksander Suure isa Philippos II (382–336) viis Kreekas ellu oma hegemonistlikke plaane.

⁵³Francesco Sforza kohta vt I ptk, märkus 7. Caravaggio lahing toimus 15. septembril 1448. a.

⁵⁴Fr. Sforza isa, Muzio Attendolo Sforza (1369–1424) ja Napoli kuninganna Giovanna II tegevust vaatlleb Machiavelli lähemalt *Firenze ajaloo* I rmt 38. ptk.

jal. Selliseks väepealikuks, kes ei võitnud, oli Giovanni Aucut;⁵⁵ ja et tal puudusid võidud, ei saadud proovile panna ka tema ustavust; ometi möönavad kõik, et võidu korral tulnuks firenzelistel jääda tema meelevalda. Sforza oli alalõpmata Braccioga⁵⁶ vaenujalal, nii et nemad hoidsid vastastikku teineteisel silma peal, mistõttu Sforza suunas oma pilgud Lombardiale, Braccio aga kirikule ja Napoli kuningriigile.

Ent tulgem⁵⁷ selle juurde, mis alles hiljaaegu aset leidis. Firenzelased panid vägede etteotsa Paulo Vitelli,⁵⁸ väga targa ja aruka mehe, kes oli lihtkodaniku seisundist [*fortuna*] alustades saavutanud üpris silmapaistva reputatsiooni. Vallutanuks ta Pisa, poleks kellelgi tekkinud kahtlust, et firenzelistel tuleb jääda tema meelevalda; sest kui ta oleks läinud üle vaenlaste palgale, poleks firenzelistel olnud tast pääsu; ja kui nad oleksid teda ametis edasi pidanud, tulnuks neil talle kuuletuda.

7. [Mis puutub] veneetslastesse, siis näeme nende edusammudele mõeldes, et kindlalt ja kuulsusrikkalt läks kõik nende käes siis, kui nad tegelesid sõdimisega ise (see oli enne seda, kui nad suunasid sõjakäigud maismaale); sellal näitasid nad ülikute ja relvastatud lihtrahva abil võideldes üles suurt tublidust; ent niipea, kui nad hakkasid sõdima maismaal, pöörasid nad selja oma endisele vahvusele ja võtsid üle Itaalia sõjapidamistavad.⁵⁹ Tol ajal, kui nad alles alustasid oma võimu laiendamist maismaal, kui nende territoorium oli veel väike ja reputatsioon kõrge, ei tarvitsenud nad oma väepealikke eriti karta; oma eksimuse vilju said nad aga maitsta siis, kui nende valdused hakkasid suure-

⁵⁵“Giovanni Aucut”: Sir John Hawkwood, kondotjeer; alul Viscontide, seejärel Firenze teenistuses (1377–1393). Juhtis inglased koosnevat väesalka, mida kutsuti *Compagnia Bianca* ‘Valge väesalk’.

⁵⁶Quattrocento I poolel oli Itaalias kaks mõjukat palgasõdurite grupeeringut, mida juhtisid vastavalt Braccio da Montone ja Sforzad (Muzio ja Francesco).

⁵⁷Originaalis on verb *venire* mitmuse kolmanda isiku imperatiivis, ent mõlemad kasutada olevad itaaliakeelsed kommenteeritud väljaanded väidavad olevat tegemist trükiveaga; siiski võib lauset mõista ka nii: “saamaks maiku oma eksimusest oli firenzelistel vaja jõuda...”

⁵⁸Paulo Vitelli kohta vt VIII ptk, lõik 4.

⁵⁹S.t hakkasid kasutama palgasõjaväe teeneid. Veneetsia poliitika maismaal aktiveerus XIV sajandil.

nema — see juhtus siis, kui vägede eesotsas oli Carmignuola.⁶⁰ Ühest küljest mõistes, et Carmignuola on väga võimekas — olid nad ju lõõnud tema juhtimise all puruks Milano hertsogi — ja teisalt adudes, et ta on muutunud sõjapidamises üleliia vaoshoituks, otsustasid veneetslased, et tema abiga pole enam võimalik võita, sest ta seda ise ei taha — ega ole ka võimalik teda ametist vabastada, et mitte jääda ilma juba saavutatust; sestap olidki nad sunnitud ta hukkama, et end tema eest kaitsta. Hiljem olid neil väepealikuteks Bartolommeo da Bergamo, Ruberto da San Severino, Conte di Pitigliano⁶¹ ja teised nendesarnased; noilt meestelt tuli aga veneetslastel karta kaotust, mitte võite; nagu juhtuski hiljem Vailä all,⁶² kus veneetslased kaotasid ühe päevaga kõik selle, mis nad kaheksasaja aasta jooksul suure vaevaga olid saavutanud. Põhjus peitub siin selles, et palgavägedest sünnivad ainult loiud, pikalevenivad ja hädised vallutused ning kiired ja ennekuulmatud kaotused. Et ma olen oma näidetega jõudnud Itaaliasse, mis on olnud juba aastaid palgasõdurite juhtida, tahan rääkida neist pisut lähemalt; et nende päritolu ja arenemist näinuna oleks võimalik neid paremini õigele teele juhtida.

8. Peaksite niisiis teadma, et pärast seda kui keisririik⁶³ hakkas mõni aeg tagasi Itaalia asjadest eemale jääma ning paavst ilmalikus elus üha suuremat kaalu omandama, jagunes Itaalia mitmeks väiksemaks valduseks: nii mõnigi suurem linn tõstis relvad nobiilide vastu, kes olid neid varem keisri toetusel rõhunud — oma ilmaliku reputatsiooni tugevdamise huvides toetas linnu kirik — ja ka mitmes väiksemas linnas tõusid linnakodanikud valitsejaks.

⁶⁰Carmagnola krahv Francesco Bussone (u 1380–1432) teenis kondotjeerina alul Viscontisid, siis veneetslasi. Purustas Maclodio lahingus (1427) Viscontid. Pärast ebaõnnestunud katseid vallutada Cremona ja Lodi süüdistasid veneetslased teda reetmises ja hukkasid.

⁶¹Vastavalt: Bartolomeo Colleoni da Bergamo (1400–1475) sai Caravaggio lahingus (1448) lüüa Fr. Sforzalt; Roberto da San Severino (1418–1487) juhtis veneetslaste sõjaväge võitlustes Ferrara pärast ("Soolasõjas" (1482–1484)); Pitigliano krahv Niccolò Orsini teenis veneetslasi sõjas Cambrai liiga vastu (1508–1509).

⁶²Vailate (või Agnadello) all said veneetslased 1509. a märtsis hävitavalt lüüa Cambrai liiga vägedelt.

⁶³"Keisririik": Saksa-Rooma riik, Püha Rooma riik, keisririik (962–1806). Saksa mõju Itaalias hakkas nõrgenema umbes XIII sajandi 2. poolest.

Niisiis oli Itaalia läinud peaaegu täielikult kiriku ja mõne vabariigi valdusesse — et aga preestrid ja linnakodanikud ei pidanud relvakandmisest harjumuspäraselt suurt lugu, hakkasidki itaalased palkama võõramaalasi. Esimesena tõi sedalaadi sõjaväele kuulsust romagnalane Alberigo da Conio.⁶⁴ Teiste hulgas kasvasid selle mehe õpetuse najal üles Braccio ja Sforza, kes olid omal ajal Itaalia asjade otsustajaks. Nende järel tulid kõik teised, kes on juhtinud palgavägesid meie päevini välja. Nüüd kus Itaaliat on tallanud Charles ja rõövinud Louis, rõhunud Fernando⁶⁵ ja teotanud šveitslased võite oma silmaga veenduda, milleni nende oskused [*virtù*] meid on viinud.

9. Korraldus, millest nad on pidanud kinni tänini, kujunes järgmiselt: kõigepealt vähendasid nad omaenese reputatsiooni tugevdamiseks jalaväelaste tähtsust. Nad tegid seda sellepärast, et olles ise võimuta [*stato*] ja sõjalisel alal asjatundjad, poleks väikesearvuline jalavägi nende reputatsiooni tõstnud, suurearvulist ent poleks nad suutnud ülal pidada; seetõttu hakkasid nad võtma teenistusse vaid ratsaväelasi, jäädes niiviisi vastuvõetava arvukuse juures toidetuks ja austatuks. Tulemuseks on olukord, kus kahekümnetuhandelises sõjaväes ei leidu enam kaht tuhandetki jalaväelast. Lisaks sellele on nad näidanud üles suurt leidlikkust nii iseendi kui sõdurite vabastamisel raskest tööst ja hirmust: nad ei tapa üksteist kokkupõrgetes, vaid piirduvad vangivõtmisega ja sedagi ilma lunata. Õõsiti ei tavatse nad linnu rünnata; [ise piiramisrõngas olles] hoiduvad nad kallaletungidest piirajate laagritele; nad ei ümbritse laagrit tara ega kraaviga ning ei jää laagrisse talvel. Ja kõik see on neile nende sõjaväemäärustikuga lubatud ja kehtestatud nende poolt selleks, et vältida rasket tööd ja ohte, nagu öeldud; nii ongi nad viinud Itaalia orjusse ja häbisse.

⁶⁴Cunio krahv Alberigo da Barbiano (1344–1409) asutas *Compagnia di Santa Giorgio* (Püha Jüri väesalk), esimese palgasõdurite väesalga Itaalias.

⁶⁵Vastavalt: Charles VIII (vt III ptk, viide 26); Louis XII (vt III ptk, viide 26.); Fernando II Katoliiklane (vt XXI ptk, 1.)lõik).

XIII
ABI-, SEGA- JA
OMA VÄGEDEST⁶⁶

1. Abiliste väega — veel üks kasutu ja kõlbmatu väeliik — on tegemist, kui kutsutakse mõnd tugevat valitsejat, et too oma väega tuleks sind abistama ja kaitsma: hiljuti talitas nüiviisi paavst Julius;⁶⁷ tema pööras pilgu abiväe poole pärast seda, kui oli kogunud Ferrara vallutamisel oma palgaväe viletsust, ning leppis kokku Hispaania kuningas Fernandoga, et too tuleb teda abistama oma ratsa- ja jalaväelastega. Iseenesest võivad abiväed olla küll kasulikud ja tõhusad, ent nende kutsujale on nad peaaegu alati hukatuslikud; sest kaotuse korral jääd ka sina purustatuks ning võidu korral jääd sa oma abiliste vangiks.

2. Ehkki ka muiste sündinu pakuks meile lõputult näiteid eelõeldu kinnituseks, ei tahaks ma siiski eemalduda sellest, mis juhtus hiljuti paavst Julius II-ga: nimelt võttis Tema Pühadus himust Ferrara järele nõuks usaldada end täielikult võõramaalase⁶⁸ meelevalda, millisest otsusest järelemõtlematumat oleks raske leida. Püha Isa heatahtlik saatust ent kandis hoolt, et tal ei tuleks maits-ta oma viletsa valiku vilju ja laskis asjadel areneda sootuks oma rada; nimelt ilmusid pärast paavsti abiliste purukslöömist Raven-na all välja šveitslased, kes löid võitja põgenema⁶⁹ — üllatuseks paavstile ja ülejäänutele; ja nii ei tulnud paavstil jääda vaenlas-te vangiks — nood olid põgenenud — ega abiliste meelevalda, sest võit polnud sepistatud nende, vaid teiste relvadega. Täiesti relvitud firenzelased palkasid Pisa vallutamiseks kümme tuhat prantslast⁷⁰ ning panid end sellega hullemasse ohtu, kui nad on olnud seda mis tahes muul hädaajal. Konstantinoopoli keiser kutsus naabritele vastupanu osutamiseks Kreekasse kümme tu-

⁶⁶ Orig.: *De militibus auxiliariis, mixtis et propriis* 'Abiliste, segatud ja oma vägedest'. 'Abiline' osutab valitsejast jõult tugevamale ja 'sõber' nõrgemale liitlasele.

⁶⁷ Julius II ei tulnud toime prantslastelt Ferrara vallutamisega ja sõlmis kokkuleppe hispaanlastega (Püha Liiga, 1511).

⁶⁸ S.t Fernando II Katoliiklase.

⁶⁹ Ravenna lahingus (1512) päästis kaotuse äärel olnud hispaan-lasi lüüasaamisest prantsuse väejuhi surm ja paavsti "palgalehel" olnud šveitsi palgasõdurite sekkumine.

⁷⁰ 1500. a juunis toetas Louis XII firenzelasi u 8000 sõduriga.

hat türklast,⁷¹ kes ei kavatsenudki sõja lõppedes maalt lahkuda, mis oli uskmata ette võtta.

3. Abivägedega ümbritseb end niisiis vaid see, kel puudub soov võita, sest nad on palgavägedest märksa ohtlikumad: läbini ühtsete ja vastuvaidlematult kuulekatena võõrastele kannavad nad endas sinu hukku; palgasõdurid ent vajavad pärast võitu sinu kahjustamiseks hulga rohkem aega ja kaalukamat ettekäännet, sest nende ridades puudub üksmeel; pealegi oled sina see, kes nad välja otsis ja kinni maksis; sel võõral, kelle sa paned nende etteotsa, kulub aega, et omandada sõdurite silmis sellist autoriteeti, millest sulle kahju võiks tõusta. Kokkuvõttes on palgavägede juures ohtlikum nende lodevus ja aeglus, abivägede juures — vahvus ja võimekus.

4. Seepärast on tark valitseja ikka hoidunud sedalaadi vägedest ja eelistanud neile isiklikke; pidamata võõraste relvade abil saavutatud võitu tõeliseks, on ta eelistanud pigem kaotada oma kui võita võõra väega. Ma ei kõhkle kunagi viitamast Cesare Borgiale ja tema ettevõtmistele. Hertsog tungis abiliste relvade toetusel Romagnasse, juhtides sinna tervenisti prantslastest koosneva ratsaväe ning vallutas nende abil Imola ja Forli; et aga hiljem näisid säärased väed talle ebakindlana, hakkas ta kasutama palgasõdureid, pidades neid vähem ohtlikuks: ning palkas oma teenistusse Orsini ja Vitelli; leides nad aga hiljem järele katsudes ebakindlad ja truudusetud olevat, loobus ta neist ja hakkas kasutama omaenese sõjaväge. Erinevus nimetatud väelike vahel torkab kohe silma, kui mõelda, milline oli hertsogi reputatsioon siis, kui tema kasutada olid ainult prantslased, kui tema teenistuses olid Orsini ja Vitelli, ja kui ta jäi lõpuks oma relvadega ise enda peremeheks —, näeme, et hertsogi reputatsioon üha tugevnes; eales ei respekteritud teda nii kõrgelt nagu siis, kui igamees nägi teda seismas tõelise omanikuna omaenese vägede eesotsas.

5. Mul polnud küll kavas kalduda kõrvale näidetest, mida pakuvad meile alles hiljaaegu Itaalias aset leidnud sündmused, ent ometi ei tahaks ma jätta mainimata ühte neist meestest, kellest kõnelesin juba eespool, sürakuusalast Hieronit. Kaaskodanike poolt vägede etteotsa pandud nagu öeldud, jõudis ta õige pea äratundmisele palgasõdurite kõlbmatuses — olid ju nood tehtud samast puust mis meie Itaalia kondotjeeridki — ja et ta pidas võimatuks neid teenistuses edasi hoida või minema lasta, käskis ta nad viimseni tükkideks raiuda ning sõdis edaspidi oma, mitte

⁷¹Üks Paleioloogostest (Giovanni Cantacuzeno) kutsus 1353. a endale appi osmanite väeosa Suleimani juhtimisel.

võõraste relvadega. Tahaksin veel meelde tuletada üht tegelast Vanast Testamendist, kes on selle teema juurde kui loodud. Kui Taavet pakkus Saulile, et ta astub vastu vilistite kahevõitlejale Koljatile, varustas Saul ta oma relvadega, et anda talle juurde julgust ja meeledindlust; relvi proovinud, lükkas Taavet need tagasi, öeldes, et ei suudaks neis ennast kuigi hästi maksma panna ja eelistas seetõttu minna vaenlasele vastu omaenese lingu ja noaga.

Lõppude lõpuks kukub võõras varustus sul seljast, vaevab sind oma raskusega või on sulle kitsas.

6. Pärast seda kui Charles VII,⁷² kuningas Louis XI isa, oli oma saatuse ja tubliduse varal vabastanud Prantsusmaa inglased, adus ta vajadust relvastuda oma relvadega ning andis kuningriigis välja ordonnantsi ratsa- ja jalaväe [moodustamiseks]. Hiljem tühistas tema poeg kuningas Louis jalaväelaste kohta käiva ordonnantsi ning tegi algust šveitslaste palkamisega; nagu nüüd tagajärgedest näha, on just see eksimus, mida teisedki järginud, olnud kuningriigi [*regno*] ohtude allikaks. Šveitslasi au sisse tõstes on Prantsusmaa nõrgestanud kõiki oma vägesid: tema jalavägi on kaotanud kogu jõu ja tähtsuse ning ülikuist relvakandjad on pandud sõltuma võõrastest; pealegi näib šveitslaste abil sõdima harjunud prantslastele, et nad ei suuda võita ilma nendeta; millest siis tuleneb, et šveitslaste vastu ei jätku neil jaksu ning ilma nendeta teiste vastu nad ei üritagi. Seega on osalt palgatud ja osalt oma vägedest koosnev Prantsuse sõjavägi muutunud segatüüpi sõjaväeks, mis on koosvõetuna palju parem läbinisti abiliste või palgatud vägedest koosnevast ja palju kehvem omaenese sõjaväest. Toodud näitest peaks piisama; sest küllap oleks Prantsuse kuningriik võitmatu, kui Charles'i sisseseatud korda oleks edasi arendatud või alal hoitud. Inimeste vähene arukus viib aga selleni, et kui miski paistab neile pealt heana, ei hooma nad allpool peituvat mürki — midagi samalaadset täheldasime eespool ka tiisikuse palaviku puhul.

7. Seepärast ei saa pidada tõeliselt targaks seda, kes ei tunne võimul olles raskusi ära kohe nende tekkides, ja säherdune tarkus

⁷²Charles VII, Prantsusmaa kuningas (1422–1461), asutas 1435–1436 ratsaväelastest ja nn vabaküttidest koosnevad "Ordonnantsi kompaniid" [*Compagnie di Ordonnance*]; viis lõpule Saja-aastase sõja ning vabastas 1453. a-ks maa inglased. Charles VII poeg Louis XI (1461–1483) lõpetas vabaküttide värbamise ja asendas nad šveitsi palgasõduritega.

on antud vähestele. Kui mõelda Rooma keisririigi languse põhjustele, siis näeme, et peapõhjuseks, millest kõik alguse sai, oli see, et roomlased hakkasid palkama oma teenistusse goote: just nimelt sealtmaalt hakkasid Rooma keisririigi jõud nõrgenema ja kogu [Roomast] kaduv tublidus [*virtù*] kandus üle gootidele.

Ütlen niisiis lõpetuseks, et ilma oma sõjaväeta pole ühegi valitseja võim kindel ega turvaline; enamgi veel, ta on kõiges sõltuv saatusest, sest tal puudub tublidus [*virtù*], mis teda õnnetustes usaldusväärset kaitseks. Õpetatud mehed on ikka ja alati olnud seisukohal: *quod nihil sit tam infirmum aut instabile quam fama potentiae non sua vi nixa*.⁷³ Oma väed on need, mis koosnevad sinu alamatest, linnakodanikest või sinu kasvandikest; kõik ülejäänud on palga- või abiväed. Sobiva viisi leidmine oma sõjaväe korraldamiseks ei tohiks valmistada raskusi, kui mõelda nelja eelnimetatud valitseja⁷⁴ korraldustele ja võtta eeskujuks, kuidas relvastusid ja korraldasid oma sõjaväe Aleksander Suure isa Philippos, paljud vabariigid ja valitsejad — sedalaadi korraldustele allun täielikult ka mina.

XIV

VALITSEJA HOOLTEST
VÄETEENISTUSE ALAL⁷⁵

1. Valitsejal ei tohi niisiis olla muud eesmärki ega mõtet, ei tohi ta ka võtta ühtki teist asja oma ametiks peale sõjakunsti, selle reeglite ja õpetuse; on see ju ainus oskus, mida oodatakse sellelt, kes juhib [vägesid] ja valitseb [teisi]; ka on sellega kaasaskäiv tublidus säärane, et ei hoiu võimul ainult valitsejaks sündinuid, vaid aitab sageli troonile tõusta lihtsurelikelgi; samas oleme näinud valdusi ja võimu [*stato*] kaotamas neid valitsejaid, kes on hoolinud rohkem mugavustest ja õrnustest kui relvadest. Kui sa võimu kaotad, on peapõhjuseks selle ameti hooletusjäätmi-

⁷³Pole miskit nõrgemat ega ebakindlamat võimsuse mainest, mis ei tugine omaenese jõule (Tacitus, *Annaalid*, XIII, 19).

⁷⁴S.t Moosese, Kyrose, Theseuse ja Romuluse.

⁷⁵Orig.: '*Quod principem deceat circa militiam* 'Millised peaksid olema valitseja hooled väeteenistuse alal'.

Ajavahemikus 1519–1520 valmis Machiavellil traktaat *Dell'Arte della guerra* 'Sõjakunstist'; sõna *arte* tähendab veel 'teadust', 'reeglite süsteemi', 'pettust, kavalust, salalikku võtet', 'tegevusala'.

Valitseja

ne, tõeline asjatundlikkus selles on aga eelduseks, mis aitab sind võimule [stato].

2. Francesco Sforza sai tavalisest inimesest Milano hertsogiks tänu sellele, et oli relvastatud; tema pojad langesid hertsogist tagasi lihtinimeseks,⁷⁶ sest nemad hoidusid sõjaväetennistusega kaasnevatest raskustest. Sest lisaks muule halvale muudab relvitu olek sind ka põlatuks: ja nagu allpool jutuks tuleb, on põlgus üheks neist häbistustest, millest valitsejal tuleb hoiduda; sest ei saa ju juttugi olla suhete võrdsusest relvis ja relvitu vahel, ka pole mõistlik arvata, et relvastatu kuuletub meeeldi relvitule või et relvitu tunneks end relvastatud teenrite keskel turvaliselt; sest olukorras, kus üks põlastab ja teine umbusaldab, pole edukas koostöö võimalik. Sestap ei saagi sõjaasjandust unarusse jätnud valitseja juba mainitud ebameeldivustele lisaks loota, et sõdurid temast lugu peavad, ega saa ka ise nende peale kindel olla.

3. Seepärast ei tohi valitseja kunagi jätta unarusse sõjalisi harjutusi ning rahuajal tuleb nendega veel hoolikamalt tegelda kui sõjaajal; seda saab ta teha kahel viisil: esiteks tegudes, teiseks mõtetes. Mis puutub tegudesse, siis tuleb tal — lisaks hoolitsusele vägede distsiplineerituse ja hea väljaõppe eest — tegelda pidevalt jahipidamisega, et harjutada raskustega oma keha ja õppida ühtaegu tundma paikkonna iseärasusi: uurida välja, kui järsud on mäed, kui kaugele ulatuvad orud, kuidas kulgevad tasandikud, milline on jõgede ja soode iseloom — ja kõike seda tuleb tal teha suure hoole ja püüdlikkusega. Sedalaadi teadmine on kahekordselt kasulik: esiteks õpib ta tundma oma valdusi ning oskab neid siis paremini kaitsta; lisaks sellele saab ta tänu oma maanurga omandatud teadmistele ja kogemusele mõista hiljem vaevata mis tahes teise, uue ja tundmatu maastiku eripära, kui selleks peaks tekkima tarvidus. Sest üks ole näiteks Toscana küngastel, orgudel, tasandikel, jõgedel ja soodel teatud sarnasus vastavate pinnavormidega mõnes teises provintsis; nii et tundes ühe maanurga maastikku, võib ta hiljem vaevata mõista ka teiste iseärasusi. Valitsejal, kel napib sedalaadi vilumust, on puudu peamisest, mis ühele väejuhile vajalik; sest just see õpetab teda leidma vaenlast, valima laagripaiku, juhtima vägesid, korraldama lahinguid ja asuma piiratava linna ümber soodsalt laagrisse.

⁷⁶Esimene poeg, Ludovico il Moro, kaotas hertsogkonna 1500. a; teine poeg Massimiliano kaotas hertsogkonna teist korda 1515. a septembris; 1512–1515 oli ta hertsog. (Tavaliselt väidetakse, et teos valmis Machiavellil 1513. a, kuid antud lause ei sobi selle arvamusega kokku.)

4. Nende kiituste seas, mis kirjanikud jagavad ahhaijalaste valitsejale Philopoimenile⁷⁷ on muu hulgas ka see, et too polevat rahuajal mõelnud muule kui sõjapidamise reeglitele; sõpradega ringi ratsutades peatus ta sageli ja arutles nendega järgmiselt: kui vaenlased oleksid sellel mäekurul ja meie oma vägedega paikneksime siin, kummal meist oleksid eelised? Kuidas saaksime rivi-korda säilitades vaenlast ootamatult rünnata? Kui meil tuleks taanduda, kuidas peaksime siis seda tegema? Kui taganeksid vaenlased, kuidas tuleks meil neid jälitada? — ja esitas kaaslastele aiva edasi liikudes lahendamiseks kõikmõeldavaid olukordi, kuhu sõjavägi iganes võiks sattuda, kuulas ära sõprade arvamuse, avaldas enda oma ja põhjendas seda; nii et tänu pidevatele mõtisklustele ei saanud tal vägedega sõjakäigul olles kunagi juhtuda ühtki õnnetust, mille vastu tal poleks leidunud rohtu.

5. Mis puutub aga mõtlemisharjutustesse, siis tuleb valitsejal lugeda ajalooramatuid ning pöörata tähelepanu suurmeeste ettevõtmistele, uurida nende tegevust sõjas, lahata nende võitude ja kaotuste põhjusi — et olla suuteline vältima viimaseid ja jäljendama esimesi; eelkõige tuleb tal talitada nii, nagu on seda varemgi teinud mõned väljapaistvad inimesed, kes on hakanud jäljendama mõnd varem elanud ning edukaks ja ülistatuks osutunud inimest ning on hoidnud tema teod ja ettevõtmised ühtesoodu silma ees; nii räägitakse, et Aleksander Suur tavatses jäljendada Achilleust, Caesar Aleksandrit, Scipio Kurost. Xenophoni kirjutatud Kyrose eluloo⁷⁸ läbilugenuile jääb vaevalt Scipio⁷⁹ elust märkamata, kuivõrd tõi Kyrose jäljendamine Scipiote au ja kuulust ning kui väga oli Scipio voooruslikkus, südamlikkus, haritus ja väärikus kooskõlas Kyrose vastavate omadustega, mis Xenophon tema kohta kirja on pannud.

Tark valitseja peab eelkirjeldatud käitumisviisid võtma endale juhiseks ega tohi mingil juhul jääda rahuajal käed rüpes istuma, vaid tal tuleb oskuslikult ette valmistuda, et olla suuteline end õnnetuses maksma panna —, et saatus leiaks ta olukorra [*fortuna*] muutudes valmis tõrjuma tema lööke.

(Järgneb)

⁷⁷Philopoimen (253–183 eKr): Ahhaia liidu kaheksakordne strateeg.

⁷⁸Machiavelli peab silmas Xenophoni kirjutatud Pärsia kuninga Kyros II Suure (559–529 eKr) elulugu *Kyropedeia*'t.

⁷⁹Rooma väejuhist ja riigimehest Publius Cornelius Scipiost (u 235–183 eKr) on pikemalt juttu XVII ptk 5. lõigus.

TEX TEX TEX TEX TEX TEX TEX TEX TEX

**Maailmaklassiga võimas ja odav ja eesti-
keelne tekstitöötlussüsteem vähem kui 500
krooni eest.**

VÕIMALUSED

- eesti keele poolitus
- eesti täpitähed ühe klahvivajutusega!
- eestikeelsed veateated
- eestikeelne arvutiabi
- vajadusel ka teised maailma keeled
- graafika lülitamine teksti

KOMPLEKTI KUULUVAD

- eestikeelne tekstitoimetaja
- kujundusprogramm T_EX
- trükiprogrammid erinevatele trükkalitele
- kirjakujuandussüsteem METAFONT
- juhtprogramm TERETEX
- põhjalik eestikeelne juhend
„Väike eesti T_EXiraamat“

TÄIENDAV INFO JA MÜÜK

AS TESSERAKT

Observatooriumi 5, Tõravere, Nõo vald,
Tartumaa, telefon (8-234) 10 189

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid ning 1992. aasta numbreid (1989 — 3, 7; 1990 — 10–12; 1991 — 3–12) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplustest "Kirjavara" ja "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 8 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-34)31373, +(372-34)31117; faks +(372-34)31373.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1993:

USD 22, DEM 34, FIM 119, CAD 27, FRF 114, SEK 155.

Back issues for 1989 — 3, 7; 1990 — 10-12; 1991 — 3-12; 1992 and single issues for 1993:

USD 2, DEM 3, FIM 11, CAD 3, FRF 10, GBP 1, SEK 14.

Please transfer the proceeds to our account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM)/000 001 113 (for USD) with Stadtparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia* in ERA-Bank, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my *AKADEEMIA* subscription for 1993

Single issues for 1993

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1989 and 1990:

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu,
EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-34)31373, +(372-34)31117; fax +(372-34)31373.

CONTENTS

On a resistance group during German occupation	<i>Kaljo Villako</i>	1123
Soviet subversive activities in independent Estonia (1918— 1940)	<i>Silvia P. Forgas</i>	1142
On Theodor Adorno and his <i>Philosophy of Modern Music</i> Jaan Ross		1166
<i>Minima moralia</i> : A selection	<i>Theodor Adorno</i>	1178
The love of beauty and the love of god	<i>Werner Beierwaltes</i>	1190
History of eternity	<i>Jorge Luis Borges</i>	1211
Poems	<i>Jorge Luis Borges</i>	1229
How Parnassus was made: Two anthologies of Estonian poetry. II	<i>Mart Velsker</i>	1232
Climate districts of Estonia	<i>Kaarel Kirde</i>	1259
Addenda to Kaarel Kirde's biography	<i>Aldo Kals</i>	1279
Review: Is history the teacher of life? August Reinart. <i>Märkmeid põllumajanduse arendamisest Eestis. (OS «Lii- vika» toimetised nr. 13.) Toronto, 1992.</i> Jaan Lepajõe		1299
Editorial note. Summaries		1299
The Prince (<i>Il Principe</i>). II	<i>Niccolò Machiavelli</i>	1309

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 5 krooni